

Zaštitna oprema rimskog vojnika julijevsko-klaudijevske dinastije u Iliriku

Visković, Tibor

Master's thesis / Diplomski rad

2018

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:313029>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-19**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

Sveučilište u Zadru

Odjel za arheologiju

Diplomski sveučilišni studij arheologije (jednopedmetni)

Tibor Visković

**Zaštitna oprema rimskog vojnika julijevsko-
klaudijevske dinastije u Iliriku**

Diplomski rad

Zadar, 2018.

Sveučilište u Zadru

Odjel za arheologiju

Diplomski sveučilišni studij arheologije (jednopedmetni)

**Zaštitna oprema rimskog vojnika julijevsko-
klaudijevske dinastije u Iliriku**

Diplomski rad

Student/ica:

Tibor Visković

Mentor/ica:

izv. prof. dr. sc. Željko Miletić

Zadar, 2018.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Tibor Visković**, ovime izjavljujem da je moj **diplomski** rad pod naslovom **Zaštitna oprema rimskog vojnika julijevsko-kladijevske dinastije u Iliriku** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 29. siječanj 2018.

SADRŽAJ

UVOD	1
POVIJESNI PREGLED	3
DELMATSKI LIMES	7
PANONSKI LIMES	15
STRUKTURA VOJNIH POSTROJBA U AUGUSTOVO DOBA	20
PREGLED RAZVOJA RIMSKE VOJNE OPREME DO AUGUSTA	30
KACIGA RIMSKOG VOJNIKA JULIJEVSKO-KLAUDIJEVSKE DINASTIJE	37
Razvoj kaciga	37
Časničke kacige	58
Kacige augzilijarnih postrojbi	61
Konjaničke kacige	62
Kožni dijelovi	63
Obrazine	64
NALAZI KACIGA JULIJEVSKO-KLAUDIJEVSKE DINASTIJE U ILIRIKU	66
OKLOP RIMSKOG VOJNIKA JULIJEVSKO-KLAUDIJEVSKE DINASTIJE	73
<i>LORICA SEGMENTATA</i>	74
Razvoj obručnog oklopa	74
Dokazi obručnog oklopa	76
Nalazi obručnog oklopa	79
Konstrukcija obručnog oklopa	83
Kalkriese segmentata	84
Rekonstrukcija obručnog oklopa	92
<i>LORICA HAMATA</i>	93
Podrijetlo karičastog oklopa	94
Dokazi karičastog oklopa	94
„Tipovi“ karičastog oklopa	97
Konstrukcija karičastog oklopa	102
Rekonstrukcija karičastog oklopa	105
<i>LORICA MUSCULATA</i>	107
Razvoj muskulaturnog oklopa	107
<i>Lorica musculata</i> carskog doba	110

<i>LORICA SQUAMATA</i>	111
Podrijetlo ljuskastog oklopa	112
Tipovi ljuskastog oklopa	115
Konstrukcija ljuskastog oklopa	118
Lamelarni oklop.....	124
Usporedba karičastog i ljuskastog oklopa	125
NALAZI OKLOPA JULIJEVSKO-KLAUDIJEVSKE DINASTIJE U ILIRIKU	129
ŠTIT RIMSKOG VOJNIKA JULIJEVSKO-KLAUDIJEVSKE DINASTIJE	135
Podrijetlo i razvoj rimskih štitova	136
Rimski štit ranocarskog perioda	139
Štit iz Doncastera.....	141
Štitovi iz Masade	143
Umbo štita.....	146
Dekoracija štita	148
Kožne navlake štita.....	151
Konstrukcija štita.....	153
NALAZI ŠTITOVA JULIJEVSKO-KLAUDIJEVSKE DINASTIJE U ILIRIKU	161
ZAKLJUČAK	163
KATALOG	166
POPIS LITERATURE.....	176
Suvremeni autori.....	176
Antički autori.....	182
SAŽETAK	184
SUMMARY.....	185

UVOD

Na početku valja napomenuti kako je ovaj rad pisan s namjerom da se pruži relativno detaljniji uvid u zaštitnu opremu rimskog vojnika julijevsko-klaudijevske dinastije. Tomu je razlog, s jedne strane, nedostatak takvog pregleda u hrvatskom govornom području, a s druge siromašna objavljenost nalaza ovakve vrste s područja nekadašnjeg Ilirika. Gotovo svi spomenuti nalazi potječu sa područja Republike Hrvatske jer objavljeni nalazi zaštitne opreme s područja ostatka provincije Ilirik u potpunosti nedostaju. Uzevši to u obzir, cilj ovog rada je bio pružiti uvid u utjecaje i razvoj te izgled i konstrukciju zaštitne opreme koju su rimski vojnici koristili tijekom julijevsko-klaudijevske dinastije, a sve to služeći se eponimnim i drugim važnijim arheološkim nalazima kao i literarnim i skulpturalnim dokazima. Za neke tipove opreme iznijete su rekonstrukcije koje pružaju konkretniji uvid u problematiku vezanu uz pojedine dijelove opreme.

Za razumijevanje potreba promjene vojne opreme potrebno je dati neku općenitu, ali širu sliku rimskog osvajanja područja kasnijeg Ilirika, odnosno Dalmacije i Panonije kako bi mogli određene povijesne trenutke povezati sa stanjem vojne opreme kakvu nalazimo na terenu. U tom kontekstu iznijet je pregled delmatskog i panonskog limesa sa trenutnim stanjem istraženosti kako bi nam bilo jasnije zašto je količina nalaza kojom raspoložemo prilično siromašna u odnosu na što možemo očekivati u budućnosti.

Da bi razumjeli zašto je oprema julijevsko-klaudijevskog doba bila konstrukcije kakve je bila iznijet je kratak pregled vojne povijesti Rima u onim segmentima kada je vojna oprema, ali i cijela struktura vojske, bila u većoj mjeri reformirana. Iznescena je i sama struktura vojske u Augustovo doba kako bi se približilo stanje vojne hijerarhije unutar koje su vojnici pojedinih činova i postrojbi koristili manje ili više kvalitetnu i raskošnu opremu. Ta je razlika između pripadnika pojedinih postrojbi (npr. legijskih ili auxilijarnih) i činova (npr. centuriona i običnog vojnika) vidljiva na samoj opremi, iako su u mnogim slučajevima otvorena pitanja u kojoj je mjeri ta razlika stvarna.

Na kraju svakog od tri glavna poglavlja (kacige, oklop, štit) izneseni su nalazi sa područja Ilirika (kao što je već spomenuto, gotovo isključivo sa područja Republike Hrvatske) koji pripadaju razdoblju julijevsko-klaudijevske dinastije. Zbog nedostatka i malog broja i/ili nemogućnosti užeg kronološkog određivanja pojedinih nalaza izneseni su

i neki nalazi koji ne pripadaju isključivo spomenutom razdoblju (npr. neke pločice ljuskastog oklopa). Nije moguće iznositi neke dalekosežne zaključke na temelju ovolike količine nalaza osim da se poveže stanje vojne opreme rimskog svijeta spomenutog doba sa stanjem nalaza na području Ilirika. Ovaj rad je istovremeno i pokušaj da se na jednom mjestu iznese što je moguće veći broj trenutno objavljenih nalaza.

POVIJESNI PREGLED

U stručnoj se literaturi, a i općenito, uvriježilo rimsku vojnu prisutnost na Istočnoj obali Jadrana prezentirati u četiri faze.¹ Posve je prirodno da faze, osim što kronološki slijede jedna iza druge, pravilno slijede red intenziteta prisutnosti rimske vojske, zmirujući u vrijeme posljednje četvrte faze kada je područje Ilirika pacificirano te nema više tolike potrebe za osiguravanjem područja vojnim jedinicama.²

Prva faza obuhvaća razdoblje 229. -167. pr.n.e., kada se rimska vojska sukobljavala sa tadašnjom ilirskom državom.³ Ova je faza okarakterizirana sukobima s Liburnima,⁴ koji su od tada pod protektoratom Rima, Histrima,⁵ nad čijim su teritorijem zavladaali, a kojeg su 42. g. pr. n. e. inkorporirali u strukturu rimske države kao X. italsku regiju, prvim doticajima sa područjem kasnije provincije Panonije kroz sukobe sa Japodima⁶ te osnivanjem Akvileje 181. g., koja sve do uspostave delmatskog limesa ima funkciju zimske vojne baze. Rim uspostavlja vlast nad ilirskom državom, točnije njenim obalnim dijelom, koji će biti od ključne logističke važnosti za daljnje širenje Rima u unutrašnjost Ilirika.⁷

Druga faza, smještena u razdoblje od [168.] 158. - 33. pr.n.e., obilježena je snažnim i dubokim prodorima Rima u unutrašnjost Ilirika.⁸ Taj je prodor u unutrašnjost omogućen osiguravanjem obalnog pojasa istočne jadranske obale preko kojeg će vojne postrojbe napredovati. Tijekom 2. st. pr. n. e. Rim ratuje sa Histrima, Delmatima, Skordiscima, Ardijejcima, Plerejima te Japodima.⁹ 119. osvajaju Segestiku, ali se poslije povlače u

¹ ZANINOVIĆ, 1972., 169.; ZANINOVIĆ, 2010., 14.

² ZANINOVIĆ, 1972., 177.

³ DŽINO, 2016., 69.-78., autor daje pogled na proces kako je pojam „Ilirik“ i „ilirski“ nastao kao društveni konstrukt uspostavljanja rimske dominacije nad osvojenim područjem te kako se razvijao odnos rimske države prema „ilirskom“ području kroz literarna djela, od prvih susreta sa tim područjem u helenističko doba pa sve do Apijana (1.-2. st.), kada je provincija, odnosno vlast, u potpunosti uspostavljena

⁴ ZANINOVIĆ, 1972., 169.

⁵ ČAČE, 1979., 82.-87.

⁶ RADMAN-LIVAJA, 2004., 15.

⁷ Polibije, Historije, II, 9-11; ZANINOVIĆ, 1972., 170.; ČAČE, 1979., 56.-116.; GREGL, 2001., 37.

⁸ ZANINOVIĆ, 1972., 169.-170.; RADMAN-LIVAJA, 2004., 15.-16.

⁹ ZANINOVIĆ, 1972., 170.; ČAČE, 1979., 56.-63., 67.-71., 82.-93., 101.-116.; RADMAN-LIVAJA, 2004., 15.-16.; RADMAN-LIVAJA, 2010., 180.; DŽINO, 2016., 76.

Salonu, Delmatsko uporište. U tom se kontekstu ime grada Salona prvi put spominje.¹⁰ Od 78.-76. konačno osvajaju Salonu koja od tada ostaje u rimskoj vlasti sve do propasti Carstva.¹¹ 40. g. pr. n. e. uprava nad Ilirikom dodijeljena je Oktavijanu. Njegova su osvajanja, koja su granicu Rima proširila sve do Dunava, uzeta kao kraj druge te početak 3. faze. To se prije svega odnosi na ratovanje protiv Delmata i Japoda (35.-33.), te kasnije Panonaca (13.-9.) i na gušenje ustanka dvojice Batona (6.-9.).¹² Tih nekoliko desetljeća (35. g. pr. n. e. - 9.g.) obilježeno je masovnim genocidom lokalnog stanovništva u unutrašnjosti Ilirika i to su najkrvavije godine u cjelokupnoj povijesti rimskog osvajanja Ilirika. S druge strane, prodorom vojske u unutrašnjost Ilirika otvara se prostor u priobalnom pojasu za rimsko stanovništvo pa se u ovom periodu formiraju snažne enklave doseljenika koji se udružuju u konvente.¹³ Izvršuju se premjeri plodnih površina (koje postaju *ager publicus*). Iako nije sigurno je li ta dedukcija agera bila vojničke prirode, ipak je teško zamislivo da se ona izvršila bez učešća vojne sile. Dedukciju agera dovršio je Oktavijan i od tada je Ilirik imperatorska provincija na čelu sa legatom provincije Dalmacije (*legatus Augusti pro praetore provinciae Dalmatiae*). Najraniji spomen imena provincije do nas dolazi s jednog natpisa iz vremena cara Tiberija.¹⁴ Tijekom ovih osvajanja razni su činovnici iz Oktavijanova i Tiberijeva tabora podnosili izvještaje senatu o osvajanjima Ilirika, a iz kojih saznajemo za imena raznih plemena i naselja u unutrašnjosti provincije.¹⁵

Tradicionalno se posljednji ustanak Ilira 6.-9. g. svrstava u treću fazu prisutnosti rimske vojske na ovom području.¹⁶ Ovaj već dobro poznat sukob Rimljana sa udruženim

¹⁰ App., X., 11.; ČAČE, 1979., 116.; RADMAN-LIVAJA, 2004., 15.-16., postoji pretpostavka da su Rimljani Segestiku napali 159. ili 156. g. pr. n. e. što bi i bio prvi ozbiljniji prodor Rimljana do Panonije, izuzev spomenutih sukoba sa Japodima; RADMAN-LIVAJA, 2010., 180.; IVČEVIĆ, 2016., 17.

¹¹ IVČEVIĆ, 2016., 17.-18.

¹² ZANINOVIĆ, 1972., 171.; RADMAN-LIVAJA, 2004., 16.-17.; IVČEVIĆ, 2016., 19.-22.; DŽINO, 2016., 72.

¹³ IVČEVIĆ, 2016., 17.

¹⁴ ZANINOVIĆ, 1972., 173.: *Ti. Iulius Iulianus praef. fabrum trib. coh. VIII voluntariorum qua est in Dalmatia*. Rim, Via Nomentana, Notizie d. scavi 1912, 372 - Rev. Arch. (Ann. epigr.), 22 (1913), 450, n. 3.

¹⁵ ZANINOVIĆ, 1972., 172.-173.

¹⁶ MESIHOVIĆ, 2011., autor se u svom djelu „*Rimski vuk i Ilirska zmija. Posljednja borba*“ upustio u „ambiciozno i detaljno historijsko, arheološko i općenito multidisciplinarno znanstveno istraživanje“

plemenima Panonije i Dalmacije (Dezitijati, Breuci, Mezeji, Delmati i drugi), prema Rimljanima najteži sukob od Punskih ratova, ugušio je s teškom mukom Tiberije. Tijekom te pobune (8.g.) ili ubrzo nakon nje (10. g.) provincija Ilirik podijeljena je na dvije zasebne provincije: provincija *Illyricum Superius* (kasnija provincija Dalmacija) i provincija *Illyricum Inferius*.¹⁷ Nakon gušenja ustanka započinje dugotrajni proces romanizacije provincije Ilirik, koji se nesmetano mogao odvijati samo uz prisutnost rimske vojske, barem u prvim desetljećima nakon osvajanja.¹⁸ Prema procjenama u ovom se periodu u provinciji nalazi između dvadeset i trideset tisuća vojnika.¹⁹ Velikim brojem vojnih jedinica, logora, augzilizarnih logora i stražarnica osigurana je nesmetana integracija novoosvojenog područja u Carstvo.²⁰ To je omogućeno prije svega izgradnjom cestovne mreže kojom su međusobno spojeni priobalni gradovi, te priobalje sa unutrašnjošću, sve do pograničnih područja na Panonskom limesu. Izgradnja cestovne mreže, ili barem priprema izgradnje, započeta je već u vrijeme Augusta, a ceste su dovršene za Tiberija i namjesnika provincije Publija Kornelija Dolabele (*legatus Augusti pro praetore*, 14. - 20.).²¹ Početak joj je u glavnom gradu provincije Dalmacije, Saloni, odakle se u 5 pravaca širila u unutrašnjost provincije protežući se ukupnom dužinom 550 milja.²² Dolabela je, osim izgradnje cesta, podijelio teritorij provincije između plemena i zajednica peregrina. Nadležnost nad pojedinim plemenima pripala je vojničkim poglavarima (najčešće centurionima koje kao *Iudices* postavlja namjesnik) koji izravno kontroliraju pripadajuće pleme. U priobalne gradove naseljavaju se mnogobrojni veterani vojnih postrojbi preostalih nakon gušenja ustanka.²³ U Panoniju se također naseljavaju veterani, kao što

(predgovor, ix) Velikog ilirskog ustanka, njegovih uzroka, slijeda događaja te posljedica koje je imao za rimsku državu, ali i autohtono stanovništvo

¹⁷ RADMAN-LIVAJA, 2004., 17.-18.; RADMAN-LIVAJA, 2010., 190.; GLAVAŠ, 2015., 19.-20.; DŽINO, 2016., 72.

¹⁸ ZANINOVIĆ, 1972., 172.-173.; RADMAN-LIVAJA, 2010., 186.

¹⁹ ZANINOVIĆ, 1972., 176.

²⁰ BOJANOVSKI, 1974., 16. i 29.

²¹ BOJANOVSKI, 1974., 16., August je već 20 g.pr.n.e. dobio nadležnost nad centralnim uredom za izgradnju cesta (*cura viarum*), stoga i ne čudi rani početak izgradnje cesta na područjima koje je osvojio; GLAVAŠ, 2015., 1.; IVČEVIĆ, 2016., 22.-23.; DŽINO, 2016., 75.

²² ZANINOVIĆ, 1972., 176.; BOJANOVSKI, 1974., 16.-18.; GLAVAŠ, 2015., 104.-249., ovdje se Glavaš detaljno bavi prostornim definiranjem trasa pojedinih cesta u provinciji Dalmaciji

²³ ZANINOVIĆ, 1972., 177.

znamo na primjeru Siscie koja postaje kolonijom 71. g. i tada se u grad naseljavaju veterani ravenske flote.²⁴ Vojnici grade vodovode, mostove, zidine i kule, renoviraju javne građevine te otvaraju keramičarske radionice posuđa, crijepova i opeka. Osim toga, i vojnici i veterani imaju udjela u upravi gradova (npr. Saloni, Jaderu, Naroni, itd.). U ovom je periodu vojska glavna i odgovorna za uspostavljanje i održavanje reda i mira u provinciji te provođenje procesa romanizacije, barem u toj početnoj fazi.²⁵ Oko 86. g. odlazi posljednja legija, pa Dalmacija postaje *provincia inermis*.²⁶ Prema novijim istraživanjima, to se dogodilo negdje u Trajanovo doba odlaskom *legio VIII Augusta* iz Burnuma.²⁷ S druge strane, u Panoniji je vojska nakon Augustovih osvajanja još neko vrijeme ostala u unutrašnjosti provincije. August je preferirao čuvati granice sklapanjem saveza sa susjednim narodima barbara. Tek nakon njega i njegovih neposrednih nasljednika započela je izgradnja lanca utvrda i vojnih postaja na finesu.²⁸

Odlaskom legija iz provincije oko 86.g. (ili u 2. st.²⁹) započinje četvrta faza rimske vojne prisutnosti u Dalmaciji. To je vrijeme kada su sigurnost i mir manje više zajamčeni pa nema potrebe za velikom vojnom snagom. Ostaju tek tri kohorte auxilijarnih jedinica (oko 1800 ljudi).³⁰ Uz njih, o sigurnosti brinu i *beneficarii consulares*, točnije brinu o obrani, prometu i javnoj sigurnosti što je svakako podrazumijevalo cijeli niz raznih djelatnosti.³¹ Sredinom III. st. vojska odlazi i u provinciji više nema stacioniranih vojnih jedinica.³² Time završava prisutnost stalne rimske vojske u provinciji Dalmaciji. Što se tiče Panonije, stalnih vojnih postrojbi ima na finesu, dok u unutrašnjosti provincije, koja je između 103. i 107. podijeljena na dvije provincije (*Pannonia Superior* i *Pannonia Inferior*), od Trajana gotovo da i nema. Izuzetak je kasna antika, no to je daleko izvan konteksta teme ovoga rada stoga se nećemo na tome zadržavati.³³

²⁴ RADMAN-LIVAJA, 2004., 19.; RADMAN-LIVAJA, 2010., 193.

²⁵ ZANINOVIĆ, 1972., 177.

²⁶ ZANINOVIĆ, 1972., 170.

²⁷ Vidi u dijelu o Burnumu na str. 14-15, i dodatno bilješku 66

²⁸ RADMAN-LIVAJA, 2010., 190.

²⁹ Vidi u dijelu o Burnumu na str. 14-15, i dodatno bilješku 66

³⁰ ZANINOVIĆ, 1972., 177.

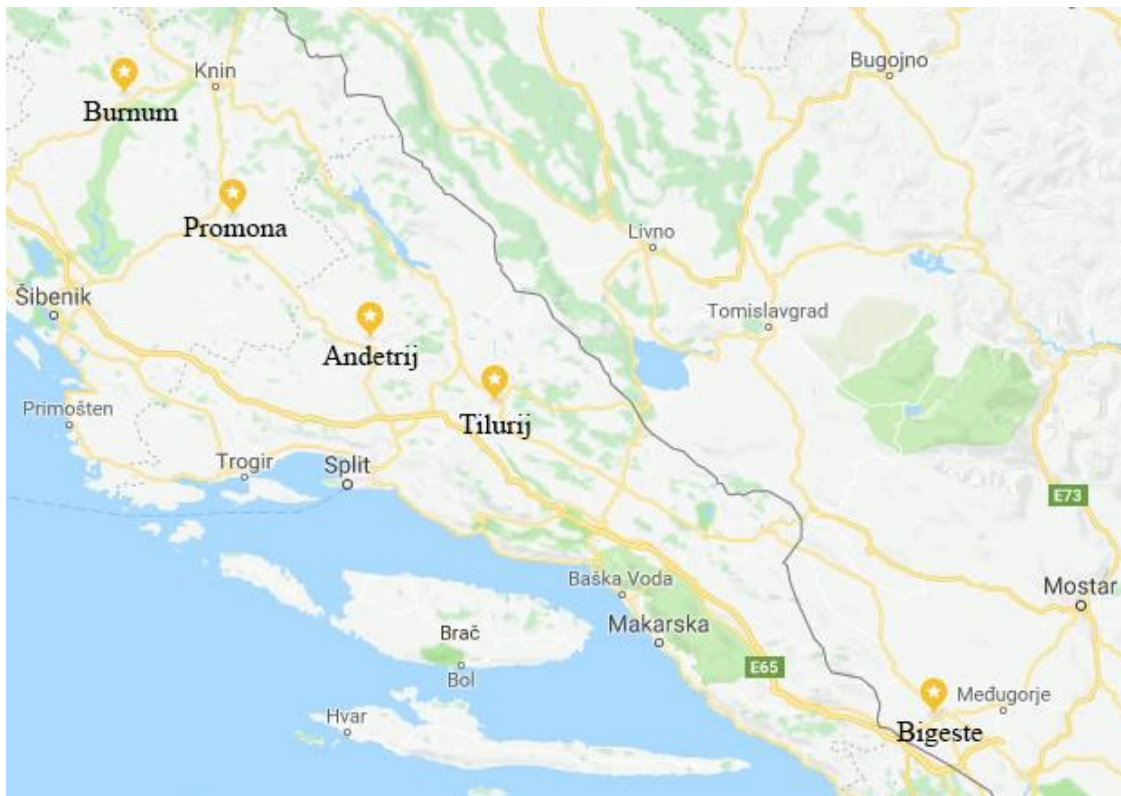
³¹ ZANINOVIĆ, 1972., 178.; GLAVAŠ, 2015., 269.-271.

³² ZANINOVIĆ, 1972., 179.

³³ RADMAN-LIVAJA, 2004., 18.-20.; RADMAN-LIVAJA, 2010., 193.-194.

Sagledavši sve četiri faze jasno je vidljivo da su prve dvije (od 229. g. pr. n. e. - 9. g.) obilježene osvajačkom politikom, razaranjima i u nekim slučajevima genocidom. Nasuprot tome, u druge dvije faze (9. g. - sredine 3. st.) Rimu je u interesu izgraditi uniformnu kulturu, u kojoj je prirodnim dinamikama miješanja stanovništva dolazilo i do obostrane razmjene kulturnih tekovina. Time su procesom stvoreni temelji suvremene civilizacije koje smo mi danas dio.³⁴

DELMATSKI LIMES

Slika 1. Delmatski limes sa prikazom vojnih logora. (autorski rad, podloga preuzeta sa Google maps)

Niz stalnih vojnih logora na prostoru Dalmacije, od rijeke Krke do Neretve te južno od planine Dinare, izgrađeno je krajem 1. st. pr. n. e. i početkom 1. st. Gotovo je nepodijeljeno mišljenje da se radi o rimskom limesu kojeg su sačinjavali legijski logori *Burnum* i *Tilurium*, te auxilijarni logori *Burnum*, *Promona*, *Magnum*³⁵, *Andetrium* i

³⁴ ZANINOVIĆ, 1972., 179.-180.

³⁵ SANADER, TONČINIĆ, 2010., 41., u Magnumu (Balina glavica) se nalazi beneficijarska postaja čija je svrha bila osiguravanje segmenta putne trase između Salone i Burnuma te prijelaza preko rijeke Čikole; GLAVAŠ, 2010., 45.-59., smatra da je ovo mjesto delmatskog središta, jednog od dva Sinotija koje

Bigeste.³⁶ Ovim su se pitanjem bavili mnogi istraživači, počevši s Karlom Patshcom još 1914. g.³⁷ Nakon njega nižu se radovi o ovoj problematici.³⁸ Nastanak limesa određuje se već u vrijeme Oktavijanovog pohoda 35.-33. g. pr. n. e.,³⁹ neposredno nakon pohoda⁴⁰ ili početkom 1. st.⁴¹ U novije vrijeme pojavilo se i mišljenje da limes nije nikada ni postojao, a da utvrde na tzv. limesu nisu imale ulogu obrane, već intenzivnog novačenja.⁴² Sanader smatra da je obrambena linija izgrađena početkom 1. st. i to na mjestima gdje su već postojali drveni logori rimskih postrojbi izgrađeni tijekom Cezarovih i Oktavijanovih operacija.⁴³ Glavaš argumentira da se uspostava limesa, sa stalnim logorima i utverdama, može smjestiti u period između završetka panonsko-delmatskog ustanka (9. g.) i 16./17. godine.⁴⁴ Također ukazuje na činjenicu da se obrambena funkcija limesa ne treba uvijek shvaćati kao linearna granica, poput one dunavske, već se prilagođava konfiguraciji terena, kao što je vidljivo u razmještanju logora u Daciji. U slučaju Dalmacije čini se da je upravo to razlog ovakvog razmještanja logora, kao i potreba da se efikasno brane obalni gradovi, ali i lako intervenira u unutrašnjost teritorija.⁴⁵ Odlaskom IV. legije *Flavia Felix* 86. g., ili detaširanih odjela VIII. legije *Augustae* iz Burnuma negdje u Trajanovo doba, u

spominje Strabon (Strabon, Geogr. 7, 5, 5). IVČEVIĆ, 2016., 1710.-171., za sada na ovom lokalitetu, osim jednog listolikog privjeska orme, nije pronađena vojna oprema

³⁶ PERIŠA, 2008, 507.; GLAVAŠ, 2015., 1.

³⁷ PATSCH, 1914., 157.

³⁸ ZANINOVIĆ, 1967.; ZANINOVIĆ, 1968.; WILKES, 1969.; ŠAŠEL, 1974.; WILKES, 1977.; SUIĆ, 1981.; ZANINOVIĆ, 1984.; ZANINOVIĆ, 1992.; ŠAŠEL, 1992.; ŠAŠEL-KOS, 1997.; SANADER, 2002.; SANADER, 2007.; PERIŠA, 2008.; SINOBAD, 2010., 11.

³⁹ ŠAŠEL, 1974., 194.-195.; ŠAŠEL-KOS, 1997., 284.; ŠAŠEL-KOS, 2005., 469.-470.

⁴⁰ PATSCH, 1914., 157.-158.; ALFÖLDY, 1965., 171.-172.; SUIĆ, 1981., 232.; ZANINOVIĆ, 1984., 66.-68., nastanak limesa je, prema Zaninoviću, nastajao postepeno od izgradnje prvog logora Burnuma 33. g.pr.n.e. do izgradnje Tilurija 9. g.; ALFÖLDY, 1987., 269.-273.;

⁴¹ WILKES, 1969., 91.-92.; WILKES, 1977., 245.-246.; SANADER, 2002., 127.-128.; SANADER, 2007.; GLAVAŠ, 2015., 67.-73.

⁴² PERIŠA, 2008, 507.-517.; o nepostojanju limesa govore i drugi: PAŠKVALIN, 1986., 157.; Dodig napominje kako je teško dokazati obrambenu ulogu delmatskog limesa: DODIG, 2011., 331.-332.

⁴³ SANADER, 2002., 128.

⁴⁴ GLAVAŠ, 2015., 73.

⁴⁵ GLAVAŠ, 2015., 67.-73.

Dalmaciji više nije bilo stacioniranih legija,⁴⁶ stoga tada limes definitivno gubi svoju izvornu ulogu.⁴⁷

Uz rijeku Krku na njenoj lijevoj obali nedaleko od sela Puljani smješteno je predrimsko liburnsko naselje Burnum.⁴⁸ Na suprotnoj obali, u blizini sela Ivoševaca nalazi se istoimeni rimski legijski logor sa pripadajućim teritorijem, augzilizarnim logorom i municipijem izraslim iz kanaba.⁴⁹ Ovakav razvoj vojnog logora nalazimo kasnije i u drugim legijskim logorima duž panonskog limesa (od kojih su *Aquincum* i *Carnuntum* najbolje istraženi).⁵⁰ Osim logorskog teritorija (*prata legionis* ili *territorium legionis*), pod zapovjedništvom vojske u Burnumu nalazio se augzilizarni logor u Kadinoj Glavici (*Promona*), ali i određen broj isturenih burgova, tvrđa (*arces*) i stražarskih kula (*turres*). Stalna je straža bila postavljena i na riječnom prijelazu kod Skardone, važne luke u kontekstu opskrbe vojske.⁵¹ Sudeći po trenutnoj istraženosti Burnuma, ovako bi išla kronologija razvoja logora Burnum. Trajnome logoru prethodio je privremeni čije postojanje nije još utvrđeno na terenu. Radi se zapravo o ljetnom logoru⁵² u kojem je boravila *legio XX Valeria Victrix* gdje je stigla oko 20. g. pr. n. e.⁵³ Nakon Varonovog poraza u Teutoburškoj šumi 9. g. (ili najkasnije 10. g), legija je opozvana iz Burnuma i premještena u dvostruku utvrdu u Köln. Tada je Burnum, kao privremeni logor, bio od ključne važnosti za dva rata. Za vrijeme Panonskog rata 13.-9. g. pr. n. e. dio se operacija odvijalo na delmatskom prostoru s kojim je logor graničio. I za ustanka dvojice Batona, započetog u Panoniji 6. g., a završenog na delmatskom prostoru 9. g., ovaj je logor morao biti od velike važnosti.⁵⁴ XX. legiju nakon njenog odlaska iz Burnuma zamjenjuje XI. legija (*legio XI*).⁵⁵ Tada je započela gradnja trajnog logora (*castra stativa*⁵⁶) zidanog od

⁴⁶ O ovoj problematici vidi u dijelu o Burnumu na str. 14-15, i dodatno bilješku 66

⁴⁷ O razmještanju legija u Iliriku vidi FARNUM, 2005., 60.-63.

⁴⁸ CAMBI et al., 2007., 5.; MILETIĆ, 2007., 182.

⁴⁹ CAMBI et al., 2007., 5.; MILETIĆ, 2010., 113.

⁵⁰ MILETIĆ, 2010., 113.

⁵¹ MILETIĆ, 2010., 117.-119.

⁵² CAMPEDELLI, 2011., 50.-54.

⁵³ CAMBI et al., 2007., 12.-13.: tada je zimski logor (*castra hiberna*) iliričkih postrojbi još uvijek bila Akvileja, što znači da je XX. legija u Burnumu morala boraviti u ljetnom, privremenom logoru.; MILETIĆ, 2008., 264.

⁵⁴ CAMBI et al., 2007., 12.-13.; SINOBAD, 2010., 11.

⁵⁵ CAMBI et al., 2007., 14.

kamena, a pretpostavlja se da je trajala 4-6 godina čime bi završila negdje između 14. i 17. g. (za vrijeme namjesništva Publija Kornelija Dolabele).⁵⁷ Stoga se u vrijeme namjesnika Dolabele smješta se prva faza izgradnje logora.⁵⁸ Uz XI. legiju se veže i izgradnja akvedukta dužine 32 km kojim se voda dovodila iz izvora u selu Plavno sve do Burnuma.⁵⁹ Dodatna građevinska aktivnost vezana uz XI. legiju (zajedno s vojnicima VII. legije iz Tilurija) je izgradnja ceste iz Salone, preko Burnuma prema Delmatskom području, u kontinent preko Dinare, a koja je kasnijim izgradnjama produžena dalje u unutrašnjost prema Panoniji.⁶⁰ Nema sumnje da su sve ceste izgrađene za namjesnika Dolabele imale vojnu funkciju.⁶¹ 42. g. XI. legija dobiva počasni naziv *Claudia Pia Fidelis*⁶² te obnavlja logor.⁶³ Iz Burnuma odlazi 69. godine kako bi sudjelovala u građanskom ratu, odnosno u bitkama Otha i Vitelija, pretedenata na carsko prijestolje.⁶⁴ Nakon nje dolazi novoformirana *III Flavia Felix* koja ostaje u Burnumu do 86. godine, kada odlazi iz Dalmacije.⁶⁵ Miletić na temelju nalaza pečata osme legije Auguste argumentira da je veksilacija ove legije došla u Burnum odmah nakon XX. legije 86. g. te da je mogla ostati do 118. g., kada Burnum dobiva municipalni status.⁶⁶ Prema tome, provincija bi postala *inermis* negdje u Trajanovo vrijeme, najkasnije 118. g. Neki se

⁵⁶ CAMPEDELLI, 2011., 42.

⁵⁷ CAMBI et al., 2007., 14.-16.

⁵⁸ CAMBI et al., 2007., 19.; SINOBAD, 2010., 11.

⁵⁹ ILAKOVAC, 1982, 101; ILAKOVAC, 1984, 44., zaključuje da su vojnici XI. legije izgradili akvedukt dvadesetih godina 1. st., te da je dio pomno isplaniranog građevinskog projekta cijelog logora; SINOBAD, 2010., 11.; MILETIĆ, 2010., 123.

⁶⁰ BOJANOVSKI, 1974., 203.-218.; MILETIĆ, 2010., 119.

⁶¹ BOJANOVSKI, 1974., 29.-30.

⁶² CAMBI ET AL., 2007., 19.; CAMBI, 2009., 63.-79., nakon što iskazuje odanost caru, točnije odbija sudjelovati u Skribonijanovoj pobuni protiv cara Klaudija

⁶³ CAMBI ET AL., 2007., 19.; CAMBI, 2009., 63.-79.

⁶⁴ CAMBI et al., 2007., 16.; SINOBAD, 2010., 12.

⁶⁵ CAMBI et al., 2007., 16.; SINOBAD, 2010., 12.

⁶⁶ MILETIĆ, 2007., 190., i napomena 48; MILETIĆ, 2008., 270.-271., odbacuje mogućnost da je veksilacija ove legije boravila u Burnumu u prvoj polovici 1. st. i 69. g., a i da je uopće prošla kroz Burnum te godine. Upravo u boravku legije krajem 1. st. vidi razlog zašto Burnum nije ranije dobio municipalitet zbog čega je moguće da ovdje legija boravi do 118. g.; GLAVAŠ, 2015., 3., 20.

priklanjaju drugom mišljenju, da su odjeljenja VIII. legije (*legio VIII Augusta*) boravila u Burnumu nešto kasnije, tijekom vladavine cara Antonina Pija.⁶⁷

Uz legije u burnumskom logoru boravile su i auxilijarne postrojbe u sljedećem redosljedju. Nakon Batonovog ustanka dolazi *Ala I Hispanorum* i ostaje u Burnumu sve do oko 42. g., nakon čega odlazi u grad *Aquincum* na sjeveroistočnoj granici provincije Panonije. Nju zamjenjuje *cohors II Cyrrhestarum sagittaria* (oko 42. g.) koja se oko 60. g. seli u logor *Tilurium* (U Tiluriju ostaje do oko 80. g., kada se raspušta). Sljedeća postrojba, *cohors III Alpinorum* ostaje u Burnumu nekih 10 godina, od oko 60. do oko 70. g. Ona također ostaje u provinciji, točnije odlazi u Bigeste (gdje ostaje sigurno do 93. g.). Posljednja postrojba, koja dolazi oko 70. g., je *cohors I Montanorum civium Romanorum* i ostaje u Burnumu do oko 86. g. (nakon toga odlazi u Albertfalvu, također na SI granici Panonije, u blizini Akvinkuma).⁶⁸ Tijekom drugog stoljeća također je utvrđeno prisustvo vojnih postrojbi. Kao što je prethodno spomenuto, prema novijim saznanjima *legio VIII Augusta* boravi ovdje krajem 1. ili početkom 2. st. ili sredinom 2. st.⁶⁹ Uz to, postoje indicije da su ovdje boravila odjeljenja I. legije (*legio I Adiutrix*) te I. kohorte Belga tijekom 2. i 3. st.⁷⁰

Legijski logor Tilurij smješten je na desnoj obali rijeke Cetine na brdu Gardun, zapadno od crkve sv. Petra.⁷¹ Čini se da se ispod te crkve nalazila delmatska gradina koja je prethodila logoru,⁷² no nikakva arhitektura još nije arheološki potvrđena.⁷³ Nije ni riješeno pitanje kada je sam logor izgrađen. Kao što je spomenuto u uvodu, postoje različita mišljenja. Najprihvaćenije je mišljenje da je logor podignut nakon gušenja Batonovog ustanka 9. g.⁷⁴ Prema nekim interpretacijama VII. legija (*legio VII Claudia Pia Fidelis* nakon 42. g.) je već najkasnije 15. g. pr. n. e. boravila u Iliriku, pa je logor mogao

⁶⁷ ZANINOVIĆ, 1972., 170.; CAMBI et al., 2007., 30.; SINOBAD, 2010., 13.; CAMPEDELLI, 2011., 38.

⁶⁸ CAMBI et al., 2007., 30.; MILETIĆ, 2007., 190.-191.; MILETIĆ, 2010., 134.-135.

⁶⁹ Vidi bilješku 66

⁷⁰ CAMBI et al., 2007., 23.-30.; SINOBAD, 2010., 13.

⁷¹ GUNJAČA, 1937., 39.-46.; PERIŠA, 2008, 511.; SANADER, TONČINIĆ, 2010., 33., 41.; IVČEVIĆ, 2016., 179.

⁷² ZANINOVIĆ, 1967., 16.

⁷³ SANADER, TONČINIĆ, 2010., 48.

⁷⁴ ZANINOVIĆ, 1996., 282.-284.; PERIŠA, 2008, 511.; IVČEVIĆ, 2016., 176.

biti podignut između Oktavijanovog pohoda 35.-33. g. pr. n. e. i 15. g. pr. n. e.⁷⁵ Treće je mišljenje da je stalni logor izrastao iz jednog od privremenih logora na vrhu brda Gardun, iz vremena opsade Setovije 34./33. g. pr. n. e.,⁷⁶ što je ustvari produžetak prethodnog mišljenja. Postoji mogućnost da je prije VII. legije u Tiluriju boravila *legio IX Hispana*,⁷⁷ no vrlo je upitna točnost tog navoda.⁷⁸ Prisutnost VII. legije definitivno je potvrđena od 9. g., uz već iznesenu mogućnost da je ovdje boravila i prije 15. g. pr. n. e. Najprihvaćenija su mišljenja da je iz Tilurija VII. legija otišla između 58. i 61. g., iako postoje mišljenja da se to moglo desiti i ranije, 55. g. ili već 45. g.⁷⁹ Legiji su bile pripojene dvije auxilijarne postrojbe: *ala Claudia nova* i *cohors II Cyrrhestarum*. Odlaskom VII. legije Tilurij postaje auxilijarni logor u kojem su bile stacionirane sljedeće postrojbe: *ala (Tungrorum) Frontoniana* (između 70. i 80. g.), *cohors Aquitanorum* (2. pol. 1. st., potvrđena u Hrvacima, ali se veže uz Tilurij), *cohors I Belgarum* (oko 100. g.), *cohors III Alpinorum* (2. st.), *cohors VIII voluntariorum civium Romanorum* (od sredine 2. do sredine 3. st.). Iz epigrafskih nam je spomenika poznata i prisutnost *legio XI* (odnosno *legio XI Claudia Pia Fidelis*), *legio IV Flavia Felix*, a s Tilurijem se veže i *cohors IV Noricorum* (potvrđena u Dugopolju).⁸⁰

Promona se spominje u kontekstu Cezarove intervencije u korist Liburna, a protiv Delmata 51./50. g. pr. n. e.,⁸¹ a zatim ponovno kada ju konačno osvaja Oktavijan 34. g. pr. n. e.⁸² Nedavno započeta istraživanja pod vodstvom Silvije Bekavac dat će više informacija o ovom auxilijarnom logoru. Mikrolokacija je na teritoriju sela Parčić, nedaleko Kadine glavice u podnožju uzvišenja Glavičina.⁸³ Radi se o jednoj od postaja u

⁷⁵ SANADER, TONČINIĆ, 2010., 33., 46.

⁷⁶ PERIŠA, 2008, 511.-512.; RADMAN-LIVAJA, 2012., 164.

⁷⁷ ZANINOVIĆ, 1996., 284.

⁷⁸ SANADER, TONČINIĆ, 2010., 45.

⁷⁹ PERIŠA, 2008, 511.; SANADER, TONČINIĆ, 2010., 46.

⁸⁰ PERIŠA, 2008, 511.; SANADER, TONČINIĆ, 2010., 34., 37.

⁸¹ ZANINOVIĆ, 2010., 17.; IVČEVIĆ, 2016., 174.-175.

⁸² IVČEVIĆ, 2016., 175.

⁸³ MILETIĆ, 2010.: 119.; GLAVAŠ, MILETIĆ, ZANINOVIĆ, 2010., 71.-74.; GLAVAŠ, 2015., 82.-86., dugo je bilo uvriježeno mišljenje da se Promona nalazi u Tepljuhu ili Balinoj glavici (kasnije *municipium Magnum*); IVČEVIĆ, 2016., 174.-175.

sklopu delmatskog limesa, a bila je pod zapovjedništvom legije u Burnumu,⁸⁴ što je potvrđeno natpisima postrojbi *cohors III Alpinorum equitata, ala I Claudia nova miscellanea, cohors I Belgarum equitata,*⁸⁵ *cohors I Lucensium equitata* i *cohors I milliaria Delmatarum.*⁸⁶ Rezultati rekognosciranja pokazali su da dimenzije parcele (4 hektara) odgovaraju veličini logora namijenjenoj za postrojbu tipa *ala milliaria*, no to će pokazati arheološka iskopavanja.⁸⁷ Glavaš navodi da se logor u Kadinoj Glavici koristio od početka 1. st. do u 3. st.⁸⁸

Augzilijarni logor Andetrij ubiciran je u Muć Gornji/Ćukovu gredu. Nije još definitivno utvrđeno kada je logor izgrađen, no to je svakako bilo najranije 9. g. kada je Tiberije osvojio delmatski Andetrij te definitivno ugušio panonsko-delmatski ustanak, a najkasnije prije 16. g.⁸⁹ Zahvaljujući epigrafskim spomenicima, znamo da je tada ovdje bila smještena rimska postrojba *cohors VIII voluntariorum civium Romanorum* (ostatak 1. st.). Nakon nje znamo da ovdje boravi *cohors III Alpinorum* (2. st.) i *cohors I Belgarum* (2. st.).⁹⁰

Nije sigurno kada je izgrađen augzilijarni logor Bigeste. Bojanovski smatra da je izgrađen negdje krajem Cezarovog (40.-27. g.) i početkom Augustovog doba, najkasnije 14. g.⁹¹ Vjerojatnije je ipak da je do izgradnje došlo krajem Augustovog ili početkom Tiberijevog doba. Logor se nalazi na lijevoj obali rijeke Trebižat na mikrolokaciji Gračine u Humcu kod Ljubuškog.⁹² Iz epigrafskih spomenika saznajemo koje su postrojbe ovdje

⁸⁴ GLAVAŠ, MILETIĆ, ZANINOVIĆ, 2010., 71.; MILETIĆ, 2010., 119., 132.; SANADER, TONČINIĆ, 2010., 41.; IVČEVIĆ, 2016., 176.

⁸⁵ GLAVAŠ, MILETIĆ, ZANINOVIĆ, 2010., 71.; GLAVAŠ, 2015., 82.-83., 86.; IVČEVIĆ, 2016., 176.

⁸⁶ GLAVAŠ, 2015., 86.

⁸⁷ GLAVAŠ, MILETIĆ, ZANINOVIĆ, 2010., 71.-74., i napomena 5; GLAVAŠ, 2015., 83.

⁸⁸ GLAVAŠ, 2015., 86., no ne navodi izvore za tu tvrdnju, niti argumentira svoje mišljenje

⁸⁹ PERIŠA, 2008, 512., delmatski Andetrij još nije ubiciran. Periša tvrdi da se ova delmatska gradina mogla nalaziti samo na mikrolokaciji između Postinja Gornjeg i Postinja Donjeg; GLAVAŠ, 2015., 86.-87.; IVČEVIĆ, 2016., 171.;

⁹⁰ PERIŠA, 2008, 512.; GLAVAŠ, 2015., 87.

⁹¹ BOJANOVSKI, 1988., 41.-42., 120.-121., 366.-367. ; SANADER, 2002., 125.; DODIG, 2007, 44.; GLAVAŠ, 2015., 91., logor je ime dobio po imenu putne postaje Bigeste, no ono još nije potvrđeno u natpisima; MILETIĆ, *Rimski auksilijarni logor na Humcu kod Ljubuškog* ,u postupku objave...

⁹² PERIŠA, 2008, 510.; DODIG, 2011., 331.; GLAVAŠ, 2015., 91.; Dugo vremena je bilo uvriježeno mišljenje da su građevine na lokalitetu Gračine (Humac) dio augzilijarnog logora, počevši od C. Patscha

bile stacionirane: *cohors I Lucensium* (prva polovica 1. st.), *cohors I Bracaraugustanorum equitata* (polovica 1. st.), *cohors III Alpinorum equitata* (1. st.), *cohors I Belgarum equitata* (2. st.), *cohors VIII voluntariorum civium Romanorum* (2. ili 3. st.)⁹³ i možda veksilacija *Legio VII CPF*⁹⁴. Zabilježena je prisutnost vojnika i veterana čak 7 legija (što ne znači da su veksilacije tih legija zaista bile stacionirane ovdje⁹⁵): *legio VII*, *legio VIII Augusta*, *legio IV Flavia felix*, *legio I Adiutrix*, *legio XI Claudia*, *legio II Adiutrix* te *legio XV Apollinaris*.⁹⁶

O izuzetnoj važnosti Salone kao vojničkog lokaliteta govore izvori, natpisi sa kamenih spomenika, vojničke diplome te vojnička oprema koja je relativno zapostavljena u literaturi, ali i malobrojna u odnosu na značaj i opseg grada. To se svakako objašnjava neistraženošću Salone i njene okolice, a ne o stvarnoj slici rasprostanjenosti vojne opreme.⁹⁷ U Saloni su vojnici boravili prvenstveno kao osoblje namjesnikova ureda. Do šezdesetih godina 1. st. to su bili pripadnici sedme (*VII CPF*) i jedanaeste legije (*XI CPF*), a između 70. godine i osamdesetih godina pripadnici četvrte legije (*Flavia Felix*). Vojnici su u sklopu namjesnikova ureda obavljali razne dužnosti,⁹⁸ a veličina oficija ovisila je o broju postrojbi kojima je u određenom trenutku namjesnik raspolagao.⁹⁹ Za sada je još

(PATSCH, 1897., 468.-469.) do I. Bojanovskog, koji je istraživao ovaj lokalitet (BOJANOVSKI, 1981., 63.-66.). Objekti u Gračinama tek su nedavno reinterpetirani kao *balneum* i *casa* te da ipak predstavljaju aneks vojnog tabora, koji se nalazi negdje u neposrednoj blizini (DODIG, 2011., 331.) 2012. godine Miletić u referatu *Limes delmaticus: state of research* prilikom 22. kongresa o limesu u gradu Ruseu u Bugarskoj argumentira da se ipak radi o principiju i pretoriju logora (GLAVAŠ, 2105., 92., napomena 455); MILETIĆ, *Rimski auksilijarni logor na Humcu kod Ljubuškog*, u postupku objave...

⁹³ PERIŠA, 2008, 510.; DODIG, 2011., 327. GLAVAŠ, 2015., 93.; MILETIĆ, *Rimski auksilijarni logor na Humcu kod Ljubuškog*, u postupku objave...

⁹⁴ MILETIĆ, *Rimski auksilijarni logor na Humcu kod Ljubuškog*, u postupku objave...

⁹⁵ GLAVAŠ, 2015., 93.

⁹⁶ DODIG, 2011., 327.; MILETIĆ, *Rimski auksilijarni logor na Humcu kod Ljubuškog*, u postupku objave...), navodi pečate slijedećih postrojbi: leg. IIII Flaviae felix, leg. VIII Aug., coh. III Alpinorum, coh. VIII VCR i coh. I Belgarum

⁹⁷ IVČEVIĆ, 2016., 188.

⁹⁸ MILETIĆ, 2008., 271.; MATIJEVIĆ, 2015., 33.-34., 162., to su bili stratori, singulari, kornikulariji, komentarijeni, spekulatori, beneficijariji; GLAVAŠ, 2015., 269.-271., o ulozi konzularnih beneficijara u namjesnikovom uredu

⁹⁹ MATIJEVIĆ, 2015., 161.-162., nakon odlaska legija iz Dalmacije u namjesnikov ured dolazili su pripadnici vojnih postrojbi iz susjednih provincija

teško ustvrditi točan broj osoblja u oficiju namjesnika u pojedinim razdobljima, no on je svakako morao biti veći tijekom prvog stoljeća za vrijeme boravka legija u odnosu na kasnija stoljeća.¹⁰⁰ Što se tiče nalaza vojne opreme za sada ih nije moguće izdvojiti iz isključivo kasnorepublikanskog/ranoaugustovskog vremena, jer onaj materijal koji se i može datirati u to doba ima duže trajanje. Stoga se najraniji nalazi okvirno svrstavaju u 1. st. Materijala ne nedostaje niti tijekom 2. i 3. st., kada je vojska još uvijek prisutna u Saloni.¹⁰¹

PANONSKI LIMES

U Sisciji je rimska vojna prisutnost zabilježena brojnim izvorima i pokretnim arheološkim materijalom već od samog osvajanja Segestike 35. g. pr. n. e. Tada je Oktavijan ondje ostavio 25 kohorti, no teško je zaista procijeniti kolika je bila veličina i sastav garnizona između 35. g. pr. n. e. i 6. g., ali je razumno zaključiti da se radilo o barem jednoj legiji s pratećim auxilijarnim postrojbama, s obzirom na to da je Siscia bila jedno od glavnih vojnih uporišta u Iliriku za cijele vladavine Augusta, a nakon Batonovog ustanka i zimski logor. Čini se da je veliki vojni logor bio izgrađen najkasnije tijekom Tiberijevog panonskog rata, 12. g. pr. n. e. Radman-Livaja izlaže i mogućnost postojanja više legijskih logora na području Siscije, a smatra da je konačna lokacija legijskog logora (ili 12. g. pr. n. e., ili najkasnije 9. g.) bila poluotok Pogorelec, mjesto prapovijesne Segestike.¹⁰² Za vrijeme Batonovog ustanka, 7. g., ovdje se nalazilo 10 legija (ili 14). Nakon ustanka glavninu garnizona u Sisciji vjerojatno je činila *legio IX Hispana* gdje se zadržala do najkasnije između 42. i 45. g. Nakon nje (iako nije moguće sa sigurnošću tvrditi), u Sisciji ostaje *cohors XXXII voluntariorum civium Romanorum*, negdje sve do Vespazijanova vremena, a moguće da je u Sisciji bila i za vrijeme boravka *legio IX*

¹⁰⁰ MATIJEVIĆ, 2015., 161.-171.

¹⁰¹ IVČEVIĆ, 2016., 192.-193.

¹⁰² Vel., II., 113.; DOMIĆ-KUNIĆ, 2006., 104.; RADMAN-LIVAJA, 2007., 153.-172., detaljno o opisu Segestike, ali i općenito o Segestici; RADMAN-LIVAJA, 2010., 182.-186.; TONČINIĆ, 2015., 10.

Hispana.¹⁰³ Od kraja 1. st. pa do 4. st. u Sisciji nema stalne vojne posade, osim mornaričke baze koja je moguće bila funkcionalna sve do 4. st.¹⁰⁴

Slika 2. Prikaz panonskog limesa sa vojnim objektima (preuzeto sa stranice Muzeja Slavonije u Osijeku: <http://limescroatia.eu/karte/>, posljednji posjet stranici: 29.1.2018)

U 4. st. je ovdje nesumnjivo bila stacionirana *cohors III Alpinorum*. Unatoč tome što je na području Siscije otkriven najveći broj komada rimske vojne opreme u Hrvatskoj, za sada još nema potvrde arheoloških ostataka arhitekture samog logora.¹⁰⁵ Siscija je nekad bila dio panonskog limesa koji se pomaknuo prema Dunavu s rimskom

¹⁰³ MOSCY, 1974., 43., 81.; RADMAN-LIVAJA, 2004., 18.; RADMAN-LIVAJA, 2010., 190.-193.

¹⁰⁴ RADMAN-LIVAJA, 2004., 19.-20.; RADMAN-LIVAJA, 2010., 194., izuzetak su povremene postrojbe, poput pretpostavljenog boravka veksilacije legio XIV Gemina tijekom Domicijanovih ratova na Dunavu; RADMAN-LIVAJA, 2010., 180., možda je bila sjedište riječne mornarice *classis (Flavia) Panonnica* do 4. st., a tada su tu smještene *Classis Aegietensium* i *sive secunda Pannonica*:

¹⁰⁵ RADMAN-LIVAJA, 2010., 201.; TONČINIĆ, 2015., 10.;

teritorijalnom ekspanzijom. Kroz cijelo prvo stoljeće limes se formirao, a u drugom je fiskiran na toj rijeci.¹⁰⁶

Gotovo u potpunosti se podudara današnja hrvatska granica na svojem krajnjem istoku i nekadašnji rimski panonski limes. Upravo je rijeka Dunav dijelila Rimsko Carstvo od „barbarskog“ svijeta s one strane rijeke. Panonski se limes na području obuhvaćenim granicama Hrvatske protezao preko 188 km, od Batine skele (*Ad militare*) do Iloka (*Cuccium*). Na svom sjeverozapadnom dijelu obuhvaća ravničarske predjele kojima dominira BANSKO BRDO nakon čega prolazi kroz močvarno područje Kopačkog rita te naposljetku prati visoke i strme obale Dunava.¹⁰⁷ Panonski limes nastaje tek nakon sloma ustanka dvojice Batona, točnije porazom breučkog Batona 8. g. Podjelom provincije Ilirik (između 8. i 10./12. g.) na *Superius* (kasnija *Dalmacia*) i *Inferius* (kasnija *Pannonia*) počinje defenzivna uloga Rimske prisutnosti na ovom području, odnosno uspostava limesa. Slika limesa u svojoj najranijoj fazi, tijekom julijevsko-klaudijevske dinastije pa do Hadrijana, je vrlo zamršena. Razlog tome je nedostatak sistematskih istraživanja, mali broj epigrafskih spomenika, ali i nedostatna objavljenost dostupnog materijala.¹⁰⁸ Stoga je i slika rasprostranjenosti stacioniranih legija i postrojbi vrlo kompleksna, sa mnogo otvorenih pitanja. Lokaliteti s vojnom prisutnošću već u 1. st. na samom limesu su: Batina/Batine skele (*Ad militare*, izgrađen najvjerojatnije u za Domicijana), Dalj (*Teutoburgium*), Sotin (*Cornacum*) i Ilok (*Cuccium*). Vojne su postrojbe bile stacionirane i u zaleđu limesa, prvenstveno u Osijeku (*Mursa*) i Petrijevcima(?) (*Mursella*) te još dublje, u Sisku (*Siscia*). Za sada ne znamo sa sigurnošću gdje su bili legijski logori.¹⁰⁹ Još uvijek nema arheološke potvrde na dijelu limesa između Akvinka i Singidunuma, dok s druge strane znamo da je na tom području boravio veći broj legija, čak njih 9 samo na području Murse.¹¹⁰ Za vrijeme Trajana i Hadrijana panonski se limes organizirao i razvio u pravu obrambenu liniju.¹¹¹ Sljedećih stoljeća pojavljuju se i drugi lokaliteti sa zabilježenom vojnom prisutnošću: Zmajevac (*Ad novas*, možda već u 2. st., definitivno u 4.), Kamenac

¹⁰⁶ RADMAN-LIVAJA, 2004., 18.-19.; RADMAN-LIVAJA, 2012., 164.-166., 169.-170., 172.-181.

¹⁰⁷ SANADER, 2003., 463.

¹⁰⁸ RADMAN-LIVAJA, 2012., 166., 172.

¹⁰⁹ SANADER, 2003., 466.; SANADER, 2010., 225.; RADMAN-LIVAJA, 2012., 172.-178. i 175.-176., Table 1.

¹¹⁰ SANADER, 2003., 466., legije su evidentirane na temelju natpisa i žigova s opeka

¹¹¹ RADMAN-LIVAJA, 2012., 172

(?) (*Aureus mons*, u 4. st.), Dragojlov brijeg (nepoznato iz izvora, možda *Aureus mons*, vojna prisutnost možda već u 2. st.), Lug (?) (*Albanum*, u 4. st.).¹¹² Građanski ratovi tijekom prve polovice 4. st. i barbarski upadi tijekom druge polovice 4. st. postepeno su doveli do kraja rimske dominacije na ovom području, a početkom 5. st. gotovo da je nemoguće uopće više govoriti o rimskoj vojnoj prisutnosti.¹¹³

Trenutno su podijeljena mišljenja da li legijski logor treba tražiti u Mursi¹¹⁴ ili Murseli¹¹⁵, no ako ga je bilo svakako je nastao tijekom 1. st.¹¹⁶ Možda već u Augustovo doba, a vjerojatno u Tiberijevo je u Mursi bila stacionirana auxilijarna postrojba *ala II Hispanorum Arvacorum*, koja je za Klaudija premještena u Teutoburgium. U gradu tada ostaje stacionirana *cohors II Alpinorum equitata*, čini se sve do 118. g. Kroz 2. i 3. st. gotovo da nema, uz nekoliko izuzetaka, stacionirane postrojbe, a u 4. st. ovdje je smještena riječna flota *classis Histrica* zajedno sa detaširanim odjelom *legio VI Herculia*.¹¹⁷ Razriješenje problematike oko ubiciranja potencijalnog legijskog logora u Mursi ili Murseli riješit će tek sustavna arheološka iskopavanja i istraživanja, a valja imati na umu da ni sama Mursela nije pouzdano ubicirana što dodatno otežava mogućnost ubiciranja logora.¹¹⁸

Zahvaljujući epigrafskim nalazima znamo da je u Teutoburgiumu (na području današnjeg Dalja) bila stacionirana *ala II Hispanorum Arvacorum*, koja je ovdje došla iz Murse najkasnije u Klaudijevo doba, a ostala po svemu sudeći do kraja 1. st., kada ju

¹¹² SANADER, 2003., 466.; RADMAN-LIVAJA, 2012., 172.-176., Table 1.

¹¹³ RADMAN-LIVAJA, 2012., 182.-183.

¹¹⁴ SANADER, 2003., 466., navodi da Klemenc i Pinterović zagovaraju, ili barem drže vjerojatnijom, tezu da je legijski logor bio smješten u Mursi, ali ne donose koja je legija bila najduže stacionirana. Oba su izvora u članku nespretno iznesena.

¹¹⁵ Neki autori Murselu smještaju u današnje Petrijevice (RITTERLING, 1924./5., 1736.; ALFÖLDY, 1959., 126.; MOSCY, 1962., 613.), dok s druge strane Bulatovo rekonosciranje nije dalo nikakve rezultate koji bi potvrdili da se u Petrijevcima nalazi municipij Mursela (BULAT, 1969., 39.-52.). Ime Mursela spominje se na Tabuli Peutingerijani (VI 1), te na dva žiga rimskih legija sa spomenom imena Mursele (CIL 10234 i CIL 3755). Fitz piše da je *legio XXI Rapax* podigla u Murseli logor prilikom dolaska u Panoniju 89. ili 90. g. Kada je ta legija uništena (92.-93. g.) zamjenjuje ju *legio XIV Gemina* (FITZ, 1980., 125.-140., RADMAN-LIVAJA, 2012., 175., Table 1.); SANADER, 2003., 466.

¹¹⁶ SANADER, 2003., 466.; RADMAN-LIVAJA, 2012., 176.

¹¹⁷ RADMAN-LIVAJA, 2012., 176.

¹¹⁸ SANADER, 2003., 466.

zamjenjuje *ala I Praetoria civium Romanorum*. Ona ostaje u Teoutoburgiumu kroz većinu 2. st. Kroz prvu polovicu 3. st. (ili nešto malo duže), garnizon drži *ala I civium Romanorum*. U 4. st., kako saznajemo iz *Notitia Dignitatum*, ovdje se nalaze *equites promoti* i *cuneus equitum Dalmatarum* te detaširani odjel *legio VI Herculia*. Prema arheološkim nalazima, zaključuje se da su ovdje bile stacionirane većinom konjaničke postrojbe.¹¹⁹

Na području današnjeg Sotina nalazi se rimsko naselje *Cornacum*, izgrađeno u blizini starijeg neolitičkog i željeznodobnog naselja.¹²⁰ Nije nam poznato kada je utvrda mogla biti izgrađena, ali je gotovo sigurno da je ovdje bila smještena *ala I civium Romanorum*, najkasnije u Flavijevsko doba. Sudjelovala je u Trajanovim Dačkim ratovima. Oko 106. čini se da garnizon zauzima *cohors I. Montanorum*, do oko 180. g. kada ju zamjenjuje novoformirana *cohors II Aurelia Dacorum milliaria equitata pia fidelis*,¹²¹ što iščitavamo iz nalaza opeka sa žigovima ove postrojbe.¹²² Smatra se da je krajem 2. ili tijekom 3. st. ovdje bila stacionirana *cohors I Lusitanorum*, no ta tvrdnja nije potvrđena.¹²³ U 4. st. u Kornakumu su stacionirane postrojbe *equites Dalmatae*, *cuneus equitum scutariorum* i *equites promoti*.¹²⁴

Još jedno u nizu neistraženih lokaliteta je i *Cuccium*, današnji Ilok. Iz 4. st. imamo definitivnu potvrdu stacionirane postrojbe (*cuneus equitum promotorum* i *equites sagittarii*). Tek se naslućuje mogućnost prisutnosti neke vojne postrojbe tijekom Klaudijevog doba, a postoje i navodi o izgradnji neke vrste kampa krajem 1. ili početkom 2. st, ili krajem 2., odnosno početkom 3. st.¹²⁵

¹¹⁹ RADMAN-LIVAJA, 2005., 939.-940.; SANADER, 2010., 230.; RADMAN-LIVAJA, 2012., 175., Table 1. i 176.

¹²⁰ DIZDAR et alii, 2010., 78.-79.; SANADER, 2010., 230.

¹²¹ RADMAN-LIVAJA, 2012., 176.-177.

¹²² ILKIĆ, 2005., 24.-26.

¹²³ ILKIĆ, 2005., 30.; RADMAN-LIVAJA, 2012., 177.

¹²⁴ RADMAN-LIVAJA, 2012., 177.

¹²⁵ SANADER, 2010., 231.; RADMAN-LIVAJA, 2012., 177.-178.

STRUKTURA VOJNIH POSTROJBA U AUGUSTOVO DOBA

August je pred kraj svog života naslućivao da se Carstvo može lako urušiti nauštrb svoje veličine. Stoga je htio da njegovi nasljednici, umjesto da osvajaju nova područja i dalje šire Carstvo, usmjere pažnju na konsolidaciju provincija i stabilizaciju novoosvojenih teritorija. Prirodno da to nije bilo moguće, što zbog političko-gospodarskih razloga (suparništvo sa Partima na Istoku je podrazumijevalo povremeno odmjerivanje snaga, posebno oko Armenskog kraljevstva tijekom 1. i 2. st., dok su u gospodarskom smislu u fokusu uvijek bila područja bogata raznim rudama, poput Britanije), što zbog potrebe da se odredi jasna i snažna granica u odnosu na barbarska plemena (kao u slučaju postepenog formiranja rajnskog limesa), što zbog potrebe da se pritisak na granice Carstva smanji (kao u slučaju Trajanovog osvajanja Dacije čime je olakšan pritisak na Dunavski limes). Ne valja zanemariti ni činjenicu da su Rimljani ratnički narod i da takva mašinerija kao što je rimska vojska treba ratovati kako bi ispunjavala svoju funkciju. Dakako da su i Augustova osvajanja poslužila „kao vjetar u krila“ narednim carevima da se upuste u osvajanja, da se iskažu kao vojskovođe ili jednostavno da napune carsku blagajnu. Na kraju, svaki je car stremio tome da se poveže sa legijama, bivajući svjesnim njihove važnosti u održavanju integriteta Carstva.¹²⁶

Širenje Carstva tražilo je od vojnika dugo, često višegodišnje izbjivanje od svojeg doma. S vremenom su legije bile stacionirane u određenoj provinciji dok su u pravilu bile formirane od stanovništva iz neke druge, udaljenije provincije koju ti vojnici *de facto* više ni nisu smatrali svojim domom. Voditi takvu vojsku tražilo je formiranje vojnika koji ne služi vojni rok u okviru jedne kampanje, rata, već služi kao profesionalni vojnik, s određenim vojnim rokom neovisno o mirnim ili ratnim vremenima.¹²⁷ Carskodobni vojnici bili su većinom volonteri regrutirani iz raznih dijelova Carstva. Keppie spominje postotak legionara koji su bili regrutirani u legije s područja Italije prema nomenklaturi i podrijetlu vojnika; od Augusta do Kaligule 65% vojnika su bili Italici, od Klaudija do Nerona ta se brojka spustila na 48%, a za vrijeme Flavijevaca pa do Trajana samo 21% legionara su bili Italici. Nakon Trajana Italici su činili zanemariv postotak vojnika u legijama. Taj pad je razumljiv stoga što Italici nisu bili voljni ići u vojsku, a carevi su bili neskloni prisilno regrutirati italsko stanovništvo. Već se Tiberije sve više počeo okretati prema provincijama

¹²⁶ KEPPIE, 2005., 146.; ERDKAMP, 2007., 2.-3., 96.-97.; MATIJEVIĆ, 2015., 9.

¹²⁷ KEPPIE, 2005., 146., ERDKAMP, 2007., ; MATIJEVIĆ, 2015., 9.

kao izvoru vojnika. To je pokrenulo proces koji je promijenio rasnu sliku vojske. Malo pomalo je rimska vojska, u početku sastavljena od Rimljana ili barem Italika, s vremenom postala vojska koja je branila Rim. Ipak, Rimljani su zadržali tradiciju formiranja legija u Italiji,¹²⁸ dok su svoje redove dalje nadopunjavale vojnicima iz provincija u kojima su se trenutno nalazile.¹²⁹

Prosječna dob za regruta bila je između 18 i 23 godine, što znamo prema duljini vojne službe i starosti u vrijeme smrti sa natpisa vojnika.¹³⁰ Pravno gledajući minimalna dob bila je 17 godina, no u praksi je bilo iznimki poput mladića koji su lagali o svojoj dobi, bili regrutirani u doba velikih kriza ili jednostavno zaboravili koliko godina imaju. Vojnici su bili dobro hranjeni i zbrinuti tako da ih je oko polovica preživjelo i odslužilo svoj vojni rok, a Keppie prenosi da su vojnici obično doživjeli dublju starost od civilnog stanovništva no ne donosi argument ili izvor za tu tvrdnju osim prethodno spomenutog. Nakon odsluženog roka mogli su birati između novčane nagrade i komada zemlje obično dodijeljene u veteranskim kolonijama koje bi pojedini carevi osnivali u provincijama.¹³¹

Duljina vojne karijere se drastično mijenjala kroz rimsku povijest. Za kasne Republike vojni rok bio je 6 godina, a u posebnim slučajevima vojnici je mogao služiti i do 16 godina, što je bila pravna gornja granica (vojni rok se polako produljivao za vrijeme građanskih ratova tijekom 1. st. pr. n. e.). August je nakon Akcija uveo standardni vojni rok od 16 godina pozivajući se na Republikansku tradiciju. Uz tih 16 dodao je još 4 godine službe u kriznim situacijama (tzv. *sub vexillo*). 5. godine August je obaveznu službu dalje povisio na 25 godina (20 godina službe + 5 godina tijekom kojih je vojnici bio na „rezervi“), no mogla je trajati i duže, ovisno o okolnostima.¹³² Sljedeće je godine formirao *aerarium militare*, vojnu riznicu iz koje su se isplaćivale novčane nagrade vojnicima za završen vojni rok. Ta se riznica punila dvama novim porezima: porezom na nasljedstvo i porezom na sve aukcijske prodaje. Redovna plaća vojnika i dalje se

¹²⁸ KEPPIE, 2005., appendix 3, nakon Augusta nove legije formirane za julijejsko-klaudijejske dinastije su *XV Primigenia* i *XXII Primigenia* koje je formirao Kaligula 39. g. ili manje vjerojatno Klaudije 42.g. Neron je formirao još dvije nove legije: 66. ili 67.g. legiju *I Italica* te 68. g. legiju *I Adiutrix*

¹²⁹ KEPPIE, 2005., 153.

¹³⁰ GOLDSWORTHY, 2003., 78.; KEPPIE, 2005., 153.

¹³¹ KEPPIE, 2005., 153.; MATIJEVIĆ, 2015., 36.

¹³² GOLDSWORTHY, 2003., 50.

isplaćivala iz careve riznice. August je također zabranio vojnicima i časnicima da uzimaju žene. Kasnije, kada su legije bile stacionirane na nekom području vojnici bi ženili lokalne žene i podizali obitelj iako je zabrana još bila na snazi. Često bi djeca vojnika i sama bila regrutirana u vojsku. Zabranu ženidbe ukinuo je car Sever krajem 2. st.¹³³

August je nakon građanskih ratova naslijedio vojsku od 60 legija koju je smanjio na svega 28. Svaka je legija bila numerirana te imala svoje ime i titulu.¹³⁴ Carskodobna legija brojala je između 5000 i 6000 ljudi organiziranih u 10 kohorti. Raspon opreme od sredine 1. st. postaje nepromijenjen. Kohorta od Marija postaje osnovna taktička jedinica.¹³⁵ Sastoji se od 6 centurija od po 80 ljudi. Centurija je osnovna administrativna jedinica, a svaka je podijeljena u 10 odjeljenja (*contubernium*) po 8 ljudi. Jedan kontubernij dijeli šator na kampanjama, odnosno spavaonicu u baraki stalnog logora. U vrijeme Augusta više nema spomena Republikanskih manipula unutar strukture legije, stoga se čini da su one izbačene iz upotrebe, barem u funkcionalnom smislu, pošto nailazimo na naziv *manipulus* kojim se označavala “grupa” vojnika i *manipularis* za običnog vojnika. Vjerojatno je taj naziv ostao, barem u nostalgичnom smislu, u upotrebi tijekom ranog Carstva, kao što su nazivi i nekih činova, odnosno službi unutar legije ostali samo kao počasna titula, što ćemo kasnije vidjeti. Svakoj je legiji pripojeno konjaničko odjeljenje (*equites legionis*) od 120 konjanika. Čini se da im je funkcija bila više kao pratnja i glasnici nego što je bila vojne prirode. U velikom broju logora barake su imale dvanaest ili više prostorija što je više od 10 nužnih za jednu centuriju. Smatra se da su u tim dodatnim prostorijama bili smješteni konjanici raspoređeni uz centurije legionara.¹³⁶

Legijom je u trajanju od tri godine zapovijedao *legatus legionis*, pod direktnim zapovjedništvom cara.¹³⁷ Nakon završene službe legat legije je mogao napredovati u prefekta riznice grada Rima ili u namjesnika neke manje provincije. Ispod legata u hijerarhiji su vojni tribuni, njih 6. Jedan je dolazio iz redova senatora (*tribunus laticlavus*, sa „širokom prugom“), a preostalih pet iz viteškog staleža (*tribuni angusticlavii*, tribuni s

¹³³ KEPPIE, 2005., 128. i 130.; ERDKAMP, 2007., 417.

¹³⁴ GOLDSWORTHY, 2003., 50.

¹³⁵ ERDKAMP, 2007., 86., 189.; MATIJEVIĆ, 2015., 36.

¹³⁶ GOLDSWORTHY, 2003., 52.-54.; KEPPIE, 2005., 146.-147.; ERDKAMP, 2007., 189.-190.

¹³⁷ GOLDSWORTHY, 2003., 50.; ERDKAMP, 2007., 190.;

„uskom prugom“). Tribuni su bili administrativni pomoćnici ili savjetnici legatu, zapovjedniku legije, i čini se da nisu imali konačno vojno zapovjedništvo (npr. nad nekom određenom kohortom).

Slika 3. Hijerarhija carskodobne legije (preuzeto sa interneta: <https://www.knowtheromans.co.uk/Categories/RomanArmy/>)

Senatorski tribun je u vrijeme dolaska u legiju bio u kasnim tinejdžerskim godinama ili ranim dvadesetima. Zbog svog plemenitog podrijetla hijerarhijski se nalazio odmah iza legata pod čijim bi nadzorom služio u legiji.¹³⁸

Ispod senatorskog tribuna u vojnoj organizaciji bio je *praefectus castrorum*, zapovjednik logora. Ovo zapovjedništvo nije postojalo u Republici – najraniji spomen ove dužnosti dolazi iz 11. g. Ovaj je zapovjednik bio zadužen za trasiranje logora, održavanje reda i higijene, održavanje artiljerije, bolnice i liječničke službe te je nadgledao vojne vježbe. Ovu je funkciju mogao izvršavati samo profesionalac sa velikim iskustvom i znanjem o funkcioniranju jedne legije. Stoga je kao prefekt kampa u vrijeme Augusta bio

¹³⁸ GOLDSWORTHY, 2003., 50.; ERDKAMP, 2007., 190

imenovan ili bivši tribun ili jedan od bivših *primi pila* (*primus pilus* - prvi centurion prve kohorte), dok je u vrijeme Augustovih nasljednika ovu dužnost obično prihvaćao *primus pilus* koji je iz tog razloga odstupio sa svog položaja.¹³⁹

Sljedeći u hijerarhiji su bili viteški, odnosno konjanički tribuni (*tribuni angusticlavii*), koji su bili isprva zapovjednici auxilijarnih postrojbi, a za vrijeme Augusta konjaničkih. Klaudije je odredio raspored dužnosti koje su izvršavali ovi tribuni: *praefectus cohortis* (prefekt kohorte auxilijarne pješadije), nakon kojeg slijedi *praefectus equitum* (prefekt kohorte auxilijarne konjanice, odnosno ale - u doba Nerona, a možda već i Klaudija ovaj se prefekt i nazivao *praefectus alae*) i na kraju *tribunus militum legionis*, odnosno zapovjednik (legijskih) građanskih postrojbi. Viteški su tribuni ovu dužnost izvršavali u dvadesetim ili ranim tridesetim godinama svog života, a najuspješniji bi nakon te službe dobivali namještenje prokuratora. Službi ekvestarskog vojničkog tribuna, koja zahtijeva znatne administrativne sposobnosti, nerijetko je prethodila služba *praefectus fabrum*. Tu je poziciju uveo August i tijekom 1. st. to je bio jedan od prvih položaja u viteškoj karijeri u nekoj od ekvestarskih državnih služba. Radi se o administrativnoj prefekturi vezanoj uz distribuciju svega potrebnog vojnim jedinicama na određenom teritoriju, ali i uz razne druge ovlasti poput sudačkih. Prema natpisima, poglavito iz Salone, čini se da ova funkcija nije bila vezana uz neku određenu vojnu jedinicu već uz teritorij na kojem se nalaze vojne postrojbe. Unatoč tome što to nije bila vojna funkcija nakon nje je najčešće slijedila vojnička karijera u viteškim položajima, poput vojničkog tribuna ili (rjeđe) prefekta kohorte.¹⁴⁰

Od Augusta u redove ovih tribuna povremeno bi dolazili i centurioni, zbog svojeg vojnog iskustva. Ispod tribuna u hijerarhiji dolaze centurioni pojedinih kohorti. Prvi među njima, već spomenuti *primus pilus* (centurion prve centurije prve kohorte), je po činu najviši među svim centurionima. Iza njega po činu se nižu centurioni sljedećih kohorti, tako da što je veći broj centurije, to je nižeg ranga centurion u hijerarhiji (npr. centurion 2. kohorte višeg je ranga od centuriona 3. kohorte, itd.).¹⁴¹ Unutar svake kohorte nalazilo se 6 centuriona. U njihovom nazivlju vidimo neke funkcionalne značajke Republikanske

¹³⁹ KEPPIE, 2005., 149.-150.; ERDKAMP, 2007., 190.

¹⁴⁰ BEKAVAC, 2015., 181.-185., tijekom 1. st. obrasci napredovanja često se mijenjaju pa *cursus honorum* viteških dužnosti nije uvijek jednak

¹⁴¹ KEPPIE, 2005., 151.

organizacije legije. Oni su određeni prema podjeli Republikanske legije na tri dijela: *pilani* (*triarii*), *principes* i *hastati*. Tako je svaki od 6 centuriona unutar pojedine kohorte imao pripadajući čin sukladan položaju unutar kohorte na bojnopolju: *pilus prior* i *pilus posterior*, *princeps prior* i *princeps posterior*, te *hastatus prior* i *hastatus posterior*. Tri centuriona *prior* bili su nadređeni drugoj trojici (*posterior*) u istom redoslijedu.¹⁴² Sveukupno je u jednoj legiji služilo 59 centuriona.¹⁴³ Već od Julijevsko-klaudijevske dinastije ili najkasnije u doba Flavijevaca u 1. kohorti je 5 dvostrukih, umjesto uobičajenih 6 centurija, a kojima zapovijeda ukupno 5 centuriona.¹⁴⁴ Centurioni Prve kohorte nazivali su se (od Cezarovog vremena) *primi ordines*, a po činu su bili rangirani kao *primus pilus*, *princeps*, *hastatus*, *princeps posterior* i *hastatus posterior*.¹⁴⁵ *Primus pilus* je za vrijeme Republike, a gotovo sigurno i za vrijeme Carstva, bio imenovan na godinu dana. Za običnog vojnika to je bio vrhunac karijere, isto kao što je za jednog senatora to bilo konzulstvo. Onaj tko je bio imenovan *primi pilus* bio je automatski uzdignut na rang viteza. Svaki centurion u legiji težio je uspinjati se u hijerarhiji do *primi ordinesa* i dalje do *primi pila*. Imenovanje *primi pila* automatski ga je uzdiglo u viteški stalež, čime mu se otvaraju vrata da završi svoju karijeru kao prefekt kampa. Ipak, oni najsposobniji mogli su dalje napredovati u tribuna rimskog garnizona te kasnije u prokuratora.¹⁴⁶ Naravno, samo rijetki su dogurali tako daleko. U prosjeku, vojnik je mogao postati centurion nakon 15-20 godina uzorne službe. Uz to, centurionima su mogli postati pretorijanci nakon 16 godina službe u Rimu. Centurionski položaj bio je prestižna dužnost, što vidimo po činjenici da su i neki pripadnici viteškog staleža izabirali ovaj položaj umjesto prefektore ili tribunata. Kao što smo vidjeli centurioni su bili svojevrsni simbol Republikanske vojne tradicije, ali istovremeno i konzervatizma suprotstavljenom inovaciji i promjeni. Ispod centuriona su, osim običnih vojnika, postojali mnogobrojni niži časnici, obrtnici i inženjeri te druge dužnosti.¹⁴⁷

¹⁴² GOLDSWORTHY, 2003., 52.; KEPPIE, 2005., 146.-147.; ERDKAMP, 2007., 191.

¹⁴³ ERDKAMP, 2007., 190.

¹⁴⁴ GOLDSWORTHY, 2003., 54.-55.

¹⁴⁵ KEPPIE, 2005., 148.-149.; ERDKAMP, 2007., 191.

¹⁴⁶ KEPPIE, 2005., 151.

¹⁴⁷ KEPPIE, 2005., 152.; ERDKAMP, 2007., 192.; za detaljni i vizualno privlačan prikaz strukture rimske vojske vidi video Muzeja Vindolanda na: <https://www.youtube.com/watch?v=Rcbedan5R1s> (posljednji puta pregledano: 29.1.2018.)

Tijekom kasne Republike, Rim se sve više širio i vodio ratove izvan Italije. Na tim bi kampanjama vojskovođe od lokalnih savezničkih naroda (*socii*) tražili pješadijske i konjaničke postrojbe kao podršku legijama.¹⁴⁸ Marijevim reformama legijska konjica je raspuštena, a zamijenjena je isključivo auxilijarnom konjicom iz različitih regija (Gali, Numidijanci i Germani). Cezar je koristio te postrojbe za vrijeme Galskih osvajanja, a germansku je konjicu koristio za vrijeme građanskih ratova. Kasije, Brut, Pompej i nešto kasnije Antonije su pomoćne postrojbe vukli iz istočnih provincija poput Egipta, Sirije i Male Azije.¹⁴⁹ Važnost takvih postrojbi je brzo prepoznata i već je August za vrijeme svojih osvajanja regularno koristio postrojbe pješaka (*cohortes*) i konjanika (*alae* – konjanici su bili postavljeni na krila vojske, odakle i naziv), ali i miješane postrojbe.¹⁵⁰ Nakon građanskih ratova, većina ovih postrojbi je vjerojatno bila raspuštena dok je manji dio zasigurno ostao služiti uz dodijeljene legije. Imena su vukle, barem u doba Cezara, od svojih zapovjednika (npr. *ala Scaevae*, *ala Agrippiana*, *ala Siliana*). Postojale su, u manjem broju, i građanske kohorte (npr. *cohors Apula* i *cohors Campanorum*) no okolnosti i razlozi njihovog formiranja nisu poznati. Za vrijeme Cezara još nije bilo striktno definirano na koliko dugo bi se ovakva postrojba formirala, već bi to bilo određeno trenutnim potrebama. Zapovjednici ovih postrojbi bi redovito bili poglavari i plemići stanovništva iz kojeg bi one bile formirane. Ti bi zapovjednici bili nagrađeni s rimskim građanskim pravom za svoju službu, dok obični vojnici u početku nisu bili plaćeni. Vojni rok u postrojbama koje bi služile „neodređeno“ uz legiju vjerojatno je bio usklađen sa vojnim rokom legionara, a njima bi zapovjedao bivši centurion ili bivši legijski tribun. August je standardizirao cijelu strukturu auxilija (*auxiliae*). Za zapovjednike ala uzimao je po dva mladića iz senatorskih obitelji, čime je ustvari htio otvoriti više vojnih služba za mladiće iz senatorskih krugova.¹⁵¹ *Alae* su smještene na bokove vojske, dok su kohorte pridodane legijskim postrojbama. Većina kohorti i *ala* brojale su 480-500 ljudi i posljedično bile nazivane *quingenaria* (“jačine 500 ljudi”).

¹⁴⁸ GOLDSWORTHY, 2003., 55.; KEPPIE, 2005., 130., rimska vojska je za Republike u strukturi sadržavala legijske konjanike regrutirane iz redova vitezova (*equites*); ERDKAMP, 2007., 48., 51.-53.

¹⁴⁹ GOLDSWORTHY, 2003., 55.; ERDKAMP, 2007., 87.

¹⁵⁰ GOLDSWORTHY, 2003., 56.; KEPPIE, 2005., 130.; ERDKAMP, 2007., 88., iz doba Tiberija dolazi nam natpis: *praefectus cohortis Ubiorum peditum et equitum* – prefekt kohorte Ubijaca, pješaka i konjanika

¹⁵¹ KEPPIE, 2005., 130.-131.

Kohorte su organizirane po legijskom modelu na centurije i kontubernije što je činilo 6 centurija po 80 ljudi. *Alae* su bile podijeljene na 16 četa (*turmae*) po 32 konjanika, sveukupno 512 ljudi. Broj vojnika u auxilijama se mijenja možda već za Nerona, ali sasvim sigurno za Flavijevaca taj broj iznosi 800-1000 vojnika pa se one nazivaju *cohortes miliariae* i *alae miliariae* ("jačine 1000 ljudi"). One su sadržavale 10 centurija po 80 ljudi. *Alae miliariae* brojale su 24 turmi po 32 konjanika, sveukupno 768 ljudi. Za vrijeme ranog Carstva, do Flavijevaca, zapovjedništvo nad auxilijama zadržavaju bivši centurioni i tribuni, odnosno plemenske vođe i plemići nad privremenim auxilijama podignutim za trajanje jedne kampanje. Osnivaju se i miješane postrojbe pješaka i konjanika tzv. *cohortes equitatae* (odnos pješaka naspram konjanika je vjerojatno bio 4:1). Već je i Cezar koristio miješane postrojbe u omjeru 1:1, ali je teško ustvrditi razvojni kontinuitet između ovih i flavijevskih miješanih postrojbi. Ovisno je li *cohors equitata* bila *quingenaria* ili *miliaria*, pridodane su joj 4, odnosno 8 turmi konjanika (tako bi *cohors quingenaria equitata* brojala 480 pješaka i 128 konjanika, a *cohors miliaria equitata* 800 pješaka i 256 konjanika).¹⁵²

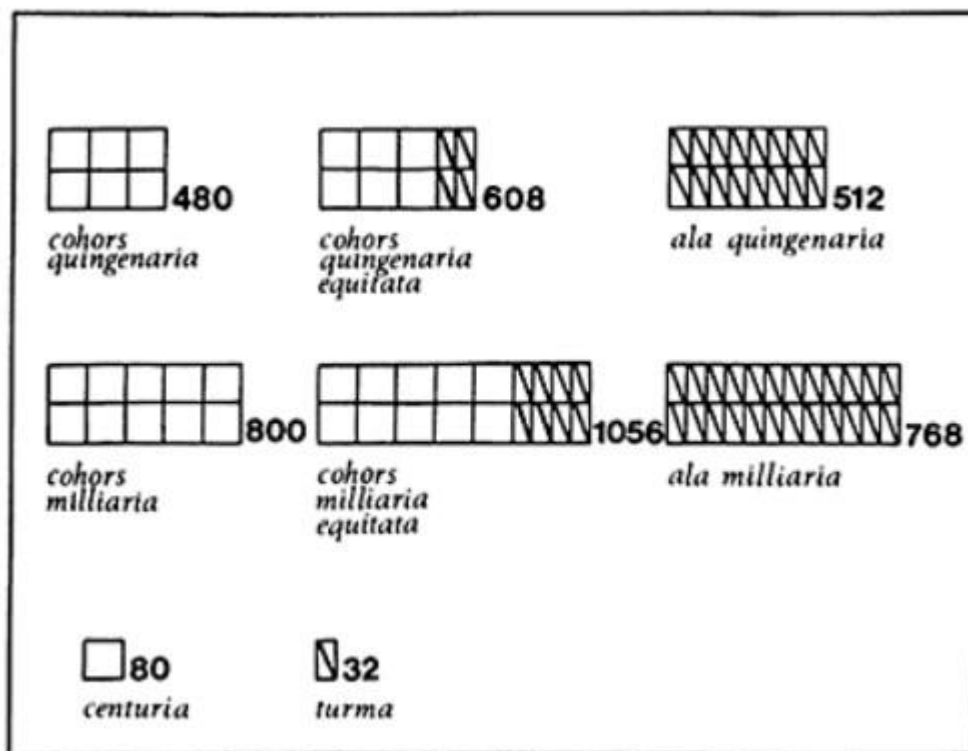
Čini se da je većina auxilijarnih postrojbi bilo unovačeno, a tek manji broj su činili volonteri. U početku su auxilije služile isključivo u područjima novačenja,¹⁵³ kako ne bi došlo do pobune uslijed slanja postrojbe u neku udaljenu provinciju. Sve do kasnog prvog stoljeća auxilije, ali i legijske postrojbe su zadržale svoju tradicionalnu opremu i religiju. Negdje za vrijeme Flavijevaca, postrojbe su često bile slane u udaljenije provincije, a popunjavanje bojnih redova nije bilo više striktno vezano uz samo izvorište pojedine postrojbe.¹⁵⁴ Stoga su malo pomalo gubile svoj etnički identitet, što je posljedično značilo da nema razloga da zapovjednici budu plemenski vođe pa zapovjedništvo postaje sve sličnije legijskom. Istu sudbinu su doživjele i građanske kohorte koje se nakon julijevsko-klaudijevske dinastije prestaju dopunjavati isključivo slobodnim građanima. Iako je tada to bilo rijetkost, već se i za Augusta pojavljuju slučajevi gdje bi građani služili u auxilijama i ne-građani u legiji, a kroz prvo se stoljeće ta granica sve više zamagljivala.¹⁵⁵

¹⁵² GOLDSWORTHY, 2003., 57.-58.; KEPPIE, 2005., 154.-155.; ERDKAMP, 2007., 193.-194.

¹⁵³ ERDKAMP, 2007., 183.

¹⁵⁴ GOLDSWORTHY, 2003., 80.; ERDKAMP, 2007., 193.

¹⁵⁵ ERDKAMP, 2007., 193.

Slika 4. Različite vrste auxilijarnih postrojbi (preuzeto iz: KEPPIE, 2005., 155.)

Kao što je već spomenuto, za Augusta se auxilijarni vojnici ne nagrađuju, već građansko pravo dobivaju samo zapovjednici. Tiberije je pojedinim vojnicima dao građansko pravo nakon odslužene vojne službe, ali tek je Klaudije uspostavio sustav nagrada za odsluženih 25 godina službe. Te su nagrade podrazumijevale građansko pravo i *conubium* (pravo na brak, kako bi djeca nagrađenih i sama naslijedila građansko pravo). Sa time su auxilije bile potpuno integrirane u strukturu rimske vojske. Postojali su i slučajevi kada bi cijela postrojba auxilija bila nagrađena građanskim pravom za neku izuzetnu službu, a od tada bi ta postrojba nosila epitet *C(ivium) R(omanorum)*. Taj bi naziv nastavila nositi, ali bi se dodjeljeno građansko pravo odnosilo samo na vojnike koji su služili u postrojbi u vrijeme dodjele nagrade.¹⁵⁶

Iako je za vojnike bez građanskih prava i konubija brak bio zabranjen,¹⁵⁷ vojnici stacionarnih logora bi redovno uzimali lokalne žene s kojima bi osnivali nelegalnu obitelj. Stoga je premještanje cijelih legija u udaljena područja bilo izrazito nepopularno, a istovremeno bi premještanje cijele legije ostavilo područje prilično oslabljeno. Kako bi se nezadovoljstvo pomirilo s povremenom potrebom premješanja vojske uveden je sustav “veksilacija” (od *vexillum*, zastave koje bi ove postrojbe nosile), odreda izdvojenih od legije koji bi se onda slali u određeno područje. Veksilacija jedne legije bi sadržavala 1000

¹⁵⁶ KEPPIE, 2005., 154.-156.

¹⁵⁷ GOLDSWORTHY, 2003., 102.; ERDKAMP, 2007., 417.

do 2000 ljudi i često bi bila mnogo godina izdvojena od “roditeljske” legije prije povratka. Pripadnici ovih odjeljenja bi se zvali *delecti* ili *selecti*, kao odabrani za operativnu grupu.¹⁵⁸

Usljed građanskih ratova 1. st. pr. n. e., širenja rimske dominacije izvan italskog poluotoka te političkog prevrata i osnivanja Carstva došlo je do velikih promjena u strukturi cijelog rimskog društva. To se odrazilo i na vojsku, a i promjene u vojsci odrazile su se na društvo u cjelini. Republikanska je vojska bila isključivo formirana sa svrhom osvajanja i pokoravanja okolnih naroda. Kako se Rim sve više širio, kratkotrajna vojska postala je neefikasna, a postepeno povećavanje vojne službe dovelo je do osnivanja profesionalne vojske sa određenim trajanjem vojne službe. August je reformirao cijelu vojsku i tijekom ostatka julijevsko-kladijevske dinastije vojska je postepeno postajala ratna mašinerija kakvu danas najčešće zamišljamo. Sa Flavijevcima završava veliki proces pretvorbe Republikanske vojske u Carsku vojsku, čije osnovne značajke ostaju nepromijenjene sve do kraja Carstva.

¹⁵⁸ KEPPIE, 2005., 166.

PREGLED RAZVOJA RIMSKE VOJNE OPREME DO AUGUSTA

U 6. st. pr. n. e., kao dio vojnih reforma kralja Servija Tulija, prihvaća se grčka hoplitska formacija preko Etruščana. Tada su i vojne jedinice podijeljene na 5 razreda na temelju platežne moći, odnosno bogatstva.¹⁵⁹ Po tom kriteriju su se vojnici sami opremali, sve do Marijevih i Augustovih reformi. Osim ustrojstva, prihvaća se i vojna oprema, poput okruglih štitova hoplona (sl. 6).

Slika 5. Prikaz najranijih rimskih vojnika, iz 8. st. pr. n. e. (preuzeto iz: MCNAB, 2010., 17.)

Slika 6. Prikaz rimskih hoplita s kraja 6. st. pr. n. e. (preuzeto iz: MCNAB, 2010., 21.)

Tijekom 4. st. pr. n. e. među italskim se narodima uvode mnoge promjene u naoružanju. Cijeli je poluotok bio zahvaćen sustavnim ratovima među brojnim pojedinim državama. U tim su ratovima glavni „igrači“ bili Rimljani i Samničani dok se većina ostalih naroda priklanjala jednoj ili drugoj strani. Tijekom svih tih ratovanja došlo je do razmjene tehnologija, ratne opreme i borbenih tehnika i taktika. Rimljani tijekom tog

¹⁵⁹ Livije, 1.43; TRAVIS, 2014., 44.

stoljeća odbacuju falangu te uspostavljaju sustav manipula, homogeniziraju vojnu opremu te prihvaćaju razne vrste naoružanja drugih naroda, poput dugih ovalnih štitova (*scutum*) i *pila* od Samničana te Montefortino kaciga od Kelta i Grka (pilos, apulo-korintske, samnićansko-atičke, itd.). Nešto kasnije ili u to vrijeme, od Kelta, točnije Gala,¹⁶⁰ preuzimaju karičasti oklop koji je tada pružao daleko superioriniju zaštitu od suvremenih italjskih oklopa poput jednostavnog pločastog prsnog oklopa (*cardiophylax*) i samnitskih oklopa od trostrukih diskova.¹⁶¹

Slika 7. Prikaz Samnićanskih ratnika, 4./3. st. pr. n. e.

(preuzeto iz: MCNAB, 2010., 25.)

Za Marijevih reformi drastično se snižava potrebna platežna moć s ciljem uvrštavanja siromašnijih slojeva stanovnika u vojne redove. Pošto si najsiromašnije stanovništvo nije moglo priuštiti opremu, država je morala pokrenuti masovnu produkciju vojne opreme kako bi opremila veliki broj novih vojnika. To je rezultiralo smanjenom kvalitetom

¹⁶⁰ Detaljnije o problematici uvođenja karičastog oklopa u redove rimske vojske vidi poglavlje o karičastom oklopu na str. 98-110

¹⁶¹ TRAVIS, 2012., 68.

opreme, sa siromašnijom dekoracijom ili bez nje.¹⁶² Masovna produkcija tražila je i inovacije u tehnikama proizvodnje. Tako se tijekom 1. st. pr. n. e. brončane kacige više ne oblikuju kovanjem preko loptaste podloge već „vrtnjom“ metala preko kamene ili drvene podloge, dok se željezne kacige proizvode kovanjem.¹⁶³ Simkins navodi da se prilikom vrtnje kaciga oblikovala preko drvene ili metalne podloge.¹⁶⁴ Čini se da je proizvodnja preusmjerena s malih, lokalnih radionica na velike „tvornice“, koje su moguće bile u vlasništvu države.¹⁶⁵ Tako je i proizvodnja karičastog oklopa (ali i ostalih vrsta vojne opreme), ovisno o vremenu, naizmjenično mogla biti usmjerena na masovne količine izrađene u „tvornicama“ (*fabricae*) ili na male količine proizvedene u privatnim radnjama. No, nije nužno morala biti vezana uz vojnike i vojno osoblje. Mogla je sačinjavati lokalnu ekonomiju nekog sela, u kojoj je sudjelovala jedna ili više obitelji ili čak cijelo selo za što imamo primjere tijekom srednjeg vijeka.¹⁶⁶ Moguće je da su ovakve ekonomije konstantno funkcionirale sa povremenim uključivanjem „tvornica“ u vremenima povećanih potreba, poput opremanja cijelih legija. Za sada nije još definitivno utvrđena nijedna radionica ili tvornica na arheološkim lokalitetima.¹⁶⁷

27. g. pr. n. e., August u sklopu vojnih reformi smanjuje ukupan broj legija. Upravo u to vrijeme, kako Travis prenosi, Paddock je otkrio hijatus u proizvodnji kaciga. Pošto je od tada manje aktivnih legija, odnosno manji broj vojnika, višak opreme je uskladišten stoga nije bilo potrebe za proizvodnjom nove.¹⁶⁸ Tako su kacige proizvedene tijekom 1. st. pr. n. e. mogle ostati u upotrebi sve do kraja 1. st., naravno s modifikacijama i popravcima. Prema tome, ako je uslijed masovne proizvodnje istog tipa kacige u tom periodu i bilo neke uniformnosti u vojnoj opremi, ona je bila barem djelomično razbijena kacigama dugotrajne upotrebe,¹⁶⁹ ali i kacigama proizvedenim u lokalnim radionicama, možda za

¹⁶² ERDKAMP, 2007., 164.; D'AMATO, 2009., 34.

¹⁶³ BISHOP, COULSTON, 1993., 60.; GOLDSWORTHY, 2003., 123.-124.; D'AMATO, 2009., 109.

¹⁶⁴ SIMKINS, 2000., 20.

¹⁶⁵ Ta je praksa karakteristična za vrijeme povećane potrebe za vojnom opremom, poput građanskih ratova, Cezarovih kampanja i kampanja u Germaniju i Panoniju za Augusta, tijekom 1. st. pr. n. e.; BISHOP, COULSTON, 1993., 183.-185.; TRAVIS, 2014., 47., te dalje na 55.

¹⁶⁶ TRAVIS, 2012., 88.-89.

¹⁶⁷ BISHOP, COULSTON, 1993., 184.-185.

¹⁶⁸ PADDOCK, 1985., 145.; GILLIVER, 2007., 184.-185.; TRAVIS, 2014., 52.

¹⁶⁹ BISHOP, COULSTON, 1993., 202.; D'AMATO, 2009., 32.-33.

Slika 8. Prikaz rimskih ratnika iz 3./2. st. pr. n. e. (preuzeto iz: MCNAB, 2010., 32.)

Slika 9. Prikaz rimskih ratnika iz 3./2. st. pr. n. e. (preuzeto iz: MCNAB, 2010., 48.)

Slika 10. Prikaz rimskih konjanika iz 3./2. st. pr. n. e. (preuzeto iz: MCNAB, 2010., 75.)

časnike ili bogatije vojnike. Isto se odnosi i na oklope i štitove. Karičasti oklop, kojeg je bilo lako popraviti uslijed mnogo uzastopnih popravaka, mogao je proći kroz ruke niza generacija vojnika.

U vrijeme relativnog mira koje prethodi Germanskim kampanjama, evidentna je promjena u dizajnu kaciga. Naime, vratobran kaciga se širi dok se na prednju stranu kacige dodaje čeono ojačanje. Russell-Robinson je te promjene pripisao sukobima s novim neprijateljima – Keltima koji koriste duge mačeve za sječenje, što je argumentirao velikim brojem poginulih i ozbiljno ozlijeđenih vojnika upravo zbog silaznih posjekotina usmjerenih na glavu.¹⁷⁰ Paddock se nije složio s tim razmišljanjem jer je smatrao da su ovakva oružja i borilački stil neprijatelja bili otprije poznati Rimljanima (još dok su Montefortino kacige bile primarni tip korišten u vojnim redovima). On je uvidio da se u vrijeme kada se uvode navedene promjene na kacigama istovremeno smanjuje obujam štitova (*scutum*) čime ustvari objašnjava potrebu za drugačijim pristupom u dizajnu kaciga.¹⁷¹ Travis pokušava pomiriti ta dva gledišta. Ona stavlja naglasak upravo na tom kratkom periodu relativnog mira koji je omogućio Rimljanima da istraže i unaprijede vojničku opremu prije nego što krenu u germanske kampanje. Naglašava da su promjene u dizajnu kacige (i uvođenju željeza u samoj izradi) i skutuma također istovremene s masovnijim uvođenjem novog tipa oklopa, lorice segmentate, u vojne redove što bi sve zajedno moglo upućivati na reevaluaciju borbenih taktika i vojnih strategija.¹⁷² Ako je Russell-Robinson bio u pravu glede datiranja pojave željeznih kaciga (Agen/Port) u sredinu 1. st. pr. n. e.,¹⁷³ što je tri desetljeća udaljeno od navedenih promjena u dizajnu kaciga, upitno je koliko se tu reevaluaciju borbenih taktika može smjestiti isključivo u period između Augustovih reforma iz 27. g. pr. n. e. i germanskih pohoda.

¹⁷⁰ RUSSELL-ROBINSON, 1975., 26.; D'AMATO, 2009., 111.; TRAVIS, 2014., 53.

¹⁷¹ PADDOCK, 1985., 147.

¹⁷² TRAVIS, 2014., 53.

¹⁷³ RUSSELL-ROBINSON, 1975., 42.

Slika 11. Prikaz rimskih vojnika Marijevog doba, prijelaz s 2. na 1. st. pr. n. e.
(preuzeto iz MCNAB, 2010., 81.)

Slika 12. Prikaz rimskih vojnika Marijevog doba, prijelaz s 2. na 1. st. pr. n. e. (preuzeto iz MCNAB, 2010., 89.)

Slika 13. Prikaz rimskih časnika (s lijeva na desno)
– tribun, *signifer* i legat, 1. st. pr. n. e.
(preuzeto iz MCNAB, 2010., 74.)

Slika 14. Prikaz rimskog vojnika Oktavijanovog doba (preuzeto iz: COWAN, 2003., 33.)

Slika 15. Prikaz rimskog vojnika Augustovog doba (preuzeto iz: D'AMATO, 2009., 69.)

Slika 16. Prikaz borbe u Teutoburškoj šumi 9. g. (preuzeto iz MCNAB, 2010., 145.)

Slika 17. Prikaz rimskog vojnika Klaudijevog doba (preuzeto iz: D'AMATO, 2003., 69.)

KACIGA RIMSKOG VOJNIKA JULIJEVSKO-KLAUDIJEVSKE DINASTIJE

Razvoj kaciga

Kako su to slikovito opisali u svojoj knjizi John i Hillary Travis, u prirodi je čovjeka da dolazi do nesuglasnosti koje nažalost, gledajući kroz povijest, često završavaju tako da “čovjek ima potrebu udariti svog susjeda u glavu nekim teškim, oštrim ili šiljastim predmetom”.¹⁷⁴ Takav brutalan završetak svađa primorao je ljude da nađu načine kako zaštititi taj najvitalniji, najistureniji i najkrhkiji dio tijela. Istovremeno, glava je najistaknutiji dio čovjeka i stoga najprimjereniji za ukras koji bi istaknuo određenog pojedinca u društvu. Prema tome, kacige možemo odmah podijeliti na one zaštitne funkcije i one ukrasne funkcije, odnosno kacige koje služe za iskazivanje moći, bogatstva i statusa u društvu. Problematične su naravno one za koje nismo sigurni koja im je prvotna funkcija, iako postoji mogućnost da su neke kacige korištene kako u borbi tako i za iskazivanje statusa.

Bliski istok

Najstarija do naših dana sačuvana kaciga je jedna sumerska, nađena u gradu Ur (današnji Izrael) i datirana oko 2500. g. pr. n. e. Radi se o “Zlatnoj periki” Mes-kalamduga izrađenoj od tučenog i graviranog zlata. Stela Vrana, također iz oko 2500. g. pr. n. e., prikazuje pobjede kralja grada-države Lagasha, Eannatuma. Ona nam pruža uvid u izgled vojničkih kaciga tog doba. Vojnici, poredani u falangoidni borbeni red, nose jednodijelne kacige koje pokrivaju glavu, uši i stražnji dio vrata. Nažalost, nemoguće je iščitati od kojeg materijala su bile izrađene: (stvrđnute) kože, bakra ili bronce. S obzirom na unikatne primjerke kaciga i nepoznavanja vojnih struktura tog doba, nemoguće je govoriti jesu li ovakve kacige imale vojnu ili statusnu funkciju.¹⁷⁵

Teško je govoriti o razvojnim utjecajima kaciga Bliskog istoka na one zapadnjačke provenijencije (konkretno Grčke). Arheološki gledano, može se učiniti da kacige potječu sa Bliskog istoka, no vjerojatnije su potonje bolje očuvane obzirom da je tlo pogodnije za

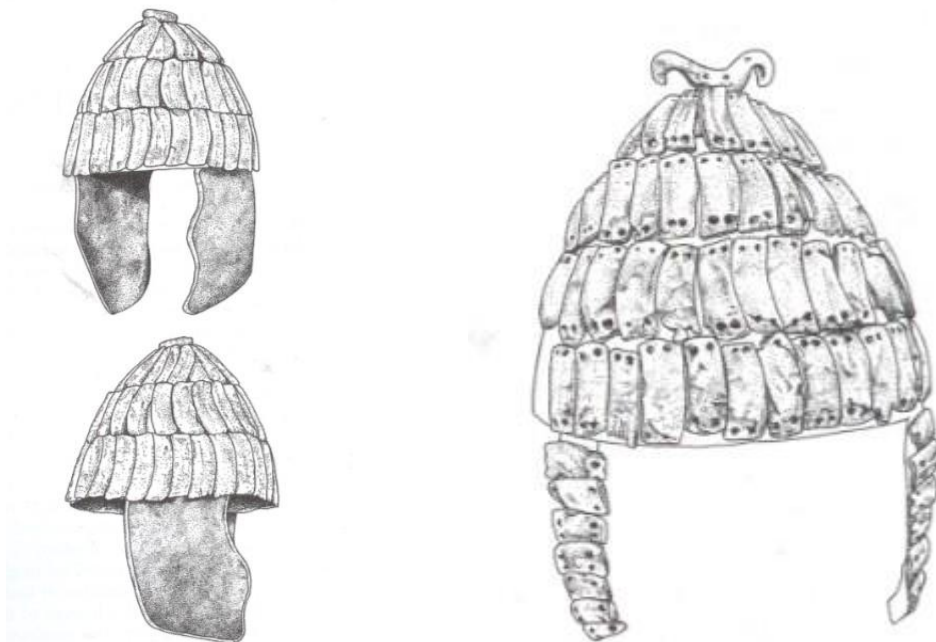
¹⁷⁴ TRAVIS, 2014., 37.

¹⁷⁵ TRAVIS, 2014., 37.

očuvanje metalnih predmeta u odnosu na europsko tlo. Sudeći po nalazima, Travis smatra da zapadnjački primjerci prate vlastitu tradiciju.¹⁷⁶

Grčka

Jedan od najranijih nalaza kaciga sa europskog kontinenta je Dendra kaciga iz 15./14. st. pr. n. e. iz Mikene (sl. 18). Kalota je izrađena od obrađenih komada bjelokosti divlje svinje apliciranih na kožnu podstavu, te spojenih u oblik kacige. Zanimljivo je da su na kalotu pričvršćene brončane obrazine.¹⁷⁷ Nešto mlađi nalaz kaciga je gotovo identičnog oblika kao i ona iz Dendre, sa time da su obrazine ove kacige izrađene od obrađenih komada bjelokosti, kao i kalota (sl. 18). Datirana je oko 1200. g. pr. n. e.¹⁷⁸ Takav oblik kacige spominje i pjesnik Homer u svojoj desetoj knjizi Ilijade.¹⁷⁹

Slika 18. Kacige sastavljene od kljova divlje svinje. *Lijevo:* kaciga Dendra panoplja. *Desno:* kaciga slične konstrukcije sa Mikenskog područja, oko 1200. g. pr. n. e. (preuzeto iz: TRAVIS, 2014., 38.)

U 8. st. pr. n. e. brončane kacige su još relativno rijetke pa ne možemo govoriti o širokoj uporabi takvih kaciga u borbenim redovima. Većinom su korištene kao statusni

¹⁷⁶ TRAVIS, 2014., 37.

¹⁷⁷ TRAVIS, 2014., 37.; “Dendra” kaciga danas se nalazi u Nacionalnom arheološkom muzeju grada Atene

¹⁷⁸ TRAVIS, 2014., 37.

¹⁷⁹ Hom. Il. 10, [260]

simbol koji se prenosi sa oca na sina.¹⁸⁰ S istog područja kao i Dendra panoplji (Argos u Argolisu) dolazi nam ratna oprema nazvana Argos panoplji prema mjestu nalaza. Brončana kaciga panoplja izrađena je u jednom komadu. Obrazine su duboke,¹⁸¹ pokrivaju cijele obraze i vrat te sežu sve do oklopa na ramenima. Na vrhu kacige nalazi se visoki izduženi trn na koji se nastavlja brončana perjanica gotovo punog elipsoidnog oblika. Argos kaciga razvojni je prethodnik hoplitskih kaciga 5. st. pr. n. e.¹⁸² Te hoplitske kacige dijele se na dva osnovna tipa: korintski i ilirski tip. Ove su kacige također rađene od jednog komada bronce koji se formirao udaranjem preko loptaste podloge. Kacige oba tipa pokrivaju većinu lica, a osnovna je razlika u količini pokrivenosti. Korintske kacige pokrivaju gotovo cijelo lice i bradu, ostavljajući prostor samo za oči i usta, dok je ilirski tip kaciga otvoreniji - ostavljen je prostor za cijeli frontalni dio lica (oči, nos, usta) te za uši i bradu. S vremenom je na ove kacige pridodan središnji kranijalni "greben" koji teče preko vrha kacige, od čela prema zatiljku. Dodavanjem grebena povećana je otpornost kacige na udarce, te je omogućen unutrašnji protok zraka, odnosno ventilacija za tjeme. Strane kacige se otvaraju što izlaže uši, ali poboljšava sluh vojnika.¹⁸³ Obrazine se produžuju kako bi zaštitile usta i vrat.¹⁸⁴

Korintske se kacige razvijaju u dva smjera. Apulsko-korintske kacige (sl. 19) pokrivaju cijelo lice ostavljajući minimalan prostor tek za oči. S druge strane, razvija se i otvoreniji, halkidski tip (sl. 21) koji također ima kranijalni greben, produžetak za zaštitu nosa (koji s vremenom nestaje zbog smanjenje vidljivosti) te otvoren prostor za uši. Produžene obrazine pomakle su težište kacige prema naprijed pa se ona mogla unatrag podići na vrh glave kada se nije koristila. Tako bi vojnik imao više zraka i veću vidljivost, a obrazine bi poslužile kao vizir za zaštitu očiju. Taj se način nošenja kacige nastavio i u rimsko vrijeme kod kasnijih etrursko-korintskih kaciga rezerviranih za rimske časnike i konjanike.¹⁸⁵

¹⁸⁰ TRAVIS, 2014., 38.

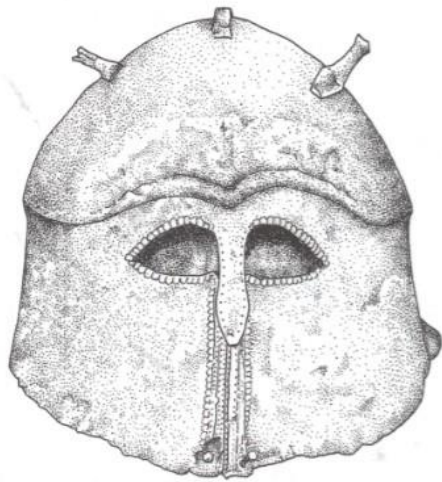
¹⁸¹ TRAVIS, 2014., 38.

¹⁸² TRAVIS, 2014., 38., za slike vidjeti: str. 40.-45., Fig. 19., 24., 27.

¹⁸³ TRAVIS, 2014., 41.

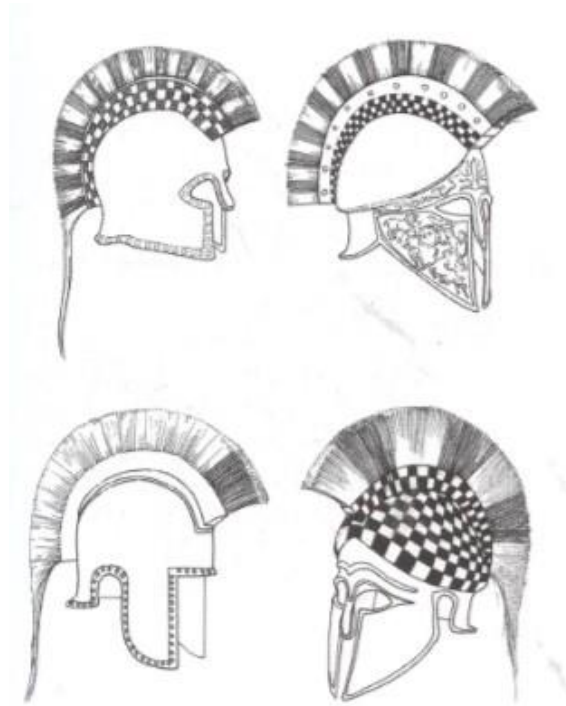
¹⁸⁴ TRAVIS, 2014., 41. i 43.

¹⁸⁵ TRAVIS, 2014., 43.

Slika 19. (*Lijevo*) Apulsko-korintska kaciga, južna Italija (Apulija). 400.-350. g. pr. n. e. (preuzeto iz: TRAVIS, 2014., 40.)

Slika 20. (*Desno*) Ranogrčke kacige (s lijeva na desno)
- jednostavna korintska, klasična korintska, kasnoilirska, kasnokorintska (preuzeto iz: TRAVIS, 41.)

Slika 21. (*Lijevo*) Kasnije grčke kacige (s lijeva na desno)
– tračko-atička, tračka, halkidska, tračka s kranijalnim grebenom za ojačanje (preuzeto iz: TRAVIS, 2014., 45.)

Slika 22. (*Desno*) Atička kaciga, Grčka, 5. st. pr. n. e.
(preuzeto iz: TRAVIS, 2014., 43.)

Halkidske se kacige razvijaju u atički tip (sl. 22). Taj je tip kaciga razvijen u Grčkoj tijekom 5. st. pr. n. e. Karakteriziraju ih duge i zaobljene obrazine koje se gotovo ravno spuštaju prema vratu, otvoren prostor za uši te odbacivanje nazalne zaštite. Ovaj će tip kasnije preuzeti Rimljani kod kojih će ostati u upotrebi sve do u ranocarsko doba.¹⁸⁶

Navedeni tipovi kaciga (primarno korinstki i ilirski) bili su rezervirani za dobrostojeće, imućnije vojnike, dok su siromašniji vojnici koristili jeftiniji pilos tip kaciga. Radi se o tipu kacige koja se masovno proizvodila. One su imale jednostavan koničan, odnosno zvonolik oblik, profiliran jednom udubljenom horizontalnom linijom koja je tekla cijelom dužinom kacige, iznad oboda. Radi se u biti o jednostavnom brončanom šljemu bez obrazina, koji se pričvršćuje uz glavu pomoću kožnih remenčića.¹⁸⁷ Travis u pilos kacigama vidi tipski prethodnik kasnijih samnitskih i etruščanskih Negau kaciga 4. st. pr. n. e., pa čak i mogući razvojni utjecaj na keltske Montefortino kacige. Naglašava i sličnost Pilos (sl. 24) kaciga sa kacigama vojnika prikazanim na etrurskoj Certosa situli (sl. 25).¹⁸⁸

U 4. st. pr. n. e. Atenski general Ipikrat uvodi vojne reforme, od kojih je u kontekstu ovog rada bitno uvođenje tračkog tipa kacige. Ime dolazi od kapa koje su nosili trački laki pješaci peltasti. Radi se o kapi od meke kože lisice koja je na vrhu izdužena u prema naprijed okrenuti izdanak, te ima duge obrazine (vrlo je slična kasnijim frigijskim kapama). Tračka kaciga (sl. 23) odraz je oblika te kape, sa koničnom kalotom koja završava izdankom okrenutim prema naprijed. Zanimljive su obrazine ovog tipa kacige, koje su šiljasto izdužene prema naprijed, čime se dobiva dojam pokušaja imitacije brade - evidentna je sličnost sa kasnijim rimskim konjaničkim kacigama koje imitiraju izgled lica.¹⁸⁹

Italiski poluotok

Naše je znanje o opremi rimskih vojnika republikanskog doba još uvijek prilično siromašno. Sve do Punskih ratova nalazi vojne opreme dolaze do nas isključivo iz

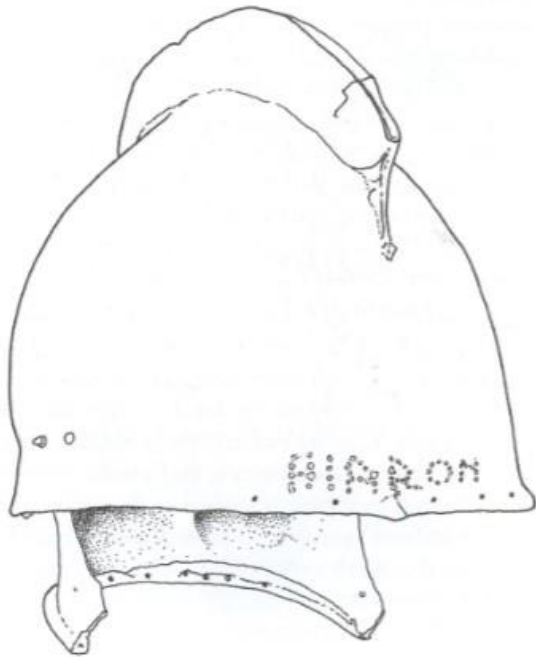
¹⁸⁶ TRAVIS, 2014., 43., i Fig. 25. na istoj str.

¹⁸⁷ TRAVIS, 2014., 41.

¹⁸⁸ TRAVIS, 2014., 41.

¹⁸⁹ TRAVIS, 2014., 44.

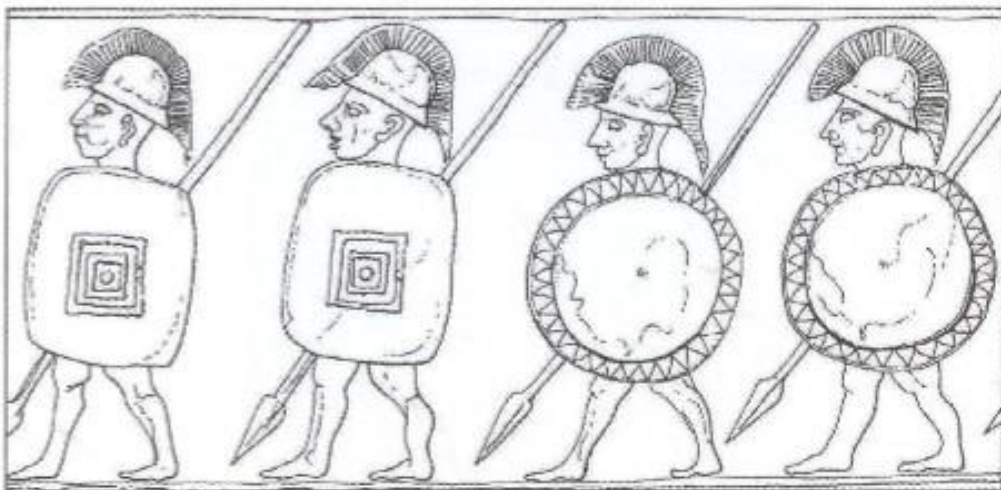
funeralnih konteksta, a rimski pisani povijesni izvori počinju tek u kasnom trećem st. pr. n. e.¹⁹⁰ Tek u posljednja dva stoljeća Republike nalazimo opremu i u vojnim kontekstima

Slika 23. Tračka kaciga, Grčka, 450.-400. g. pr. n. e.
(preuzeto iz: TRAVIS, 2014., 43.)

Slika 24. Pilos kaciga, 400.-300. g. pr. n. e.
(preuzeto sa stranica galerije Hixenbaugh Ancient Art:
<http://www.hixenbaugh.net/gallery/detail.cfm?itemnum=6326>)

Slika 25. Prikaz ratnika na Certosa situli, 600.-550. g. pr. n. e. (preuzeto iz: TRAVIS, 2014., 41)

¹⁹⁰ ERDKAMP, 2007., 7.

(primarno vojni kampovi), iako tek sa šačice lokaliteta. Stoga Bishop i Coulston upozoravaju na tendenciju prepojednostavljanja republikanske vojne opreme, posebno u usporedbi sa mnogo kompleksnijom slikom vojne opreme ranog Carstva.¹⁹¹

Sve rimske kacige mogu se podijeliti na 4 osnovna tipa, temeljeći se na izvoru, odnosno tradiciji na kojoj su razvijene¹⁹²:

- a) Etrursko-italska tradicija
- b) Grčko-italska/Etrurska tradicija
- c) Keltska tradicija
- d) Lokalne varijante

Na Apeninskom poluotoku, prije utjecaja grčkih oblika, nalazimo jednostavne oblike kalota od poluloptastog do izduženog zvonastog i bez obrazina. Jedan od ranih primjera je vilanovska etrurska brončana kaciga (sl. 26) čija kalota pravilnog poluloptastog oblika na vrhu ima pridodanu perjanicu sastavljenu od dvije iskucane brončane pločice međusobno spojene zakovicama. Prema Travisu, na kacigi se vide centralnoeuropski utjecaji.¹⁹³ Iako je perjanica specifična, poluloptasti oblik kalote uobičajen je za područje sjevernoitalskog poluotoka.¹⁹⁴

Tijekom 6. st. pr. n. e., sa sjevera preko kopna, dolaze grčki utjecaji. Etruščani prvi preuzimaju grčke oblike kaciga. Modificirali su korintski tip kaciga u otvoreniji halkidski tip (sl. 27), sa time da su im pridodali svoj oblik perjanice koja od prednjeg dijela kacige teče sve do zatiljka i slobodno se spušta do ispod vrata.¹⁹⁵ Uz prihvaćanje vanjskih utjecaja, Etruščani su prigrlili i lokalni italski zvonoliko-konični oblik kaciga, tzv. Negau tip (sl. 27). Na njim su također postavljali perjanicu i to u dvije varijante: koja teče po dužini (longitudinalna) i po širini (transverzalna). Warry zagovara italsko podrijetlo Negau kaciga,¹⁹⁶ dok Travis naglašava sličnost ovog tipa sa grčkim Pulos tipom (sl. 24).¹⁹⁷

¹⁹¹ BISHOP & COULSTON, 1993, 48.

¹⁹² D'AMATO, 2009., 33.

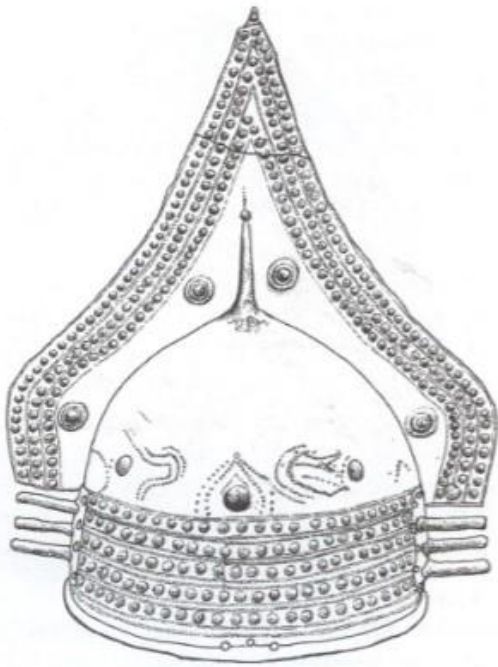
¹⁹³ TRAVIS, 2014., 39., Fig. 12.

¹⁹⁴ TRAVIS, 2014., 39., Fig 11.,13. i 14.

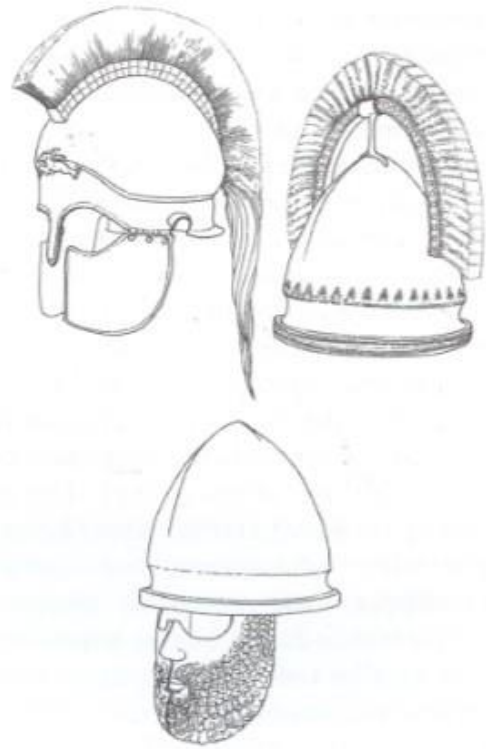
¹⁹⁵ TRAVIS, 2014., 44. i 45., Fig. 28a

¹⁹⁶ WARRY, 1980., 106.

¹⁹⁷ TRAVIS, 2014., 44., za tipove Etrurskih kaciga vidi dalje na 45., Fig. 28

Slika 26. Vilanovska/Etrurska kaciga sa pridodanom brončanom perjanicom, 775-750 g. pr. n. e. (preuzeto iz: TRAVIS, 2014., 39.)

Slika 27. Etrušćanske kacige (s lijeva na desno) – halkidska (5. St. pr. n. e.), Negau (500.-200. pr. n. e.), Negau sa maskom u obliku lica (preuzeto iz: TRAVIS, 2014., 45.)

Slika 28. Samnićanske kacige (s lijeva na desno) – atička, južnoitalska atička, tračko-atička (preuzeto iz: TRAVIS, 2014., 45.)

Slika 29. Rimske kacige (s lijeva na desno) – Etrursko-korintska, atička, Montefortino (preuzeto iz: TRAVIS, 2014., 45.)

Krajem 5./početkom 4. st. pr. n. e. na područje Italije stižu novi narodi i utjecaji. Etruščani prihvaćaju, najvjerojatnije od galskih plemena koja tada upadaju na sjever Italije, novi tip kaciga, tzv. Montefortino tip (sl. 29).¹⁹⁸ Travis naglašava da nije posve sigurno radi li se o izvornom keltskom obliku, ili su ga oni preuzeli od kultura ciparskog/srednjomediteranskog prostora. Terakotna bista ratnika proizvedena na Cipru oko 600. g. pr. n. e. (pronađena kod svetišta Apolona kod Phrangisse, Tamassosa) mogla bi govoriti u prilog toj tvrdnji. Ne odbacuje ni mogućnost da je ciparski primjerak inspiriran keltskim utjecajem, niti da su nastali prema zajedničkom utjecaju treće strane.¹⁹⁹ Russell-Robinson spominje i sličnost sa koničnim kacigama minojske i mikenske Grčke (iz 15./14. st. pr. n. e.) u kontekstu ranijeg ili zajedničkog porijekla.²⁰⁰ Ne treba zanemariti ni sličnost sa Pilos i Negau kacigama, ne u smislu razvojnog slijeda koliko u samoj formi, posebno u obliku naglašenog oboda.

Na jugu poluotoka, Samničani prihvaćaju grčke utjecaje koji ovdje dolaze preko južnoitalskih grčkih kolonija. U prvom redu prihvaćaju čisti atički tip kaciga (razvijene iz Halkidskih), te kombiniraju atički i trački u tzv. tračko-atički (sl. 28). Na njih dodaju svoje prepoznatljive dekoracije u obliku uspravnih pera, krilca i uzdignute perjanice.²⁰¹ Na ovom se području pojavljuje još jedan zanimljiv lokalni tip kacige, u obliku zvonolikog kratera, kojeg su koristili Lukanci, a za kojeg Travis smatra da je mogao utjecati na razvoj kasnijih oblika. Ove kacige također imaju središnju perjanicu na vrhu, a ukrašene su “reljefnim dekoracijama u obliku vitlajućih voluta”.²⁰²

Kacige rimskih vojnika julijejsko-klaudijejske dinastije

Rimljani su koristili dva naziva za kacige: *galea* i *cassis*. Prema Varonu, naziv *galea* se koristio za kožne kacige, a *cassis* za metalne, dok Cezar u svojim djelima oba naziva koristi za metalne kacige, iako se čini da se *galea* koristila u kontekstu lakših kaciga, a *cassis* težih, robusnijih.²⁰³

¹⁹⁸ COWAN, 2003., 41.; TRAVIS, 2014., 46.

¹⁹⁹ TRAVIS, 2014., 46.-47.

²⁰⁰ RUSSELL-ROBINSON 1975., 13.

²⁰¹ TRAVIS, 2014., 44. te dalje na 45., Fig. 29. i 46., Fig. 31. i 32.

²⁰² TRAVIS, 2014., 44., te 40., Fig. 17.

²⁰³ D'AMATO, 2009., 32., 109.

Tipologija rimskih kaciga²⁰⁴ danas je obuhvaćena dvama sustavima. 1926. g. Paul Couissin razvio je Kontinentalni sustav, u kojem tipovi dobivaju ime po eponimnom lokalitetu prvog primjerka određenog tipa kacige. Tako unutar ovog sustava brončane kacige dobivaju nazive Montefortino, Buggenum, [Coolus] Manheim, [Coolus] Hagenau i [Coolus] Schaan, a željezne kacige na Weisenau (iako se danas Agen/Port odjeljuje kao prethodnik Weisenau kaciga, kao što je to Russell-Robinson kasnije primijetio²⁰⁵), Niederbieber i Weiler/Guisborough. Prednost je ovog sustava njegova jednostavnost i preglednost dok s druge strane njegova preopćenitost onemogućuje detaljniji prikaz razvoja kaciga,²⁰⁶ pitanje datacija unutar pojedinih tipova te određivanje kojem je rodu vojske koji tip kacige pripadao.²⁰⁷ Gotovo 50 godina kasnije (1975.), Henry Russell Robinson (Russell-Robinson sustav) na nov način pristupa sistematizaciji poznatih tipova kaciga. Njegov se pristup bazira na pokušaju prikazivanja podrijetla i razvojnog puta kaciga do 3 st.,²⁰⁸ na temelju karakteristika kaciga. Brončane kacige obuhvaća kroz dva osnovna tipa: Montefortino (A-F) i Coolus (A-I). Željezne kacige svrstava u rani tip Agen/Port iz kojeg se razvija kasniji carski tip. Njima pridodaje još auxilijarne pješake, auxilijarne konjaničke, konjaničke sportske te časničke kacige.²⁰⁹ Pokušavajući kroz analizu izgleda kaciga odrediti razvoj tipova on ih dijeli na podtipove. Kroz podtipove daje pregled, s jedne strane, kronološkog razvoja, a s druge kulturoloških utjecaja. Ovo potonje možemo vidjeti npr. u podjeli carskog tipa na carsko-galski (A-K) i carsko-italski (A-H) iz čega iščitavamo kulturološki milje iz kojeg potječu.²¹⁰ No, veliki broj podtipova (9 osnovnih tipova razradio je kroz sveukupno 59 podtipova) je osnovna zamjerka njegovoj tipologiji, posebice stoga što je neke podtipove definirao vodeći se tek s jednim ili dvama primjercima.²¹¹ Russell-Robinsonovom tipologijom danas se još uvijek koriste britanski arheolozi, izmjenjenom tek u pomicanju određenih datacija i revidiranjem nekih teza.²¹² S

²⁰⁴ BISHOP, COULSTON, 1993., 93.; GOLDSWORTHY, 2003., 121.-122.; TRAVIS, 2014., 49.

²⁰⁵ D'AMATO, 2009., 114.

²⁰⁶ BISHOP, COULSTON, 1993., 93.; D'AMATO, 2009., 35.; TRAVIS, 2014., 49.

²⁰⁷ RADMAN-LIVAJA, 2004., 63.

²⁰⁸ RADMAN-LIVAJA, 2004., 63.; TRAVIS, 2014., 49.;

²⁰⁹ RUSSELL-ROBINSON, 1975.; RADMAN-LIVAJA, 2004., 63.; RAFFAELE, SUMNER, 2009., 114.; TRAVIS, 2014., 49.-71. te 85.-106.

²¹⁰ TRAVIS, 2014., 49.

²¹¹ BISHOP, COULSTON, 1993., 93.; RADMAN-LIVAJA, 2004., 63.

²¹² RADMAN-LIVAJA, 2004., 63

druge strane, većina europskih istraživača služi se Kontinentalnom tipologijom (nekada nazvanom francusko-njemačka tipologija) koju je utemeljio Couissin, ali je nadopunjena datacijama iz Russell-Robinsonove tipologije što ju čini fleksibilnijom u pristupu proučavanja rimskih kaciga. Od novijih djela valja spomenuti zbornik *Antike Helme* iz 1988. unutar kojeg su objavljeni radovi Ulricha Schaafa i Gotza Wauricka na temu tipološkog pristupa kacigama iz razdoblja Republike i ranog Carstva. 2000. g. Marcus Junkelmann objavljuje monografiju *Romische Helme* koja se bavi kacigama iz zbirke Axel Guttman.²¹³

U 6. st. pr. n. e., kao dio vojnih reforma kralja Servija Tulija, prihvaća se grčka hoplitska formacija preko Etruščana, ali i grčki oblici kaciga, pa tako korintski tip dolazi do njih deriviran u obliku etrusko-korinskog (sl. 29).²¹⁴ To su bile kacige rezervirane za bogatije vojnike, odnosno visoko pozicionirane časnike, te za parade. One su nerijetko imitirale grčku “modu” podizanja kacige unatrag te dekoriranja vizira u obliku ljudskog lica. Na vrhu se mogla nalaziti povišena perjanica ili perje, a u iznimnim slučajevima i aplicirane posebne dekoracije, što vidimo na imitaciji akantovog lišća na mnogo kasnijoj konjaničkoj kacigi prvog stoljeća iz Autuna.²¹⁵ Vrlo brzo Rimljani preuzimaju Montefortino kacige (sl. 30), već u 4. st. pr. n. e. (iako postoje opreznija mišljenja da ove kacige ulaze u rimsku upotrebu barem od 3 st. pr. n. e.)²¹⁶, koje kao glavni oblik vojnih kaciga istišću iz upotrebe grčko-etruske oblike (iako se potonje zadržavaju u vojnoj upotrebi među časnicima sve do 1. st. pr. n. e., ali ih nalazimo i u ranocarskom razdoblju, no tek u retro-paradnoj funkciji).²¹⁷ Radi se o jednostavnoj brončanoj poluloptastoj kacigi (oblika “lonca”) na čijem se vrhu nalazi trn za perjanicu u obliku dugmeta.²¹⁸ Izgled kacige je Russell-Robinson usporedio sa kapom džokeja,²¹⁹ što je razumljivo zbog kratkog “šilta” na stražnjoj strani samih kaciga u funkciji vratobrana, koji se sve više produžuje

²¹³ RADMAN-LIVAJA, 2004., 63

²¹⁴ D’AMATO, 2009., 36.; TRAVIS, 2014., 45., Fig. 30a

²¹⁵ TRAVIS, 2014., 45.-46., te dalje na 102., Fig. 95

²¹⁶ GOLDSWORTHY, 2003., 122.

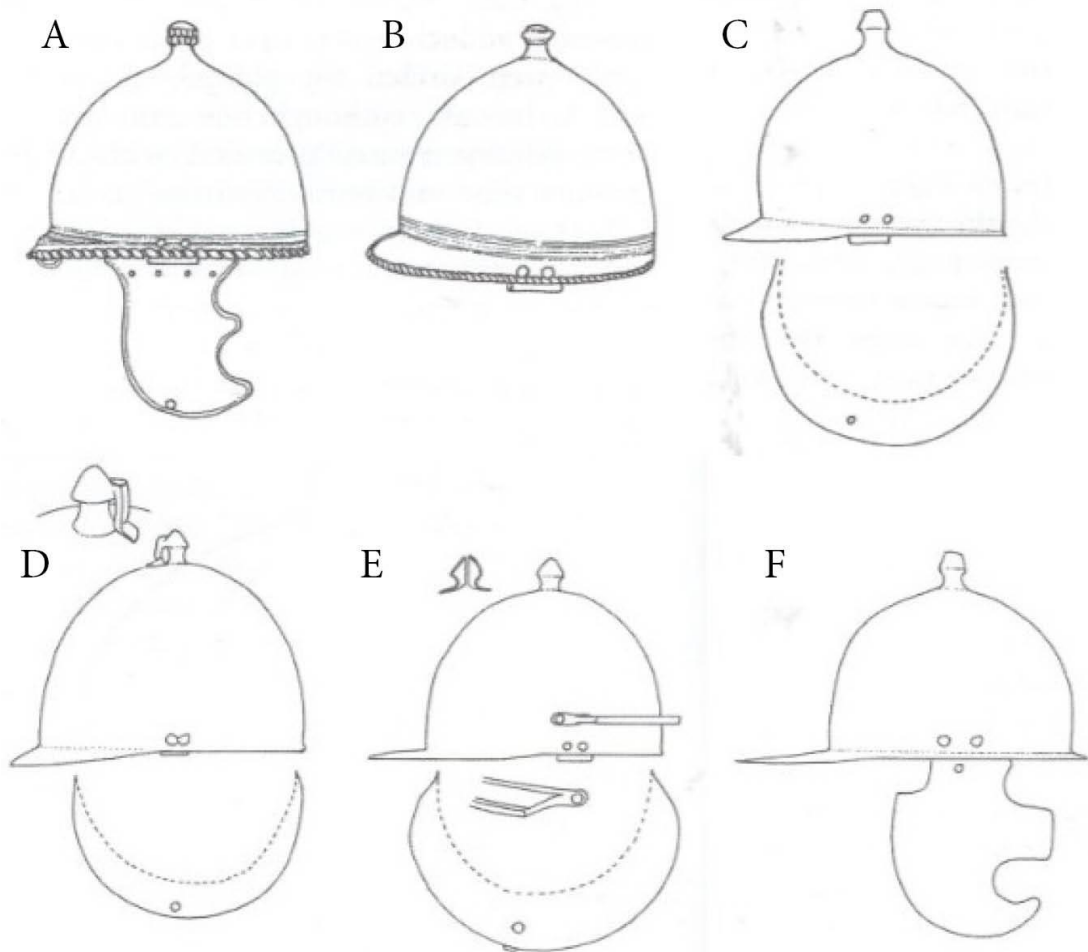
²¹⁷ BISHOP, COULSTON, 1993., 60.; TRAVIS, 2014., 46.

²¹⁸ COWAN, 2003., 41.; TRAVIS, 2014., 49.

²¹⁹ RUSSELL-ROBINSON, 1975., 13.; TRAVIS, 2014., 49.

tijekom druge polovice 1. st. pr. n. e. i 1. st. Ovaj je tip najduže u upotrebi unutar redova rimske vojske, od 4. st. pr. n. e. pa sve do ranocarskog razdoblja do u 1. st.²²⁰

Negdje tijekom 3. st. pr. n. e. Rimljani, kao što su prije Etrušćani i Samničani, preuzimaju već spomenuti atički tip kaciga (sl. 29).²²¹ Njih su, kao i etrursko-korintске kacige, nosili rimski vojnici viših staleža, odnosno časnici i konjanici²²² (kao i kod

Slika 30. Montefortino kacige (s lijeva na desno) - tipovi A-F (preuzeto iz: TRAVIS, 2014., 51.-52.)

Samničana, dok su u to vrijeme Montefortino kacige već u širokoj uporabi niže rangiranih rimskih vojnika). Vidljivi su jasno grčki elementi – „pripijeni“ oblik same kacige sa kranijalnim grebenom (za ventilaciju i veću čvrstoću) te otvorom za uši.²²³

²²⁰ BISHOP, COULSTON, 1993., 60., 93.; D'AMATO, 2009., 33.-34.; TRAVIS, 2014., 49.

²²¹ D'AMATO, 2009., 36.; TRAVIS, 2014., 44.

²²² D'AMATO, 2009., 36.; TRAVIS, 2014., 89., Fig. 76, reljef Metilija Kurtija

²²³ TRAVIS, 2014., 44. i 46.

U isto to vrijeme (3. st. pr. n. e.) u upotrebu unutar rimskih redova ulazi brončana kaciga tipa Coolus (Manheim i Hagenau po kontinentalnoj tipologiji, sl. 31). Ovaj tip dolazi od keltske tradicije, točnije galskih plemena. Oblikom je veoma sličan Montefortino kacigama (“dokejska” forma, sa kratkim šiltom uperenim unazad u funkciji vratobrana). Ipak, male razlike postoje. Sama kalota Coolus kacige je okruglija, loptastija u odnosu na Montefortino kacige, koje više naginju ka koničnim formama,²²⁴ iako je ta razlika minimalna. Također, Coolus kacige imaju nešto širi vratobran. Nikada nisu sačuvane sa obrazinama, stoga se smatra da su u početku imale samo kožni remen za pričvršćivanje ispod brade (*vinculum*). Neki kasniji primjerci imaju po jedan prsten na cjevastoj kopči sa svake strane koji su mogli služiti za pričvršćivanje kožnog remena ili metalnih obrazina. Sadrže na vrhu trn za pričvršćivanje perjanice, a neki primjerci na lateralnim stranama kalote imaju cjevaste utore za pojedina pera.²²⁵ Čini se da svojevrsni procvat Coolus tip doživljava tijekom Cezarovih Galskih ratova u 1. st. pr. n. e, sudeći prema povećanoj količini nalaza iz tog doba. Tada se razvija Coolus Hagenau iz Mannheim tipa.²²⁶ Russell-Robinson razvoj Hagenau tipa objašnjava potrebom Cezara da opremi svoje vojnike tijekom galskih kampanja. Prema njemu, Cezar je uposlio galske oružare/metalurge na području okruga Coolus oko rijeke Marne u istoimenoj administrativnoj jedinici Francuske, u Cezarovo vrijeme u blizini rajnskog *finesa*. Prema tome Russell-Robinson u toj regiji pretpostavlja i proizvodni centar.²²⁷ Ove kacige su vjerojatno ušle u rimsku vojsku preko keltskih auxilijarnih postrojbi.²²⁸ Većina kaciga Hagenau tipa dobiva novitet, čeonu ojačanje, toliko karakteristično za kasnije carskodobne kacige.²²⁹ Kacige sa tim ojačanjem u literaturi se ponekad odvajaju kao poseban Coolus Schaan tip.²³⁰ Osim toga, obrazine se razvijaju u oblik koji štiti obraze i čeljust bez da ometaju vidno polje.²³¹ Lakše su od ranijih Montefortino kaciga, slabije kvalitete, grubljeg oblikovanja i obrade, što upućuje na prioritiziranje brzine proizvodnje nauštrb kvalitete. Lijewane su s vratobranom u jednom dijelu, ali bez trna za perjanicu, koji je posebno izrađen i apliciran

²²⁴ COWAN, 2003., 41.; TRAVIS, 2014., 53.

²²⁵ D’AMATO, 2009., 35.-36.

²²⁶ D’AMATO, 2009., 109.; TRAVIS, 2014., 53.

²²⁷ TRAVIS, 2014., 53.

²²⁸ BISHOP, COULSTON, 1993., 93.; D’AMATO, 2009., 35.

²²⁹ SIMKINS, 2000., 17.; GOLDSWORTHY, 2003., 122.-123.

²³⁰ D’AMATO, 2009., 35.

²³¹ BISHOP, COULSTON, 1993., 61.; GOLDSWORTHY, 2003., 122.; D’AMATO, 2009., 35.

na kacigu, što može učiniti i manje vješt majstor.²³² Paddock naglašava pojavu traga „vrtnje“ na kacigama, kako na jednoj Montefortino kacigi iz tog doba, tako i na nekoliko Coolus Hagenau kaciga.²³³ Vodeći se istraživanjima na većem broju Coolus Hagenau kaciga, otkrio je da je većina tih kaciga jednakih dimenzija. Smatra da je uzrok tome korištenje kalupa bliskih dimenzija, što mu je poslužilo kao dodatan dokaz o mogućoj tvorničkoj masovnoj proizvodnji. Išao je još dalje predloživši korištenje istog procesa u izradi Pilos kaciga helenističke Grčke među kojima također postoje dosljednosti u dimenzijama i zakrivljenosti kalote. No, tragovi „vrtnje“ nisu uočeni na tim kacigama.²³⁴ Sada se postavlja pitanje je li ova tehnika izrade nova, što bi značilo da je galskog podrijetla ili, ako je istinita teorija Paddocka o Pilos kacigama, starija tradicija što bi značilo da je italaskog podrijetla,²³⁵ odnosno starijeg grčkog. Feugere je naveo da su Coolus Mannheim kacige teže i kvalitetnije od Hagenau tipa.²³⁶ To bi bio dodatan argument teoriji da je [Coolus] Mannheim tip galskog podrijetla, dok je [Coolus] Hagenau italaskog podrijetla, što je još i Russell-Robinson predložio.²³⁷ Tome u prilog dodatno ide navedena promjena u izradi trna za perjanicu. Na [Coolus] Mannheim kacigama gubi se trn (što bi upućivalo na galski utjecaj), a ponovno se pojavljuje na [Coolus] Hagenau kacigama što može značiti da se proizvodnja vratila italaskim utjecajima. No, za razliku od ranih Montefortino kaciga, pa čak i atičkih, gdje se trn bušio te bi se u njega umetala perjanica, na [Coolus] Hagenau kacigama trn je prerezan, te bi se u taj prorez umetala perjanica, što izgledom podsjeća na kasnije carske kacige. Osim trna, nastavlja se (iako rjeđe) praksa dodavanja lateralnih cjevčica za pojedinačna pera, moguće u funkciji oznake časničkog čina s ciljem vizualne istaknutosti u borbama, oznake pojedinih jedinica unutar legije ili čak oznake pojedinih legija.²³⁸ Kao što je već spomenuto, kacige ranocarskog doba više ne sadrže trn za perjanice već koriste neku vrstu otvora u koji bi se umetnula perjanica s držačem. Nije potpuno jasno je li to znak da perjanice nisu više bile u redovnoj upotrebi

²³² D'AMATO, 2009., 109.; TRAVIS, 2014., 55.;

²³³ PADDOCK, 1985., 146.; D'AMATO, 2009., 111.; TRAVIS, 2014., 55.

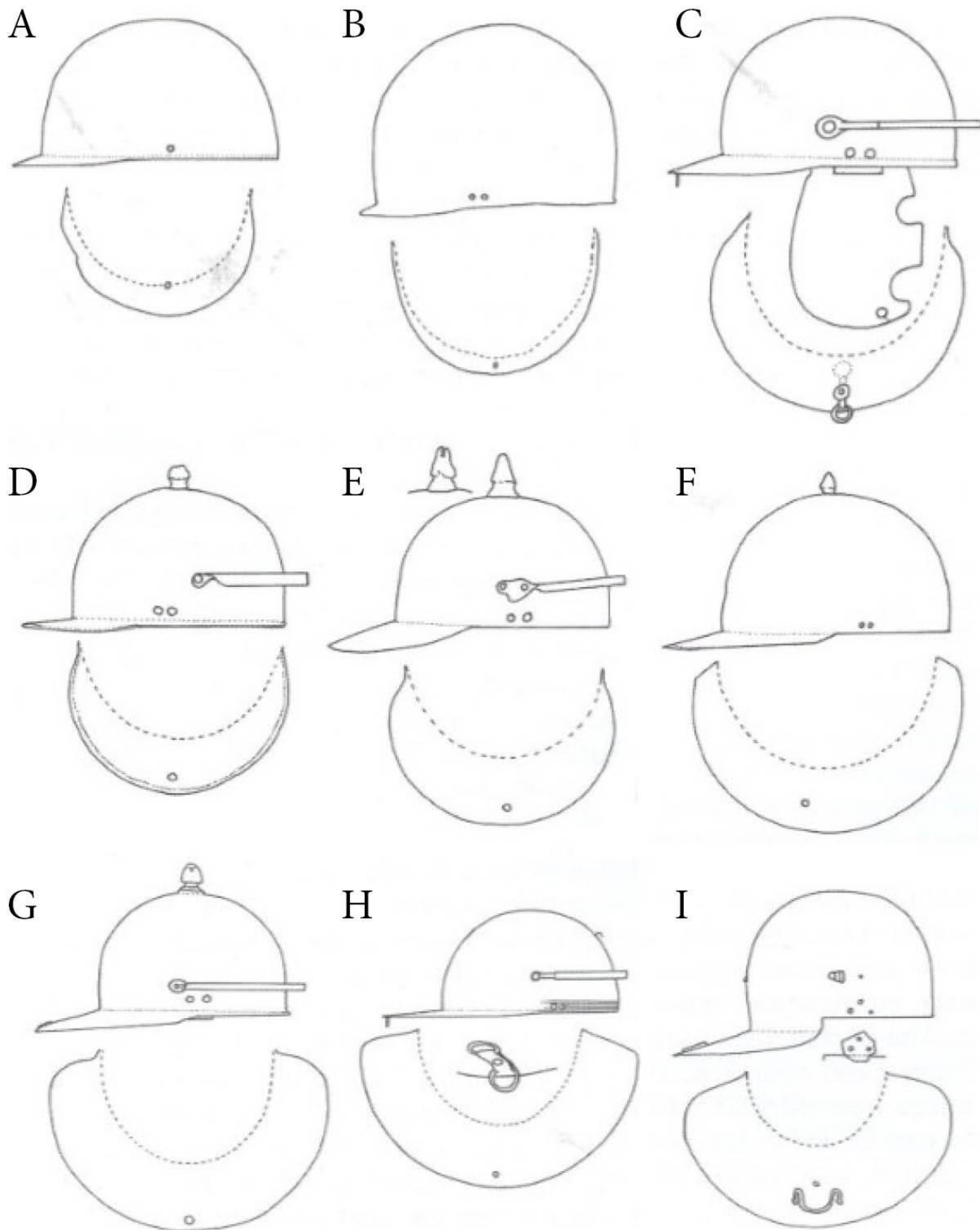
²³⁴ PADDOCK, 1985., 146.; TRAVIS, 2014., 55.-56.

²³⁵ TRAVIS, 2014., 56.

²³⁶ FEUGERE, 2002., 71.; TRAVIS, 2014., 56.

²³⁷ RUSSELL-ROBINSON, 1975., 26.; TRAVIS, 2014., 56.

²³⁸ GOLDSWORTHY, 2003., 124.; TRAVIS, 2014., 56. I 136., Fig. 122., za izgled trna, poput onog na „carskim“ kacigama

Slika 31. Coolus kacige (s lijeva na desno) – tipovi A-I
(preuzeto iz: TRAVIS, 2014., 54.-55.)

(npr. na Trajanovom stupu i drugim spomenicima tog doba perjanice su vrlo rijetke) ili se samo radi o konstrukcijskim promjenama kaciga zbog kojih je trn bilo nemoguće postaviti na vrh kaciga, a koje ne znače da su perjanice bile rjeđe u upotrebi.²³⁹ Danas je općeprihvaćen navod Vegecija da su centurioni nosili transversalne perjanice, kako bi se razlikovali od običnih vojnika, tijekom kasne Republike i cijelog Principata.²⁴⁰

Kelti su bili vrsni metalurzi. Prvi su počeli koristiti željezne kacige u masovnijim količinama. Dva najranija tipa željeznih kaciga koji se pojavljuju u redovima rimske vojske nazivamo prema mjestima nalaza: Agen i Port (sl. 32). Iako ovi tipovi nisu međusobno identični, podjednako su utjecali na razvoj kasnijih carskih (galskih i italjskih), stoga se navode kao jedinstveni Agen/Port tip.²⁴¹ Russell-Robinson pojavu ovih kaciga preciznije datira u sredinu 1. st. pr. n. e., točnije u vrijeme Cezarove opsade Alesie (52. g. pr. n. e.) argumentirajući tvrdnju nalazima ovog tipa kaciga i pripadajućih obrazina iz konteksta datiranih u to vrijeme.²⁴² U svojoj osnovi oba tipa sastoje se od hemisferičnih kalota koje su na vrhu izravnane (spljoštene), a sa strane se ravno spuštaju (poput valjka).²⁴³ S obje strane kalota nalaze se po dvije zakovice kojima su se obrazine privrščivale za samu kalotu. Same obrazine ne razlikuju se mnogo među ova dva tipa, a nastavljaju razvoj obrazina Hagenau tipa. One se pružaju ravno prema dolje, a pri dnu su zaobljene. S vanjske strane u liniji čeljusti profilirane su udubljenim rubom, dok su s prednje strane polukružno “izrezane” u visini očiju i usta. Rupice za vezivanje nalaze se pri vrhu na stražnjem rubu kako bi se mogle usko privezati uz kalotu.²⁴⁴

Krajem 1. st. pr. n. e. sve najčešće korištene kacige u redovima rimske vojske galskog su podrijetla (Montefortino, Coolus, Agen/Port i nešto kasnije carsko-galske).²⁴⁵

Kalota Agen tipa (sl. 32) završava obodom koji se širi gotovo horizontalno prema van. Zbog bolje zaštite i veće pokrivenosti vrata obod je na svojoj stražnjoj strani duplo širi te je ojačan dvjema plitkim polustepenicama kako bi smanjile mogućnost krivljenja ili

²³⁹ SIMKINS, 2000., 18.; GOLDSWORTHY, 2003., 124.

²⁴⁰ GOLDSWORTHY, 2003., 124.

²⁴¹ SIMKINS, 2000., 19.; TRAVIS, 2014., 58.

²⁴² RUSSELL-ROBINSON, 1975., 13.

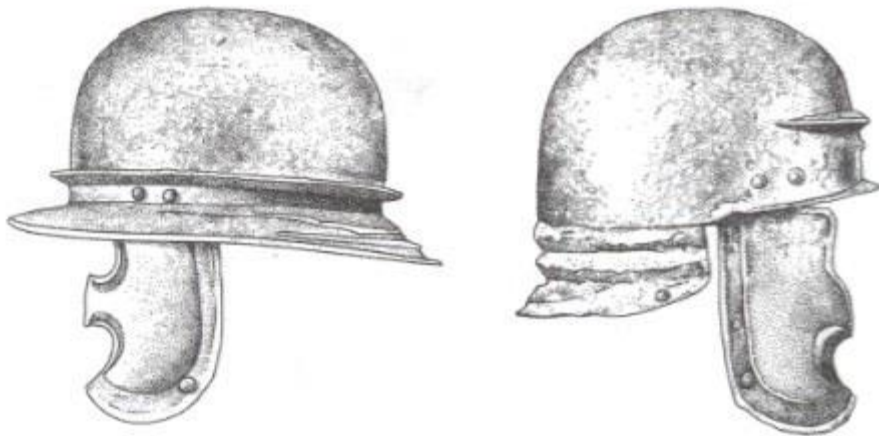
²⁴³ D'AMATO, 2009., 35.; TRAVIS, 2014., 58.

²⁴⁴ TRAVIS, 2014., 59.

²⁴⁵ GOLDSWORTHY, 2003., 122.; FIELDS, 2006., 12.

gužvanja metala pri udarcu. Malo iznad oboda nalazi se istaknuto horizontalno rebro trokutastog presjeka koje se pruža oko cijele kalote. Funkciju ovog rebra Travis spominje u kontekstu ojačanja i bolje ventilacije.²⁴⁶

Port kacige (sl. 32), kako Travis opisuje imaju “neposredan rimski izgled”, što će doći do punog izražaja u kasnijim carskim tipovima. Bitna, i najveća razlika u odnosu na Agen kacige je nedostatak prema van proširenog oboda već se kalota proteže na svojoj stražnjoj strani prema dolje u obliku dva reljefna grebena zbog bolje zaštite zatiljka glave, ali i moguće povećane ventilacije tog dijela glave.

Slika 32. Agen (*lijevo*) i Port (*desno*) tip kacige (preuzeto iz: TRAVIS, 2014., 58.)

Kaciga završava tek blago prema van isturenim obodom kako bi zaštitila i donji dio vrata.²⁴⁷ Ovaj tip izostavlja horizontalno rebro iznad oboda dok se s prednje strane kalote dodaje par jednostavnih voluta, tzv. “obrva”. Funkcija je ojačanje tog prednjeg dijela kalote i bolja ventilacija, a sama forma obrva ima služi kao dekorativni element. Te obrve dalje će se razvijati u carsko-galskim tipovima, odnosno podtipovima.²⁴⁸

Nakon Cezarovih galskih ratova, u vrijeme Augusta, u upotrebu unutar rimske vojske dolazi novi tip željeznih kaciga,²⁴⁹ koje Russell-Robinson naziva carski tip. On dalje dijeli carski tip na carsko-galski (sl. 33) i carsko-italski tip (sl. 35), čime je zapravo htio prikazati izvorišno područje proizvodnje,²⁵⁰ odnosno kontekst utjecaja na razvoj ovih

²⁴⁶ TRAVIS, 2014., 58.

²⁴⁷ TRAVIS, 2014., 58.

²⁴⁸ D'AMATO, 2009., 35.; TRAVIS, 2014., 58.-59.

²⁴⁹ TRAVIS, 2014., 58.

²⁵⁰ TRAVIS, 2014., 58.

kaciga. On je identificirao karakteristike ovih kaciga kao isključivo galskog podrijetla, te karakteristike isključivo italaskog podrijetla apliciranih na osnovni oblik već spomenutih galskih tipova.²⁵¹

Razvoj carskih kaciga nastavlja se direktno iz Agen/Port kaciga, što je jasno vidljivo u osnovnim značajkama. Kalota ostaje istog oblika, spljoštenog na vrhu i ravnog sa strana. Na oba tipa carskih kaciga pojavljuje se izrez kalote oko uha koji s vremenom dobiva obod radi bolje zaštite uha, a sam izrez služio je vojniku da bi lakše čuo naredbe na bojištu.²⁵² Carsko-galske kacige (sl. 33) jasnije nastavljaju svoj razvoj iz Port tipa kaciga u dvije karakteristike. Prvo, to su prepoznatljiva ojačanja u obliku “obrva” koja se s vremenom razvijaju u sve kompleksnije, odnosno naglašenije forme (sl. 34). Drugo, također preuzimajući od Port kaciga, nastavljaju oblikovanje zatiljka kacige u obliku dva grebena, dok je treći greben ustvari proširenje oboda prema van u funkciji vratobrana. Obod se s vremenom proširuje sve više prema unatrag, a prateći tradiciju Agen kaciga, dobiva reljefne “stepenice” koje očvršćuju cijeli obod te se također s vremenom mijenjaju i postaju pravi vratobran.²⁵³ Oba tipa carskih kaciga nastavljaju razvoj čeonog ojačanja (između “obrva” i oboda kacige), a koje ima izgled svojevrsnog “šilta” te se proteže do polovice dužine kalote gdje se na sredini sa svake strane pričvršćuje na kalotu sa po jednom zakovicom.²⁵⁴ Ove su kacige obično dekorirane, mesinganim dodacima, poput malih umba/dugmadi ili cjevčica, ponekad emajliranim. Stoga pripadaju među najkvalitetnije kacige koje su Rimljani proizvodili.²⁵⁵ Razvoj i međusobni odnos pojedinih karakteristika na kacigi Russell-Robinson pokušao je prikazati kroz 11 podtipova, od A do K.²⁵⁶ Bishop i Coulston upozoravaju da Russell-Robinsonova podjela ova dva tipa nije nužno realna stoga što su razlozi razvoja ovih kaciga vjerojatno bili isti, iako su same kacige mogle biti proizvođene u različitim centrima, ali ne argumentiraju dodatno na ovu temu.²⁵⁷

²⁵¹ RUSSELL-ROBINSON, 1975., 62.; TRAVIS, 2014., 65.

²⁵² GOLDSWORTHY, 2003., 124.; D’AMATO, 2009., 114., 120.

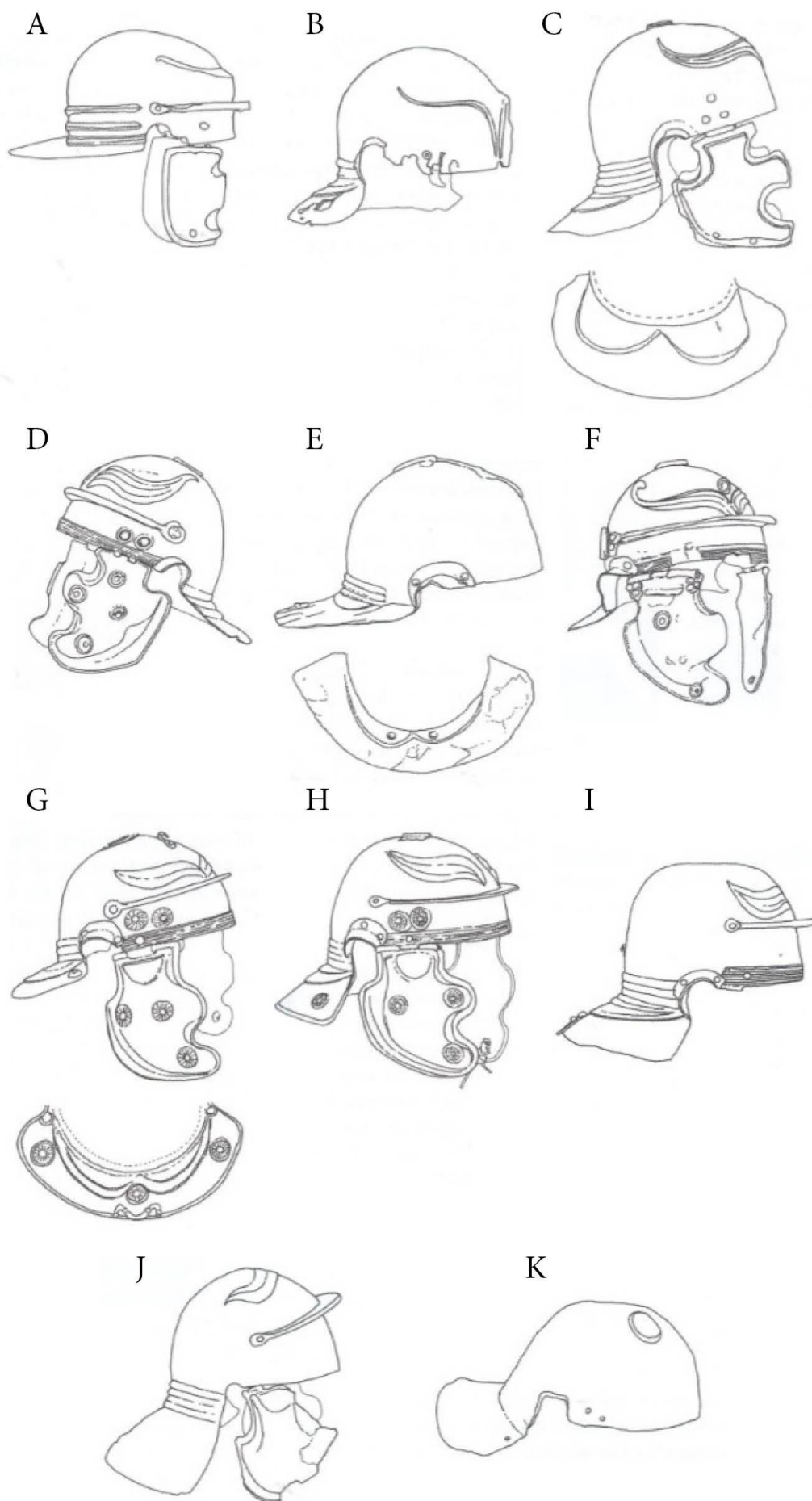
²⁵³ BISHOP, COULSTON, 1993., 93.; SIMKINS, 2000., 18.; COWAN, 2003., 42.; D’AMATO, 2009., 113.; TRAVIS, 2014., 61., 61.-65., može se pratiti razvoj obrva i vratobrana

²⁵⁴ GOLDSWORTHY, 2003., 124.; D’AMATO, 2009., 120.; TRAVIS, 2014., 61.

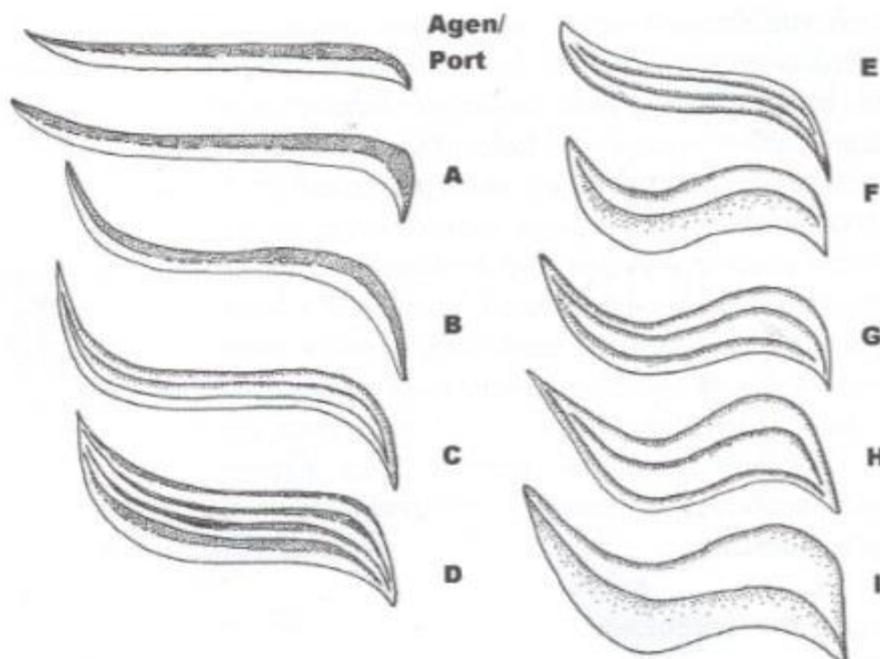
²⁵⁵ BISHOP, COULSTON, 1993., 93.

²⁵⁶ RUSSELL-ROBINSON, 1975.; TRAVIS, 2014., 61.-65.

²⁵⁷ BISHOP, COULSTON, 1993., 93.

Slika 33. Carsko-galske kacige (s lijeva na desno) – tipovi A-K (preuzeto iz: TRAVIS, 2014., 62.-65.)

Slika 34. Razvoj ojačanja u obliku „obrva“ na Agen/Port te Carsko-galskim kacigama
(preuzeto iz: TRAVIS, 2014., 59.)

S druge strane, carsko-italske (sl. 35) je kacige Russell-Robinson vidio kao mješavinu galskih i italskih elemenata.²⁵⁸ Tipični galski oblik kacige (kalota spljoštena, zaravnjena na vrhu i ravna na stranama), željezo kao osnovna sirovina u izradi (izuzev jedina dva primjeraka kaciga A podtipa koji su izrađeni od bronce), grebena na zatiljku kacige, te završetak oboda koji se širi u vratobran sa apliciranim “stepenicama” izmiješani su sa nekim lokalnim (uvjetno rečeno) italskim elementima.²⁵⁹ Tu na prvom mjestu Russell-Robinson spominje sličnosti sa atičkim kacigama 4. i 3. st. pr. n. e.²⁶⁰ Konkretni italski elementi su čeno ojačanje (pravokutnim presjekom umjesto ravnom pločicom kao kod carsko-galskih kaciga), kružna pločica na vrhu kacige u koju se perjanica uvije (dok se na galskim kacigama perjanica umetne u utor), no zajednička im je karakteristika to što nijedan tip nema više nosač za perjanicu, već se perjanica u obliku vilice umetne u jednu ili drugu vrstu utora.²⁶¹ Italski utjecaj dodatno argumentira izostavljanjem “obrva” i proširenja oboda obrazina u funkciji zaštite vrata²⁶² te nekim primjercima ovih kaciga izrađenim od bronce, tradicionalnog materijala Etrurskih metalurga.²⁶³ I ovu je grupu

²⁵⁸ RUSSELL-ROBINSON, 1975.

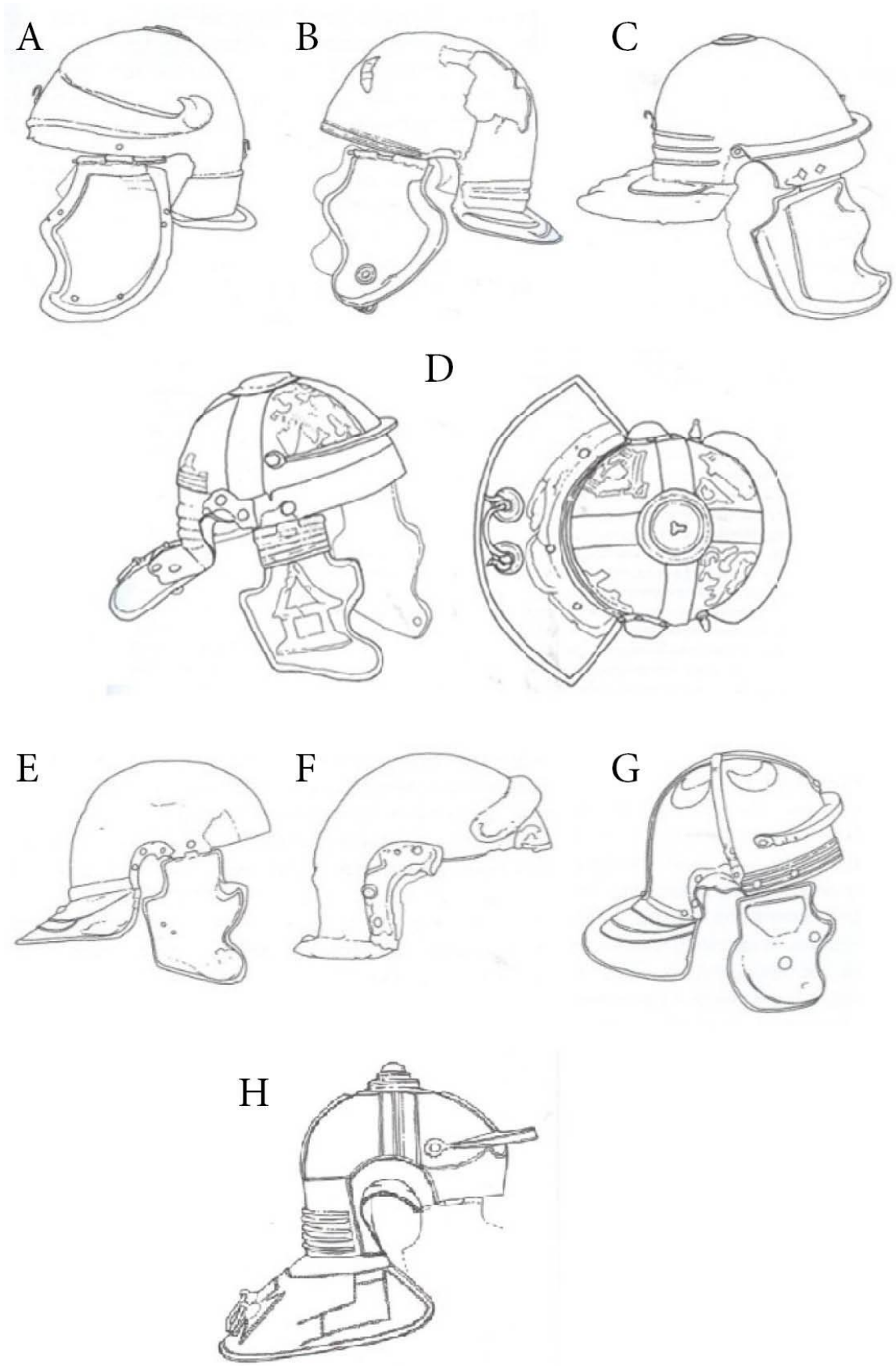
²⁵⁹ COWAN, 2003., 42.; TRAVIS, 2014., 65.

²⁶⁰ RUSSELL-ROBINSON, 1975., 62.

²⁶¹ BISHOP, COULSTON, 1993., 93.; GOLDSWORTHY, 2003., 124.; D’AMATO, 2009., 120.

²⁶² TRAVIS, 2014., 65.-66.

²⁶³ D’AMATO, 2009., 120.; TRAVIS, 2014., 65.

35. Carsko-italske kacige (s lijeva na desno) – tipovi A-H (preuzeto iz: TRAVIS, 2014., 66.-70.)

carskih kaciga Russell-Robinson predstavio kroz više podtipova (u ovom slučaju 8) kroz koje je pokušao prikazati razvojni put osnovnog tipa.²⁶⁴

Prema Kontinentalnoj tipologiji, svi navedeni tipovi (Agen/Port, carsko-galske i carsko-italske) klasificirani su kao Weisenau te kasniji Niederbieber.²⁶⁵

Časničke kacige

Još je Russell-Robinson zaključio da je u rimskoj vojsci trebalo služiti tisuće časnika sa pripadajućom opremom. No, od svih tipova sa svojim podtipovima od pripadajućih je kaciga samo jednu izdvojio kao dio časničke opreme (carsko-galska tip D, originalno pronađena netaknuta u Rajni kod Weisenaua, ali je nažalost uništena tijekom II. svjetskog rata pa je danas znamo samo preko fotografija, crteža i fragmenata²⁶⁶). Ipak je naglasio da neke od kaciga koje je atribuirao onima općenite upotrebe mogu pripadati časnicima, no nije smatrao nemogućim da su ih koristili i obični vojnici, posebno u istočnjačkim legijama među kojima se snažnije zadržala helenistička tradicija naoružanja (npr. atički ili korintski tip kaciga).²⁶⁷ Što se tiče razvoja časničkih kaciga, Russell-Robinson je smatrao da su one pratile arhaične forme etrusko-korintskih, atičkih i sl. kaciga. To je argumentirao vizualnim dokazima sa skulptura, na kojima časnici nose cijelu opremu inspiriranu tim retro oblicima (poput muskulaturnog oklopa). Primjer je reljefni stup iz muzeja grada Perigueuxa, na kojem je prikazana oprema časnika, uključujući muskulatuni oklop, knemide i etrusko-korintska kaciga sa zavintom perjanicom i obrazinama. Taj tip kacige prikazan je i na figuri časnika sa Ahenobarbova oltara.²⁶⁸

Jedna od rijetkih ranocarskih kaciga koje bi se mogle atribuirati nekom visokopozicioniranom časniku je Autun kaciga, datirana u 1. st. (sl. 36). Kalota je visoka i nakrivljena (gotovo konična, kao kod etruskih oblika). Oko oboda kalote aplicirana je traka u obliku akantovog lišća. Na stražnju stranu je dodan lovorov vijenac koji se pruža prema naprijed sa svake strane kacige čime se dobiva izgled krila ptice. Širok vratobran je izveden u tri ploče čiji su vrhovi odrezani da nalikuju akantovom lišću. Kaciga je nađena i

²⁶⁴ RUSSELL-ROBINSON, 1975.; TRAVIS, 2014., 66.

²⁶⁵ TRAVIS, 2014., 48., Table 2., te dalje na 58.

²⁶⁶ RUSSELL-ROBINSON, 1975., 53.; TRAVIS, 2014., 62-63.

²⁶⁷ RUSSELL-ROBINSON, 1975., 136.; D'AMATO, 2009., 111.; TRAVIS, 2014., 100.

²⁶⁸ RUSSELL-ROBINSON, 1975., 136.-137.; TRAVIS, 2014., 100.

sa dugim, nakrivljenim obrazinama izvedenim da također nalikuju akantovom lišću.²⁶⁹ Russell-Robinson je smatrao da je ovako bogat primjerak kacige mogao pripadati legatu legije ili namjesniku provincije, ali isključivo u funkciji paradne kacige.²⁷⁰ Iz doba invazije na Britaniju cara Klaudija imamo primjerak konjaničke kacige pronađene kod Hallatona u Leicestershireu 2012. g. (sl. 37). Datacija izrade okvirno je određena između 25.-50. g. Bogato je ukrašena vegetabilnim motivima, presvučena je srebrom te na mjestima dodatno ukrašena zlatnim listićima. Na „čelu“ kacige, na prednjoj strani, izdiže se modelirana bista žene flankirana životinjskim motivima. Ovakav stupanj dekoracije može upućivati na pripadnost kacige vrlo visokopozicioniranom časniku, možda opet legatu ili provincijskom namjesniku, također u funkciji paradne kacige.²⁷¹ Nažalost, iz ranocarskog doba, ali i ranijih razdoblja gotovo da i nemamo nalaza kaciga koje bi direktno upućivale na časničku funkciju unutar vojske.²⁷²

Travis je ipak neke kacige, koje je spominjao još Russell-Robinson u svojoj tipologiji, pokušala atribuirati časnicima, argumentirajući da su neke kacige prekvalitetne izrade i dekoracije da bi pripadale običnim vojnicima. Uvjerena je da bi se bilo koji legionar, koji bi se pojavio u kacigi kvalitetnijoj i bogatijoj od one koju nosi njegov časnik, brzo našao dugoročno obavljajući posao vezan u *latrinae*.²⁷³ Od onih kaciga koje Travis navodi kao časničke samo je jedna iz ranocarskog razdoblja, iz druge sredine 1. st. Radi se o „carsko-italskoj“ tip D kacigi pronađenoj u Rajni kod Mainza.²⁷⁴ Kalota kacige je željezna, a dekorirana je mnoštvom mjedenih dodataka: okrugla pločica za perjanicu sa prorezom u obliku slova T, traka koja teče od uha do uha po donjem prednjem rubu kalote, široke, ukrštene pločice za ojačanje vrha kacige (koje dijele kacigu na 4 „kvadranta“, duboka, široka pločica koja pokriva tri grebena na potiljku kacige, te mjedeno ojačanje rubova obrazina i vratobrana. Na 4 spomenuta kvadranta koje dijele ukrštene mjedene trake nalaze se, s prednje strane po jedan orao raširenih krila sa pobjedničkim vijencem u pandžama, a sa stražnje strane po jedan hram sa oltarom. S vanjske strane pločica obrazina nalaze se po jedan stilizirani prikaz hrama. Široki i ravni vratobran uglatih krajeva na

²⁶⁹ D'AMATO, 2009., 114.; TRAVIS, 2014., 100.-101.

²⁷⁰ TRAVIS, 2014., 101.

²⁷¹ TRAVIS, 2014., 103.-105.

²⁷² D'AMATO, 2009., 36.; TRAVIS, 2014., 100.-106.

²⁷³ TRAVIS, 2014., 103.-101.

²⁷⁴ RUSSELL-ROBINSON, 1975., 68., 166.-169.; TRAVIS, 2014., 102.;

svojoj gornjoj strani ima apliciranu ručku za prenošenje. Kaciga ima čeono ojačanje na kojem se vide tragovi borbe pa očito nije imala samo ceremonijalnu funkciju. Kaciga je datirana negdje između 69. i 83. godine.²⁷⁵

Slika 36. Časnička kaciga iz Autuna, etrusko-korintski tip (preuzeto iz: TRAVIS, 2014., 102.)

Slika 37. Konjanička časnička kaciga iz Hallatona, konjanički sportski tip I (preuzeto sa portala Current Archaeology: <https://www.archaeology.co.uk/articles/news/reconstructing-the-hallaton-helmet.htm>, posljednji puta pregledano: 29.1.2018)

Travis argumentira da je dekoracija prebogata da bi kaciga pripadala običnom vojniku te da je morala pripadati nekom časniku (sama izrada ovakve kacige bila bi preskupa da bi si ju obični vojnik mogao priuštiti).²⁷⁶

Postoje mišljenja da su časničke kacige bile bojane i lakirane. To je vidljivo iz spomenika, poput freske iz Pompeja sa prikazom boga Marsa čija je kaciga atičkog tipa obojena u crveno i žuto. Držač perjanice je također u crveno obojan a nosi žutu perjanicu.²⁷⁷ Simkins navodi da su neke kacige bile ukrašavane i malim umbima, rebrima, crvenim emajliranim dekoracijama ili finim brončanim trakama oko vrha kaciga, ali ne u isključivo časničkom kontekstu.²⁷⁸

²⁷⁵ TRAVIS, 2014., 67.-68. i 102.

²⁷⁶ TRAVIS, 2014., 102.

²⁷⁷ D'AMATO, 2009., 38.

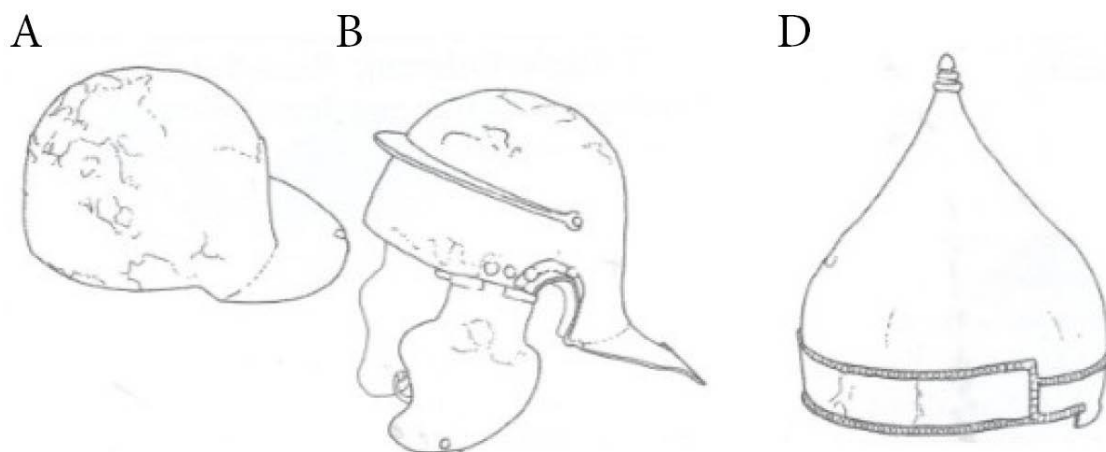
²⁷⁸ SIMKINS, 2000., 19.;

Kacige augzilizijarnih postrojbi

Velik broj kaciga iz Augustovog doba sadrži natpis sa imenom vlasnika kacige i pripadajućeg zapovjednika legije, što direktno upućuje na isključivo legijsku upotrebu kacige. Uz njih, postoje i kacige koje nose ime samo vlasnika kacige.²⁷⁹ S druge strane, Russell-Robinson je primijetio da su neke kacige iz Augustovog i kasnijeg carskog doba evidentno lošije kvalitete izrade. Vodeći se tim otkrićem, istražio je kacige koje su bile lošije kvalitete, a koje istovremeno ne sadrže nikakav natpis, te ih je atribuirao vojnicima augzilizijarnih postrojbi. U sklopu toga, definirao je tipologiju augzilizijarnih kaciga podijelivši ih na 4 podtipa, A-D (sl. 39).²⁸⁰

Slika 38. Kacige augzilizijarnih konjaničkih postrojbi 1. stoljeća (s lijeva na desno) – tipovi A i B
(preuzeto iz: TRAVIS, 2014., 90.-91.)

Slika 39. Kacige augzilizijarnih pješaćkih postrojbi 1. stoljeća (s lijeva na desno) – tipovi A, B i D
(preuzeto iz: TRAVIS, 2014., 87.)

²⁷⁹ TRAVIS, 2014., 87.

²⁸⁰ RUSSELL-ROBINSON, 1975., 82.; TRAVIS, 2014., 87.

Još uvijek baratamo sa malim brojem nalaza i nedovoljno jasnim natpisima stoga nije moguće sa sigurnošću ustvrditi pripadnost neke kacige augzilijarnim postrojbama tek na temelju kvalitete izrade.²⁸¹ Osim po natpisima na samim kacigama i kvaliteti izrade, distinkciju između legijskih i augzilijarnih kaciga možemo odrediti na temelju provenijencije i eventualnog natpisa iz funeralnog konteksta pokojnika. Isto tako neke kacige, poput Coolus ili varijacija carsko-italskih, nosili su i legionari i pripadnici augzilijarnih postrojbi, samo bez dekoracija i aplika.²⁸²

Simkins navodi da su kacige augzilijarnih postrojbi izrađivane tehnikom vrtnje preko podloge.²⁸³ Za sada prevladava mišljenje da augzilijarni vojnici nisu nosili perjanice.²⁸⁴ Goldsworthy navodi da su nosači barjaka nosili životinjske kože preko kacige te da to možda nije bila neuobičajena praksa među augzilijarnim postrojbama.²⁸⁵

Konjaničke kacige

Konjanička oprema prati rimsku tradiciju (pretežito se koriste kacige helenističke tradicije)²⁸⁶, ali je prilagođena potrebama konjaničke borbe. To podrazumijeva obrasine koje u potpunosti pokrivaju uši i obraze te izvijaju rub oboda da bi zaštitile i vrat. Na potiljku se kaciga spušta ravno sve do dna vrata i tek se tamo širi u vratobran čime se ne ostavlja otvoren prostor između kacige i oklopa. Ovakva vrsta kacige štiti konjanika od širokih zamaha mačem odostraga, što je čest udarac pri konjaničkim borbama.²⁸⁷ Primjer takve kacige vidimo na carskoj kopiji republikanskog reljefa Metija Kurtija (*Mettius Curtius*) na Forumu.²⁸⁸ Taj se osnovni oblik kacige dalje dekorirao ovisno o individualnim afinitetima samog vlasnika. Zanimljiva je dekoracija koja imitira kosu konjanika, kao što vidimo na spomeniku Gaja Romanija Kapita iz Mainza. Dekoracija je izrađena emajliranjem na pločicu brončane slitine koja se presvlačila preko kacige.²⁸⁹ Russell-

²⁸¹ BISHOP, COULSTON, 1993., 93.

²⁸² D'AMATO, 2009., 158.

²⁸³ SIMKINS, 2000., 20.

²⁸⁴ D'AMATO, 2009., 159.

²⁸⁵ GOLDSWORTHY, 2003., 124.

²⁸⁶ BISHOP, COULSTON, 1993., 61.; D'AMATO, 2009., 49.

²⁸⁷ BISHOP, COULSTON, 1993., 93.; FIELDS, 2006., 12.; TRAVIS, 2014., 89.

²⁸⁸ SIMKINS, 2000., 20.; TRAVIS, 2014., 89.

²⁸⁹ BISHOP, COULSTON, 1993., 93.

Robinson je identificirao 19 tipova konjaničkih kaciga koje je podijelio u dvije osnovne grupe: augzilijarne konjaničke kacige (tipovi A-I) (sl. 38) i konjaničke sportske kacige (tipovi A-J). Potonje su bogato dekorirane, često i sa pripadajućim maskama koje prekrivaju cijelo lice.²⁹⁰ Jesu li te kacige služile isključivo kao paradne ili sportske (zbog smanjenog vidnog polja), ili su mogle biti korištene i na bojištu još je neriješeno pitanje, iako postoje sve čvršći stavovi o barem dvojakoj funkciji: i paradnoj i borbenoj.²⁹¹ Najraniji nalaz maske takve kacige potječe iz logora Haltern, a datirana je između 7. g. pr. n. e. i 9. g.²⁹²

Ove su kacige također tipski određene unutar kontinentalne tipologije. Tako imamo Weiler tip, analogan sa augzilijarnim konjaničkim tipom A, Niederbieber (augzilijarni konjanički tip C), te Guisborough koji je analogan sa konjaničkim sportskim kacigama.²⁹³

Kožni dijelovi

Sve su kacige i obrazine sadržavale kožnu ili vunenu podstavu. Osim podstave, drugi kožni dio bio je remen koji je išao ispod brade ili iz kacige ili obrazina. Npr. na

²⁹⁰ RUSSELL-ROBINSON, 1975.; TRAVIS, 2014., 89.

²⁹¹ TRAVIS, 2014., 89., Travis prenosi da Arijan u svojem djelu *Ars Tactica* govori o korištenju sportskih kaciga u konjaničkim turnirima, dok drugi izvori govore i o primjeni na bojištu (Ammianus 16.10.8; Heliodorus, *Aethiopica*, 9.15.). Stephenson i Dixon argumentiraju da su ti turniri (*Hippika Gymnasia*) vježbe borbenih tehnika, te kao takvi zathijevaju jednaku vidljivost i kontrolu kako na turniru tako i na bojištu. Dalje argumentiraju funkciju tih maska na moral vojske; pozitivan na pripadajuću vojsku, a negativan na neprijateljsku (STEPHENSON&DIXON, 2003., 22.; D'AMATO, 2009., 190., Fig. 276.). Također predlažu mogućnost da su konjanici bili oprskbljivani sa dvije kacige, jednu za ceremonije/turnire, a drugu za bojište, za što nalaze potvrdu ukopa (STEPHENSON&DIXON, 2003., 24.). Sličnim se rasuđivanjem vodio i Russell-Robinson kada je argumentirao zašto bi država, u vrijeme kada je ona opskrbljivala vojnu opremu, trošila više novaca na tako raskošnu opremu (RUSSELL-ROBINSON, 1975., 107.). Ovim se pitanjem bavi i Krzysztof Narloch te navodi kacigu s maskom pronađenu u Kalkrieseu na području bitke u Teutoburškoj šumi 9. g., što jasno upućuje na borbenu funkciju. Osim toga, navodi kako su paradne kacige izrađene od istih materijala i istim tehnikama kao i regularne borbene kacige. Dodatno argumentira, na temelju eksperimenta, kako ove kacige ne ograničavaju ozbiljno protok zraka niti im je onemogućena vidljivost na bojištu (NARLOCH, 2012.). Postoje i kacige pronađene u funeralnim kontekstima kao dio ratnog panoplja, poput Chassenard, Vize ili Čatalka kacige, što također upućuje na borbenu funkciju ovakvih kaciga (D'AMATO, 2009., 187., bilješka 726; BISHOP, COULSTON, 1993., 96.).

²⁹² BISHOP, COULSTON, 1993., 96.

²⁹³ TRAVIS, 2014., 90.

Montefortino kacigama remen je bio pričvršćen zakovicom na unutrašnju stranu vratobrana, te dodatno na prstenove pridodane obrazinama. Ispod brade bi se podvezao u čvor, kako je to vidljivo na mnogim ikonografskim prikazima. Postoje navodi da su kacige, poput štitova,²⁹⁴ bile prekrivene kožnim navlakama kako bi se zaštitile od atmosferilija, ali i kako bi od neprijatelja prekrile izdaleka vidljiv sjaj metala.²⁹⁵

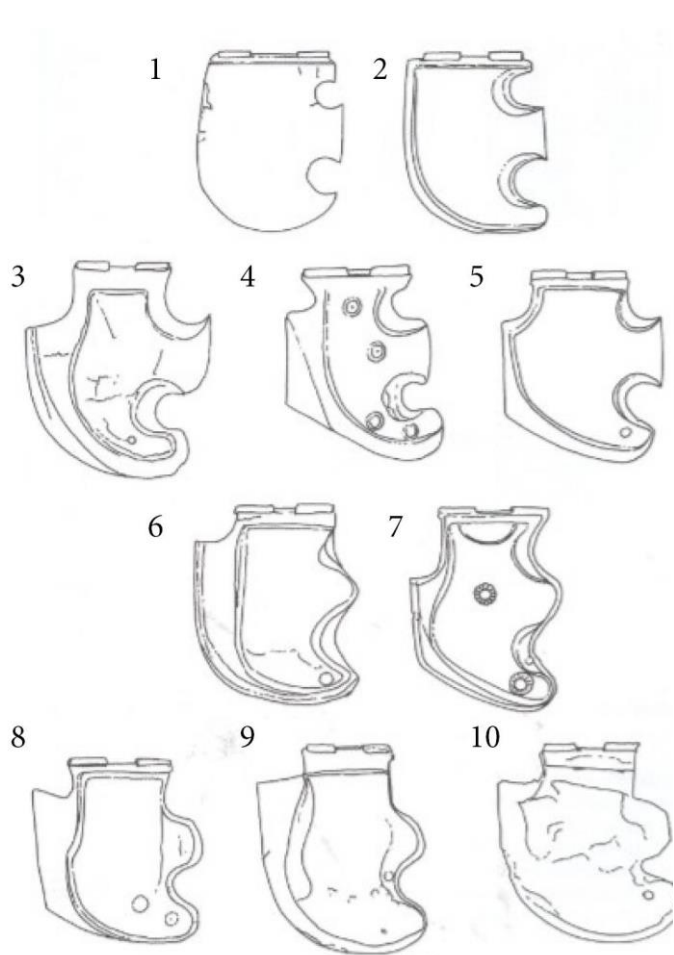
Obrazine

Russell-Robinson je, osim kaciga, kategorizirao i obrazine kaciga tipa Coolus, Carsko-galske te Carsko-italske. Podijelio ih je na sveukupno 30 tipova, počevši sa augustovskim dobom (sl. 40-41). Tipovi 1, 3 i 4 pripadaju Coolus kacigama (podtipovi C-G), 2 i 5-16 pripadaju carsko-galskim kacigama (A-I podtipovima, od Augustovog doba do početka 2. st.), a 17-30 pripadaju carsko-italskim kacigama, tipovima C-E (treća četvrtina 1. st. do kasnog 1. st.).²⁹⁶

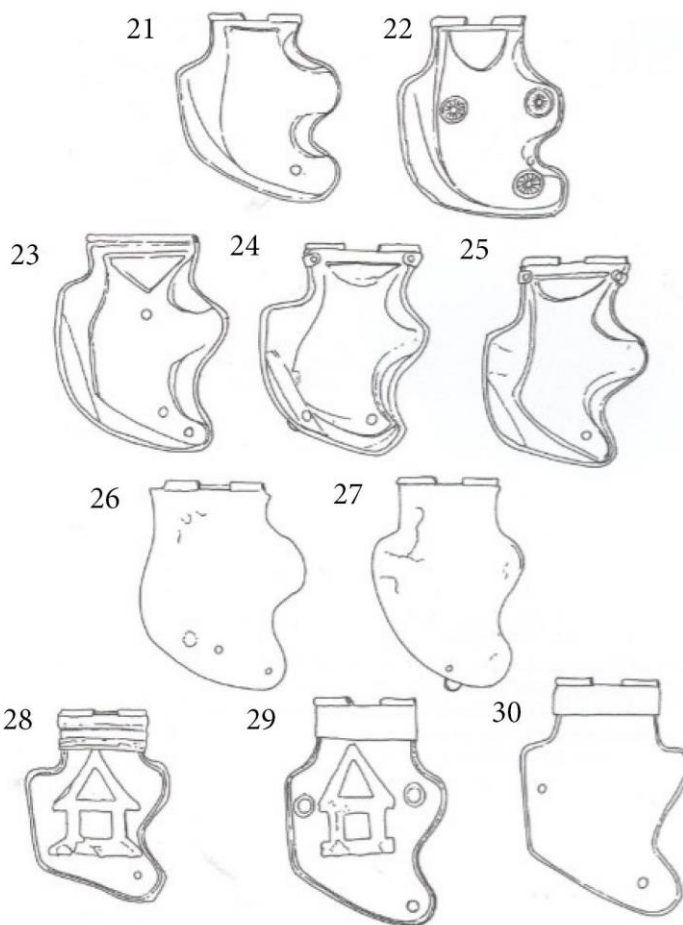
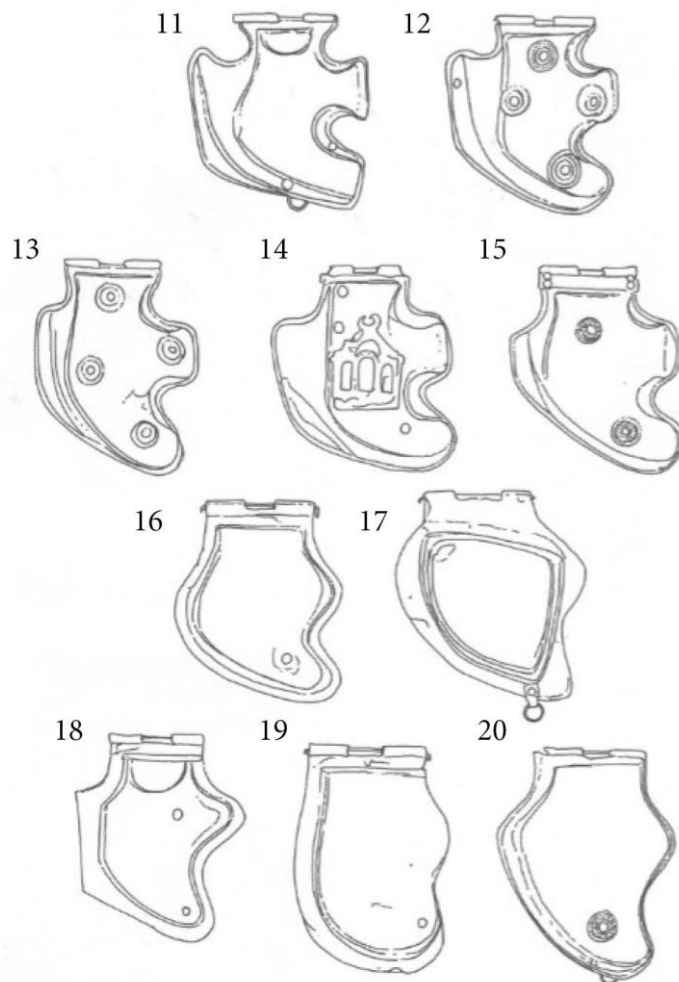
²⁹⁴ Vidi poglavlje o štitovima, str. 137.-163.

²⁹⁵ BISHOP, COULSTON, 1993., 93.; D'AMATO, 2009., 37.-38.

²⁹⁶ TRAVIS, 2014., 129.

Slika 40. (*Iznad*) Obrazine kaciga (s lijeva na desno) –
tipovi 1-10 (preuzeto iz: TRAVIS, 2014., 129.)

Slika 41. (*Desno*) Obrazine kaciga (s lijeva na desno) –
tipovi 11- 30 (preuzeto iz: TRAVIS, 2014., 130.-131.)

NALAZI KACIGA JULIJEVSKO-KLAUDIJEVSKE DINASTIJE U ILIRIKU

Na području Hrvatske nalazimo sljedeće tipove kaciga:²⁹⁷ Buggenum (Montefortino tip C), Hagenau (Coolus tipovi D do G), Weisenau (Agen/Port, carsko-galske, carsko-italske) te Niederbieber (augzilijarne konjaničke tip C). Početkom 1. st. pojavljuju se rimske konjaničke kacige, a istovremeno ili nedugo nakon njih pojavljuju se i paradne konjaničke kacige. Ipak, pronađene konjaničke kacige na našem području datirane su u 2./3. st.,²⁹⁸ stoga ne ulaze u okvir ovog rada.

Ahistorični prikaz korintske kacige, kakva se koristila u periodu Republike, imamo na ulomku mramornog tropeja iz Drvišice kod Karlobaga datiranog u kraj 1. st. pr. n. e.- 1. st. Trenutno se nalazi u Arheološkom muzeju grada Zagreba, pod inventarnim brojem KS 98.²⁹⁹ Nije s točnošću utvrđeno kojem je spomeniku ovaj prikaz kacige pripadao, skulpturi ili nekom drugom. Prema obradi kamena može se naslutiti da se radi o ulomku tropeja, spomenika podignutog u čast neke pobjede rimske vojske. Ako je to slučaj, ovaj ulomak možemo datirati ili u posljednja desetljeća 1. st. pr. n. e., kao spomen na neku pobjedu tijekom Oktavijanovih osvajanja Ilirika, ili u početak 1. st., možda kao spomen na pobjedu u Batonovom ustanku. Dalje, ako se zaista radi o ulomku tropeja, tada bi prikaz ove kacige korinstkog tipa pripadao vojnoj opremi pokorenog stanovništva. Taj je tip kaciga izašao iz upotrebe mnogo prije vremena izrade ovog ulomka, stoga se čini da je spomenik izrađen prema nekom klasičnom motivu, sudeći po neautentičnom prikazu domorodačke opreme.³⁰⁰

U Kupi kod Siska pronađena je rimska legionarska kaciga tipa Buggenum (kat. br. 1), a datirana je između 49. i 35. g. pr. n. e. Izrađena je od bronce, te je oštećena, iako cjelovita. Nalazi se u Gradskom muzeju Sisak.³⁰¹ Radi se o kacigi tipa Buggenum³⁰² po kontinentalnoj tipologiji, odnosno o Montefortino tip C (po Russell-Robinson

²⁹⁷ RADMAN-LIVAJA, 2001., 38.-41.

²⁹⁸ RADMAN-LIVAJA, 2001., 56., 58. i 60.

²⁹⁹ RADMAN-LIVAJA, 2001., 42.

³⁰⁰ RADMAN-LIVAJA, 2001., 43.

³⁰¹ BURKOWSKY, 1999., 32., i 121., kat. br. 56.; RADMAN-LIVAJA, 2001., 44.; RADMAN-LIVAJA, 2010., 204., GMS 510:SIK 289 AZA, kat. br. 1

³⁰² RADMAN-LIVAJA, 2001., 45.

tipologiji).³⁰³ Kalota je loptastog oblika koji se blago izdužuje u konus na vrhu, na kojem je smješten istaknuti profilirani trn čunjastog oblika, za nasad perjanice. Obod kacige je ojačan te se na zatiljku produžuje u kratki vratobran tipičan za Montefortino kacige. Cijela kaciga (kalota, trn i vratobran) lijevana je u jednom komadu. Drugi dio čine obrazine za koje, iako nisu sačuvane, znamo da je kaciga sadržavala po proboju koji se nalazi sa strana kacige po sredini. Podsjetimo, ovaj tip kacige bio je standard u opremi legionara Cezarovog doba. Radman-Livaja to dodatno argumentira nalazom kacige tipa Buggenum iz 1980. g., također izvađene iz Kupe kod Siska. Isto mjesto nalaza, ali i natpis s imenom P. Kornelije Scipion Nazika (49.-48. g. pr. n. e.), Radman-Livaja koristi kao argument za datiranje ovih kaciga u vrijeme Oktavijanovog pohoda na Segestiku 35. g. pr. n. e.³⁰⁴

Iz rijeke Save potječu 4 primjerka kaciga, sve tipa Hagenau.³⁰⁵ Naziv potječe prema lokalitetu gdje je pronađen prvi primjerak, što znači da se koristi unutar kontinentalne tipologije, dok u okviru Russell-Robinson tipologije Hagenau kacige su istovjetne sa Coolus podtipovima D do G (Radman-Livaja datira Hagenau tip od kraja 1. st. pr. n. e. do potkraj 1. st.³⁰⁶). Doduše Travis, uspoređujući tipologije Russell-Robinsona i Couissina, i H i I podtip Coolus kaciga poistovjećuje sa Hagenau tipom³⁰⁷. Razlog tomu je specifičnost ta posljednja dva podtipa Coolus kaciga koje se u nekim karakteristikama približavaju galskim utjecajima vidljivim npr. na Agen/Port tipu kaciga.³⁰⁸ Oni su ipak u glavnim značajkama vidljivo istovjetni sa Coolus kacigama. Možemo ih možda promatrati kao tranzitni oblik kaciga, ili barem kao nagovještaj neminovne promjene u kacigama tog vremena. Također mi se čini mogućim da ove kacige predstavljaju jeftiniju varijantu željeznim kacigama koje su u to doba korištene.

Prvi od četiri primjerka slučajan je nalaz iz rijeke Save kod Boka (kat. br. 2). Danas se nalazi u Arheološkom muzeju grada Zagreba.³⁰⁹ Kalota ove kacige u osnovi je poluloptastog oblika koji se pri vrhu blago izdužuje u konus na čijem je vrhu čunjasti trn.

³⁰³ TRAVIS, 2014., 52.

³⁰⁴ RADMAN-LIVAJA, 2001., 45.; RADMAN-LIVAJA, 2010., 204.

³⁰⁵ RADMAN-LIVAJA, 2001., 46.-51.; RADMAN-LIVAJA, 2010., 206.

³⁰⁶ RADMAN-LIVAJA, 2001., 47.

³⁰⁷ TRAVIS, 2014., 48., Table 2.

³⁰⁸ TRAVIS, 2014., 55.

³⁰⁹ RADMAN-LIVAJA, 2001., 46.; RADMAN-LIVAJA, 2004., 129., inv. br. 16904, kat. br. 125

Zanimljivo je da trn nema nikakvog ureza ni rupe pa Radman-Livaja smatra da se perjanica (perjanica) “mogla pričvrstiti samo vezivanjem uz pomoć nekakve uzice”. Također spominje da se na stražnjoj strani kacige mogu vidjeti “ostaci dvije pritaljene letvice koje su služile za učvršćivanje ukrasne perjanice”,³¹⁰ no na slici koja je pridružena opisu to se nikako ne vidi. Po sredini kacige u produžetku oboda sa svake je strane postavljena po jedan šarnir na koji se pričvršćivala obrazina, no nažalost one nisu sačuvane. Kaciga je lijevana u jednom komadu (naravno izuzev obrazina) da bi se potom dodatno oblikovala čekićem. Radman-Livaja ovaj primjerak datira u prva desetljeća 1. st. potkrepljujući to izgledom vratobrana prilično malih dimenzija.³¹¹

Druga Hagenau kaciga izvučena je iz Save kod Podsuseda (kat. br. 3). Nalazi se u Arheološkom muzeju grada Zagreba. Ova se kaciga razlikuje od ostale dvije po tome što na ovoj nije izrađen trn na vrhu. Nema ni čeonog obruča s prednje strane. Zanimljiv je vratobran, na kojem se nalazi iskucani natpis i to na lijevoj strani: “(CENTURIA) TAURI” te na desnoj: “C. MESTRI CINNA”. s donje strane vidljivo je dvaput iskucano slovo “F”, za koje Radman-Livaja pretpostavlja je originalno trebalo biti jedno, ali se pri prvom iskucavanju nije jasno utisnulo. Pojava imena vlasnika kacige česta je kod rimskih vojnika, a ima i nalaza koji sadrže više imena uzastopnih vlasnika (što ćemo vidjeti na sljedećem i posljednjem primjerku Hagenau kacige s naših prostora). Kacigu Radman-Livaja datira na prijelaz iz stare u novu eru, ili nešto malo kasnije.³¹²

Treća Hagenau kaciga s naših prostora pronađena je u Savi kod Rugvice (kat. br. 4). I ona se danas nalazi u Arheološkom muzeju grada Zagreba. Ni na ovom primjerku nisu sačuvane obrazine, kao ni čeonu obruč. Na vrhu se nalazi trn koji je raskoljen kako bi se mogla pričvrstiti perjanica kroz postrance probušenu rupicu. Vratobran, kao i kod prethodne kacige sadrži natpis, no ovaj puta se radi o više imena, odnosno vlasnika. Osim svojeg imena, svaki je vlasnik ukucao i ime zapovjednika svoje centurije. S gornje se strane vratobrana nalazi ime trojice vojnika: “(CENTURIA) C. TRUTTIDI, GAL(EA) C. OFELLI / (centurija) Gaja Trutida, kaciga Gaja Ofelija, (CENTURIA) NAIVI, Q. TUL(L)I / Naivova (centurija), (kaciga) Kvinta Tulija, i (CENTURIA) SEI, LUCRETI / Sejova (centurija), Lukrecijeva kaciga.” S donje strane nalazimo ime četvrtog vojnika sa

³¹⁰ HOFFILER, 1937., 29.-30., pril. sl. 2 a, b; RADMAN-LIVAJA, 2001., 47.

³¹¹ RADMAN-LIVAJA, 2001., 47.

³¹² HOFFILER, 1911., 184. slika 22.; RADMAN-LIVAJA, 2001., 48.-49., AMZ 16905

imenom centuriona pripadajuće centurije: “(CENTURIA) HEIDI, L. PAPIRI / Hedova (centurija), (kaciga) Lucija Papirija.”³¹³ Kaciga je autor datirana u prvu polovicu 1. st.³¹⁴

Posljednja Hagenau kaciga pronađena je prilikom jaružanja Save u blizini Martinske Vesi kod Siska (kat. br. 5). Datirana je u prvu pol. 1. st., a s obzirom na ne naročito izdužen vratobran mogla bi se datirati i u prva desetljeća 1. st. Kvalitetne je izrade, od brončanog lima. Kao i prethodno navedena kaciga, i ova ima na vrhu po sredini raskoljen trn za nasad perjanice. Na stražnjoj strani kalote, po sredini te neposredno iznad vratobrana, pritaljene su po dvije letvice za učvršćivanje perjanice. Na vratobranu, uz vanjski rub po sredini, nalazi se perforacija za čavao koji je pričvršćivao kariku za vješanje kacige. Na vratobranu je također sačuvan i natpis (CENTURIA) LUCCI(I), VARRONIS, te tragovi starijeg natpisa VAR (možda isti Varon?). Zanimljiva je pojava pet punciranih točaka rasporeda kao na igraćoj kocki za koje je Hoffiler predložio da bi mogle biti oznaka radionice, no nemoguće je potvrditi to mišljenje s obzirom na nedostatak analogija. Kacigi nisu sačuvane obrazine, ali je sačuvan čeonu obruč pričvršćen za kalotu sa po jednom zakovicom na bočnim strama, iznad šarnira za obrazine.³¹⁵

U nastavku donosimo šest kaciga tipa Weisenau. Prva je pronađena u rijeci Kupi kod Siska, a danas se nalazi u Arheološkom muzeju grada Zagreba (kat. br. 6).³¹⁶ Izrađena je od željeza te bogato dekorirana srebrom³¹⁷, u veoma je dobrom stanju, izostaje samo čeonu obruč. Obrazine, koje su sačuvane, sa unutrašnje su strane podstavljene tankom pločicom brončanog lima. Na vrhu se nalazi rebrasta pločica od bronce za učvršćivanje perjanice. Radman-Livaja ju pripisuje ranijem modelu Weisenau kaciga (1. polovica 1. st., ili čak u prvu četvrtinu) te identificira jasne karakteristike keltske tradicije proizvodnje.³¹⁸ Po Russell-Robinson tipologiji pripada carsko-galskom tipu, podtipu B ili C.³¹⁹ Raffaele i Sumner ovu kacigu atribuiraju centurionu zbog velike kvalitete, bogate dekoracije i

³¹³ RADMAN-LIVAJA, 2001., 51.

³¹⁴ HOFFILER, 1911., 184.-185., slika 23.; RADMAN-LIVAJA, 2001., 50., AMZ 16906

³¹⁵ HOFFILER, 1937., 30.-31., pril. sl. 3 a, b; RADMAN-LIVAJA, 2004., 129., kat. br. 126; RADMAN-LIVAJA, 2010., 206., AMZ, inv. 8143, kat. br. 3

³¹⁶ HOFFILER, 1911., 179. slika 20.; RADMAN-LIVAJA, 2001., 52.; RADMAN-LIVAJA, 2004., 130., kat. br. 128; RADMAN-LIVAJA, 2010., 208., AMZ 8144, kat. br. 5

³¹⁷ D'AMATO, 2009., 120.

³¹⁸ RADMAN-LIVAJA, 2001., 53.

³¹⁹ RUSSELL-ROBINSON, 1975., 62.-63.; TRAVIS, 2014., 48., 62.

prstenom na jednoj strani (na drugoj nije sačuvan) koji je služio za pričvršćivanje transverzalne perjanice (*crista transversa*) tipične za centurione.³²⁰

Druga Weisenau kaciga, također iz Kupe kod Siska (kat. br. 7), datirana je u prvu pol 1. st. Nedostaju čeonu obruči, a unatoč manjim oštećenjima kacige sačuvani su tragovi raskošnih ukrasa. S prednje strane kalote, uz donji rub, sačuvana je srebrna traka te po dvije srebrne emajlirane rozete sa svake strane kalote. Pronađeni su tragovi srebrnog lima na više mjesta te na nekoliko mjesta i pozlaćenog. Čini se da je cijela kaciga bila presvučena srebrnim limom. Sveukupno su raspoznata tri sloja ukrasnog lima. Prvi je bio od srebra te ukrašen punciranim vegetabilnim ukrasom; drugi od pozlaćenog lima (vidljiv na samo par mjesta) koji je naknadno bio presvučen dodatnim, također punciranim, slojem srebrenog lima. To upućuje na višestruku obnovu i ukrašavanje od strane jednog ili više vlasnika. S obje strane kacige su se nesumnjivo nalazile karičice za držanje ukrasne perjanice, no sačuvana je samo ona na desnoj strani. Takva je perjanica (*crista transversa*) bila oznaka centurionskog čina.³²¹

Treća Weisenau kaciga pronađena je u Ivoševcima kod Kistanja, na području legijskog logora Burnum (kat. br. 8).³²² Radi se o slučajnom nalazu s kraja 19. ili početka 20. st.³²³ Danas se nalazi u Muzeju hrvatskih arheoloških starina u Splitu, pod inventarnim brojem 7092. Iako pripada Weisenau kacigama izrađena je od bronce. Restaurirana je, a prilikom restauracije primijećena su dva natpisa s gornje strane vratobrana. Prvi je natpis punciran, a glasi: (CENTURIA) CL(AUDII) VITALIS, AULI FUSCI / (centurija) Klaudija Vitala, (kaciga) Aula Fuska. Drugi natpis je nespretno urezan, a glasi: MESTRI SULIAE. Sudeći po drugom natpisu, kaciga je promijenila vlasnika pripavši vojniku hispanskog podrijetla imena Sulia.³²⁴ Izrađena od bronce. Sadrži ručku za prenošenje na vratobranu, dok je sam vratobran prilično širok i ne pada pod prevelikim kutom, a kalota nije spuštена u svom stražnjem dijelu u odnosu na prednji. Zbog toga je kaciga sa sigurnošću datirana u

³²⁰ D'AMATO, 2009., 116.-117., Fig. 136.

³²¹ HOFFILER, 1911., 177.-178., slika 19.; RADMAN-LIVAJA, 2004., 130., kat. br. 127.; RADMAN-LIVAJA, 2010., 207., AMZ 17951, kat. br. 4.

³²² RADMAN-LIVAJA, 2001., 54.; MILETIĆ, 2010., 144., MHAS 7092, kat. br. 1

³²³ RADMAN-LIVAJA, 2001., 54.

³²⁴ RADMAN-LIVAJA, 2001., 55.; MILETIĆ, 2010., 144.

flavijejsko razdoblje, i to u zadnju trećinu 1. st. Na stražnjem dijelu kalote nalazi se držač perjanice.³²⁵

Četvrta Weisenau kaciga (također iz Ivoševaca kod Kistanja), kao i prethodna, izrađena je od bronce (kat. br. 9). Kalota je prilično oštećena, dok je vratobran gotovo cjelovit. S gornje strane vratobrana nalaze se tri natpisa izvedena punciranjem, od kojih je bilo moguće iščitati samo dva: VIRI MARTIALIS / CATVRONI TAPILI,³²⁶ (centurija) Virija Martijala, (kaciga) Katurona Tapilija. Drugi natpis: VAL F / CVCVBI / RVFI. Iz prvog natpisa vidimo da je originalni vlasnik također bio Hispanskog podrijetla. Kaciga se datira u drugu pol. 1. st.³²⁷

Peta Weisenau kaciga nedavno je pronađena u Burnumu (kat. br. 10). Izrađena je od željeza te je pronađena sa brončanim štitnicima za uši. Okvirno je datirana u 1. st.³²⁸ Otvori za uši dodatno su ojačani prema van izvučenim obodom. Vratobran je produžen od kalote pod otprilike 45 stupnjeva. S prednje strane nalazi se karakteristično čeono ojačanje iznad oboda kalote. Čini se da su obrazine obrubljene.

Šesta Weisenau kaciga je slučajan nalaz iz Save kod Klakara (kat. br. 11). Pronađena je u više fragmenata, ali je restaurirana. Sačuvane su obje obrazine. Šarniri koji drže obrazine su pričvršćeni za kacigu čavlima ukrašenim emajliranim brončanim rozetama. Cijela prednja polovica oboda kacige te rub vratobrana i obrazina su obrubljeni trakom brončanog lima. Pripada Carsko-italskom B tipu te je datirana u drugu četvrtinu 1. st., iako nije isključena mogućnost ranije datacije.³²⁹

U Burnumu je pronađena jedna brončana lijeva obrazina istog tipa kacige (Weisenau), i najvjerojatnije je pripadala jednoj od dvije burnumske kacige (kat. br. 12).³³⁰ Pronađeno je i objavljeno 5 brončanih nosača perjanice kacige (kat. br. 13, 14, 15, 16 i 17). Svi nosači su datirani u prvu polovicu 1. st.³³¹ Tri nosača imaju nogu iskovanu iz

³²⁵ RADMAN-LIVAJA, 2001., 55.; MILETIĆ, 2010., 144.

³²⁶ MILETIĆ, 2010., 144., MHAS 7093, kat. br. 2

³²⁷ MILETIĆ, 2010., 144.

³²⁸ BORZIĆ ET ALII, 2014., 75.

³²⁹ HOFFILER, 1911., 180., slika 21.; RADMAN-LIVAJA, 2010.(b), 252., AMZ-16909, kat. br. 1

³³⁰ MILETIĆ, 2010., 145., MHAS 7094, kat. br. 3

³³¹ Za kataloške brojeve 14.-17. vidi u: BORZIĆ ET ALII, 2014., 230., kat. br. 15., 16. i 17., 254. kat. br. 7; za kat. br. 13. vidi u: MILETIĆ, 2010., 145., IDN 1395, PN 314/2008., kat. br. 4

dva dijela (kat. br. 15, 16, i 17), jednom nedostaje noga (kat. br. 14), a jednom je noga jednodjelna (kat. br. 13), dok je gornji dio svih nosača oblika stiliziranog slova U koje se širi prema vrhovima. Sami vrhovi su poput prstenova izvijeni prema vani. Donji dio četiri nosača³³², koji se umetao u utor na kacigi, je razdijeljen poput vilice (kat. br. 13, 15, 16 i 17), dok na jednom nosaču (kat. br. 14)³³³ taj dio nije razdijeljen te mu je tijelo nešto tanje od ostalih nosača. Svi su nosači datirani u prvu polovicu 1. st.³³⁴

Sanja Ivčević pobrojala je tri nalaza dijelova kacige na području između rijeka Krke i Cetine.³³⁵ Radi se o jednoj lijevoj obrazini iz Tilurija³³⁶ (kat. br. 18) te dva nosača perjanice iz Salone i Tilurija³³⁷ (kat. br. 19 i 20). Sva tri nalaza pripadaju Weisenau tipu kaciga. Ovaj je primjerak obrazine analogan onoj s kacige iz Burnuma (kat. br. 12), na temelju čega je datirana u prvu polovicu ili čak prvu četvrtinu 1. st. Držači perjanice se međusobno razlikuju u konstrukciji, odnosno načinu učvršćivanja na kacigu. Salonitanski primjerak (kat. br. 20) na spoju krakova ima vodoravnu pločicu koja se umetala u pločicu na vrhu kacige. Tilurijski primjerak (kat. br. 19) nema sačuvani završetak stoga nije sigurno na koji se način držač pričvršćivao za kacigu.³³⁸

³³² BORZIĆ ET ALII, 2014., 230., kat. br. 16. i 17., 254. kat. br. 7

³³³ BORZIĆ ET ALII, 2014., 230., kat. br. 15.

³³⁴ BORZIĆ ET ALII, 2014., 230., 254.

³³⁵ IVČEVIĆ, 2016, 61., tri nalaza spadaju u dijelove kacige, 30 nalaza spadaju u dijelove oklopa, a šest nalaza spada u dijelove štita

³³⁶ SANADER, TONČINIĆ, 2010., 74., MTK 973, kat. br. 38; pod drugim inv. brojem. u IVČEVIĆ, 2016, 217.-218., GAR 04 PN 31, T. 5. 47.

³³⁷ IVČEVIĆ, 2016, 218.-219., AMS H 864, T. 5. 48., kat. br. 48 i AMS H 4385, T. 5. 49., kat. br. 49; za držač perjanice iz Tilurija dodatno u (sa drugim inv. br.): SANADER, TONČINIĆ, 2010., 75., AMS H 4685, kat. br. 39 i IVČEVIĆ, 2010., 135.-136., kat. br. 5

³³⁸ IVČEVIĆ, 2016, 62.-63. te 217.-219. za kataloške opise nalaza; IVČEVIĆ, 2010., za držač perjanice inv. br. AMS H 4385

OKLOP RIMSKOG VOJNIKA JULIJEVSKO-KLAUDIJEVSKE DINASTIJE

Govoreći o rimskom oklopu nailazimo na poteškoću pri korištenju termina za različite vrste oklopa. Za neke od njih, kao što ćemo vidjeti, ne znamo koje su nazive koristili pa danas koristimo općeprihvaćene moderne termine, dok za neke znamo kako su ih sami Rimljani nazivali stoga ih i danas koristimo u istom kontekstu, u mjeri u kojoj je to moguće. Termin *lorica* potječe iz antike i znamo da su ga Rimljani koristili općenito za oklop za tijelo. Cezar u svojim djelima koristi termin *lorica*, odnosno *loricati*, odnoseći se na časnike i legionare. Ako neke vojnike ne naziva tako, sugerira po svoj prilici da određen korpus vojnika nije nosio oklop.³³⁹ Terminu *lorica* Rimljani su pridruživali specifičnije nazive za određene vrste oklopa, od kojih su nam poznati izvorni nazivi za karičasti oklop (*lorica hamata*) i ljuskasti oklop (*lorica squamata*). Karičasti oklop u antici se u vojničkom slengu nazivao i *gallica*, za koji saznajemo od Varona i Lukana.³⁴⁰ Modernim terminima opisujemo tipove oklopa za koje ne znamo kako su ih sami Rimljani nazivali: *lorica segmentata* za obručni oklop, te *lorica musculata* za muskulaturni oklop. Iz antike nam je poznat i termin *laminae* (*lorica laminata*), koji se moguće koristio za oklop sastavljen od željeznih ploča, no nije jasno da li se koristio i za male pločice ljuskastog oklopa. Uz oklope su Rimljani često kombinirali i štitnike za ruke (*manicae*) i noge (*ocrea*).³⁴¹

Oklop rimskog vojnika neprestano se razvijao, preuzimajući od tradicija Etrurije i ostalih italskih naroda, Grka, Kelta i helenističkog svijeta. Sve su te tradicije bile izmiješane i unutar jedne legije i pojedinih postrojbi, istovremeno su se koristile različite vrste oklopa. Četiri osnovne vrste oklopa pojavljuju se u strukturi rimske vojske: obručni oklop (*lorica segmentata*), karičasti oklop (*lorica hamata*), muskulaturni oklop (*lorica musculata*) te ljuskasti oklop (*lorica squamata*). Koristili su i razne vrste kožnih i

³³⁹ D'AMATO, 2009., 38., 130.

³⁴⁰ BISHOP, 2002., 1.; D'AMATO, 2009., 38.

³⁴¹ BISHOP, 2002., 68.; COWAN, 2003., 41.; D'AMATO, 2009., 38.; TRAVIS, 2012., 32.

platnenih (*linothorax*) oklopa,³⁴² no oni su iznimno rijetki i fragmentarni u arheološkim kontekstima,³⁴³ stoga ih ni neću uvrstiti u ovaj rad.

Iako nema čvrstih arheoloških dokaza, vojnici su nesumnjivo nosili neku vrstu podstave ispod oklopa. Podstave su često prikazane na tropejima te drugim vrstama vojničkih spomenika. Najčešće se općenito nazivaju subarmale/*subarmalis*, te često završavaju pterigama koje su produžene ili na ramenima ili ispod struka gdje vire ispod oklopa.³⁴⁴ Cezar opisuje različite vrste podstava korištene kao dodatna zaštita ili čak kao samostalna zaštita (*tegimenta*): kožne (*ex coriis*), vunene (*ex centoniis*) ili od podstavljene tkanine (*coactis*).³⁴⁵

LORICA SEGMENTATA

S obzirom na nesigurnost u kojem kontekstu su Rimljani koristili naziv *laminata*, ali i na općeprihvaćenost modernog termina *segmentata*, korištenog još od 16. st.,³⁴⁶ koristit ću potonji u ovom radu.

Razvoj obručnog oklopa

Obručni oklop, odnosno oklop sastavljen od međusobno spojenih željeznih ploča, poznat je još od brončanog doba. Već spomenuti Dendra panoplji uključuje upravo ovaj tip oklopa, do sada najraniji poznati primjerak (sl. 42).³⁴⁷ Oklop se sastoji od gornjeg djela koji neodoljivo podsjeća na kasniji muskulaturni sa kojim ga je povezao Russell-Robinson, dok se donji dio sastoji od po 3 ploče s prednje i stražnje strane zbog čega ga je Travis povezala sa segmentatom.³⁴⁸

Od 4. st. pr. n. e. nadalje poznate su razne varijante segmentnog oklopa. Najčešće se radi o zaštiti ruku i nogu konjanika, primjerke kojih vidimo kod partskih konjanika (a koji su moguće iste preuzeli od Grka). U nerimskim kulturama te oklope nalazimo u upotrebi istovremeno sa Rimljanima, ali također u konjaničkom kontekstu (na

³⁴² BISHOP, COULSTON, 1993., 86.-87.; FIELDS, 2006., 13.; D'AMATO, 2009., 38., 39., 122.;

³⁴³ D'AMATO, 2009., 38., 39., 137.-138.

³⁴⁴ GOLDSWORTHY, 2003., 30., 129; FIELDS, 2006., 13.; D'AMATO, 2009., 41., 135., 144.

³⁴⁵ D'AMATO, 2009., 41.

³⁴⁶ BISHOP, COULSTON, 1993., 85.; BISHOP, 2002., 1.

³⁴⁷ BISHOP, 2002., 18.; TRAVIS, 2012., 32.

³⁴⁸ TRAVIS, 2012., 32., 90.

Trajanovom stupu vidimo dačke i sarmatske konjanike prikazane sa obručnim oklopom, no oni nisu arheološki dokazani). Iz helenističkog svijeta nam je također poznata upotreba ovakvih štitnika za ruke, a jedan takav je i pronađen u Ai Khanumu kao dio

Slika 42. Oklop Dendra panoplja (preuzeto iz: BISHOP, 2002., 19.)

helenističkog arsenala datiranog u 150. g. pr. n. e. Čini se da se kod Rimljana obručni oklop počeo prvo koristiti među gladijatorima u formi zaštite za ruku prije nego se ova vrsta oklopa proširila u vojnu upotrebu.³⁴⁹ U Pergamu su pronađene ploče oklopa koje veoma nalikuju na segmentatu, no ne mogu se svrstati ni u jednu poznatu formu rimskog obručnog oklopa. Jedna freska iz Neronove Domus Aureae sadrži figuru (barem kako se misli) Hektora koji nosi oklop sličan segmentati, pa ako se prihvati da freska prikazuje helenističke modele, možemo ju povezati sa prethodna dva nalaza te otvoriti mogućnost da je obručni oklop nastao po uzoru na helenističke modele.³⁵⁰ Varon spominje da je *lorica segmentata* bila rađena u dvije varijante: metalnoj i od štavljene kože. Postoje mišljenja da je upravo kožna segmentata prikazana na mnogim spomenicima, te da su ju mogli koristiti

³⁴⁹ BISHOP, 2002., 1., 18.; TRAVIS, 2012., 32.-33.

³⁵⁰ BISHOP, 2002., 18.-21.

vojnici tijekom nekog fizičkog rada gdje bi metalna lorica bila prevelika smetnja, kao npr. pri podizanju logora. Upravo je takva kožna lorica mogla poslužiti kao inspiracija za razvoj obručnog oklopa.³⁵¹

Točno vrijeme i razlozi nastanka segmentate nisu utvrđeni. Čini se da se u Augustovo doba pojavljuje novi, eksperimentalni tip oklopa. Tip oklopa sastavljen od paralelnih obruča Rimljanima je bio poznat od istočnih naroda (kao već spomenutih Sarmata), a korištenje željeza Rimljani su preuzeli od galskih naroda za vrijeme Cezarovih osvajanja. Nažalost, mnogo nalaza željeznih ploča je fragmentarno i može se atribuirati štitnicima za ruke ili noge jednako kao i oklopu (kao npr. spomenuti nalazi iz Dangstetena). Postoje pokušaji da se usvajanje segmentate točno odredi u poraz kod Carrhae u 53. g. pr. n. e., te u pobunu Flora i Sakrovira 21. g. n. e.³⁵² Danas je prihvaćeno da je segmentata morala nastati prije Varovog poraza, odnosno krajem 1. st. pr. n. e, dok Bishop granicu postavlja na 9. g. pr. n. e. Cezar je, uslijed velikih gubitaka u Galiji i Germaniji, odlučio modernizirati vojnu opremu pomoću vještih galskih metalurga. Neki nastanak prototipa segmentate određuju upravo u vrijeme Cezarovih osvajanja, a uslijed Cezarove smrti razvoj je zaustavljen sve do Augustovih poraza tijekom građanskog rata i kampanja u Panoniji i Hispaniji. Germanski stil borbe bazirao se na velikim mačevima i sjekirama kojima se siječe širokim zamasima, a upravo je *lorica segmentata* tip oklopa koji pruža izvrsnu zaštitu od takvih napada.³⁵³ Tome u prilog ide i činjenica da najveći broj nalaza segmentate potječe iz brdovitih krajeva germanskog limesa i Britanije. Nalazi segmentate iz Izraela, kod Gamale i Masade, u skladu su s funkcijom ovog oklopa, prilagođenom i opsadnom ratovanju gdje prijeti velika opasnost od projektila (strelica).

Dokazi obručnog oklopa

Sve do 20. st. obručni oklop nam je bio poznat isključivo sa skulpturalne umjetnosti. Čak je i cijelo 20. st. obilježeno oslanjanjem na iste pri pokušajima rekonstrukcija ovog tipa oklopa. Pri takvom pristupu nailazi se na nekoliko problema. Skulpturalni prikazi (posebno oni u gradu Rimu, daleko od bojišta i vojske gdje je jedini živi primjer opreme bila pretorijanska garda) su često vrlo stilizirani zbog određenih pravila (kiparske) struke dok i sami umjetnici nisu često imali znanja ili osobnog iskustva

³⁵¹ D'AMATO, 2009., 41., 142.-143.

³⁵² BISHOP, COULSTON, 1993., 85.; TRAVIS, 2012., 43.

³⁵³ BISHOP, 2002., 91., 92.; D'AMATO, 2009., 38., 39., 130.; TRAVIS, 2012., 43.

u vojnim stvarima, pa tako ni opremi. Jedan od najpoznatijih primjera skulpturalne umjetnosti s prikazima vojske u punoj opremi je Trajanov stup. Prikazi uniformno opremljene vojske, gdje obručni oklop nose isključivo legionari, a verižnjaču augzilijarne postrojbe, nikako se ne slažu s arheološkim nalazima obručnih oklopa i van legionarskih konteksta. Uz to, u Trajanovo vrijeme obručni je oklop već više od stoljeća u upotrebi, pa ne samo da su prikazane kasnije, razvijenije forme oklopa nego se taj oklop tada drugačije identificirao s pojedinim činom, građanskim statusom ili samom funkcijom vojnika koji su ih nosili. Možda u funkciji segmentate možemo pronaći razlog učestalosti ovog oklopa na prikazima Trajanovog stupa (segmentata je pružala odličnu zaštitu od dugih i zakrivljenih dačkih oštrica).

Prikaze obručnog oklopa možemo vidjeti i na brojnim drugim spomenicima, poput Trajanovog friza na Konstantinovom slavoluku, stupovima Antonina Pija i Marka Aurelija, na Severovom slavoluku, itd. Također se radi o stiliziranim prikazima ceremonijalne funkcije kojima je primarna funkcija bila prikaz pobjede, odnosno snage rimske vojske, dok je sama stvarnost prikaza opreme bila od sekundarne važnosti.³⁵⁴

Ovim ceremonijalnim, monumentalnim spomenicima oprečni su prikazi sa manjih spomenika iz funeralnih konteksta. Radi se o stelama vojnika koje su izrađivali legijski kamenoklesci, vjerojatno i sami vojnici čija je funkcija bila izrada dijelova za građevinske projekte (utvrde, akvedukte, zidine i sl.). Taruntenije Patern (*Tarruntenus Paternus*), rimski pravnik iz drugog stoljeća, daje nam popis službi koje su bile u strukturi legije, ali su bile izuzete od teških vojničkih dužnosti. Kamenoklesci pripadaju jednoj od tih funkcija nazvanih *immunes*. Iako oni nisu bili vrsni umjetnici, poznavali su opremu iz prve ruke, pa Travis prikaze sa stela svrstava u kategoriju gotovo “fotografskih slika”. Ipak, upozorava da su određena odstupanja mogla postojati npr. zbog limitiranog prostora zbog čega je oprema nerijetko bila smanjena, ili zbog složenosti prikazivanja (npr. karičastog oklopa) na dvodimenzionalnoj podlozi spomenika. Naravno, vojnik nije uvijek bio prikazan u vojnoj opremi, ali i kad je, neki prikazi ne uključuju pojedine elemente opreme poput kacige koja bi prekrila lice prikazanog. Uvijek postoji momenat likovnosti koji je mogao dovesti do pojednostavljanja. Velika većina ovih spomenika sadrži prikaze

³⁵⁴ BISHOP, 2002., 91.; COWAN, 2003., 31.; D’AMATO, 2009., 38., 39., 130.; TRAVIS, 2012., 24.-25., 33., 43.

veričnog oklopa, pa se postavlja pitanje je li obručni oklop zaista bio u toliko širokoj uporabi kako je to prikazano na Trajanovom stupu.³⁵⁵

Pri arheološkim nalazima valja također biti oprezan. Primjer toj tvrdnji je broj nalaza spojnica (šarnira, kopči remena i sl.) koji daleko premašuje broj nalaza dijelova karičastog ili ljuskastog oklopa. Nemoguće je ustvrditi znači li to da je segmentata bio uobičajen tip oklopa, ili su se ti dijelovi češće mijenjali, stoga su prisutniji kao arheološki nalazi. Uz to, teško je dijagnosticirati kojem dijelu oklopa pripada neki šarnir kada ih nalazimo na ramenim, vratnim i prsnim pločama. Neki jasniji odgovor mogu nam pružiti cjelovitiji nalazi obručnog oklopa, poput nalaza ostave u Corbridgeu, iako je i u tim slučajevima iznimno kompleksno precizno rekonstruirati izgled originalnog oklopa. Tako je nalaz iz Kalkriesea dao odličan uvid u konstrukciju oklopa jer su pronađene ploče još uvijek sadržavale remenje na originalnom mjestu pa danas možemo kronološki smjestiti rane tipove spojnica oklopa sa mnogobrojnih nalazišta gdje su one pojedinačni nalazi (sl. 43 i 44).³⁵⁶

Treći problem je artificijelnost tipova segmentate koju istraživači pružaju. Veoma je mali broj nalaza cjelovitijih ulomaka koji se mogu sa sigurnošću ustvrditi kao dijelovi segmentate, dok veliku većinu nalaza ustvari čine manji fragmenti, stoga je ovaj tip oklopa još uvijek veoma teško identificirati, a potom i tipologizirati da bi bio u skladu s realnim stanjem razvoja vojne opreme. U stvarnosti je moglo postojati na desetine različitih manjih ili većih varijacija segmentate, ovisno o različitim regijama, odnosno metalurzima i radionicama. Nadamo se da će buduća istraživanja i nalazi sve jasnije osvjetljavati problematiku oko ove vrste oklopa.

Neriješeno je i pitanje rasprostranjenosti segmentate u sklopu rimske vojske. Prevladavajuće je mišljenje da su prikazi na Trajanovom stupu pretjerani u kontekstu rasprostranjenosti segmentate, ali je s druge strane gotovo nemoguće govoriti u kojem je omjeru segmentata korištena u odnosu na druge tipove oklopa, a još je teže govoriti da li je i kada je kroz vrijeme bila više ili manje rasprostranjena.³⁵⁷ Možda su postojala i posebna

³⁵⁵ BISHOP, 2002., 9.-13.; TRAVIS, 2012., 25.-26., 33.

³⁵⁶ BISHOP, 2002., 14.-15.

³⁵⁷ BISHOP, 2002., 91.; TRAVIS, 2012., 43.

odjeljenja “teške pješadije”, kako to opisuje Josip Flavije u svojem djelu *De bello Judaico*, u kojima se koristila isključivo segmentata za zaštitu tijela.³⁵⁸ Općenito je mišljenje da je obručni oklop bio rezerviran isključivo za legionare, no sve veći broj nalaza u auxilijarnim utverdama polako daje drugačiju sliku. Reljef iz Saintesa (*Mediolanum*) s početka 2. st. prikazuje vojnike u obručnom oklopu, što je zanimljivo jer u vrijeme izrade tog reljefa u Mediolanumu nije zabilježena nijedna legija niti legijsko odjeljenje (*vexillationes*). U mnogim stalnim utverdama legije i legijska odjeljenja bila su stacionirana zajedno sa auxilijarnim postrojbama što je omogućilo širenje ovog tipa oklopa, iako je u Augustovo vrijeme obručni oklop zaista mogao biti rezerviran isključivo za legijske postrojbe.³⁵⁹ Bishop navodi da je ovaj oklop, s obzirom na dugotrajnost uporabe i funkcionalnost koja iz toga proizlazi, mogao biti jednako popularan među običnim legionarima i zapovjednicima.³⁶⁰

Nije sigurno jesu li konjanici koristili obručni oklop. Jedan spomenik iz Arlona (Belgija) iz treće četvrtine 1. st. prikazuje dva konjanika koji preko kožnog ili karičastog oklopa nose obručne (laminirane) štitnike za ramena. Reljef iz Albe Fucens prikazuje dva konjanika obučena u obručni oklop no to bi bio jedini dokaz tvrdnji da su konjanici koristili ovaj tip oklopa pa ne možemo izvoditi sigurne zaključke.³⁶¹ Bishop navodi ilustracije iz rukopisa *Notitia Dignitarum* (kraj 4., početak 5. st.) koje prikazuju segmentatu kao dio opreme konjanika, no nije sigurno jesu li te postrojbe zaista bile konjaničke.³⁶²

Nalazi obručnog oklopa

Najstariji nalaz obručnog oklopa, objavljen 1901. godine, potječe s legijskog logora *Carnuntum*, na rimskom limesu u današnjoj Austriji (pronađeno je 302 fragmenta oklopa, iako nisu svi objavljeni). Von Groller je interpretirao oklop, bazirajući se nalazom

³⁵⁸ BISHOP, 2002., 91.; TRAVIS, 2012., 43.

³⁵⁹ FEUGERE, 2002., 102.; BISHOP, 2002., 91.; IVČEVIĆ, 2004., 161.; D’AMATO, 2009., 38., 39., 160.; IVČEVIĆ, 2016., 67.

³⁶⁰ BISHOP, 2002., 93.

³⁶¹ D’AMATO, 2009., 38., 39., 191.-192..

³⁶² BISHOP, 2002., 91.

i prikazima s Trajanovog stupa, kao niz ploča pričvršćenih na kožni prsluk. Na toj su se interpretaciji bazirali i drugi istraživači, poput Paula Couissina.

1905. godine, tijekom iskopavanja u Newsteadu u Velikoj Britaniji pod vodstvom Jamesa Curlea, pronađeni su ostaci obručnog oklopa u sloju Antoninskog doba. Radi se o razvijenijoj formi sa manje pojasnih obruča i drugačijim načinom zatvaranja gornjeg dijela oklopa. Interpretacija ovog nalaza također je bazirana na onoj Grollerovoj. Oklop je interpretiran na sljedeći način: pojasni obruči bili su s prednje strane pričvršćeni na omče na donji rub ploča na prsima, dok su sa stražnje strane pojasni obruči bili zakvačeni na kuke na velikim pločama na gornjem dijelu leđa. Mesingani utori interpretirani su kao horizontalni pričvršćivači pojedinih ploča oklopa kroz koje bi se provukla igla, neka vrsta spojnog “ključa”, a u novije vrijeme Puolter predlaže kožni remen i kopču.

Fragmenti istog tipa kao Newstead segmentata pronađeni su 1906. g. na germanskom limesu u auxilijarnom logoru Zugmantel unutar depozita datiranog u 259.-260. g. U logoru Eining u Njemačkoj, također su pronađeni fragmenti segmentate datirani u 299. g. Može biti da se oklop jednostavno nastavljao koristiti dugo vremena prije nego što bi bio odbačen, stoga ne mora nužno značiti da je segmentata zaista i bila u širokoj uporabi i proizvođena još u 4. st.³⁶³

1964. je kod Corbridgea, u blizini Hadrijanovog zida, pronađena kutija s dijelovima do 16 različitih i necjelovitih segmentata, datiranih od kraja 1. do sredine 2. st.. Analizom materijala, oklopi su podijeljeni u A i B tipove, sa podtipom C, baziranih na različitim načinima pričvršćivanja pojedinih dijelova oklopa (sl. 52 i 53). Na tipu A, pojasni obruči se spajaju sa gornjim pločama pomoću kožnog remenja i kopča, a tip B pomoću kukica i petlji. Ovi su nalazi omogućili Russell-Robinsonovu rekonstrukciju segmentate, ali i točniji prikaz Newstead segmentate. Iako ovi setovi oklopa pripadaju kontekstu koji pripada vremenu 105.-138. godine, Travis donju granicu spušta za nekoliko desetljeća, argumentirajući to dugotrajnim korištenjem oklopa i “nasljeđivanjem” istog preko više generacija vojnika. Corbridge oklopi pokazuju znakove dotrajalosti, oštećenja i popravaka, te ih Travis opisuje kao “second-hand” dijelove oklopa koji su spremljeni za

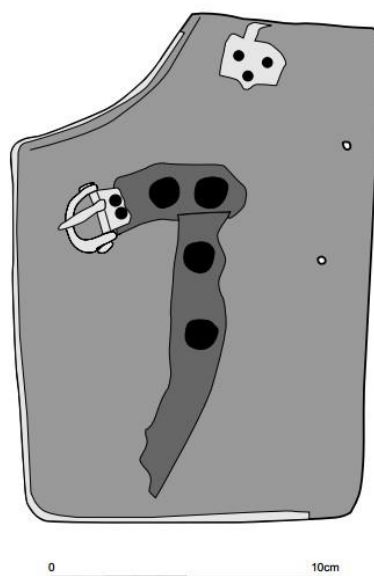
³⁶³ BISHOP, 2002., 46.-59.; TRAVIS, 2012., 38.

moguće buduće korištenje.³⁶⁴ Pojedini nalazi segmentate iz Corbridgea pomiču granicu pojave ovog tipa u Klaudijevsko doba.³⁶⁵

Kod njemačkog sela Kalkriese, 1994. g. na području Varusschlacht (područje bitke u Teutoburškoj šumi 9. g.), pronađeni su dijelovi oklopa koji se smatra najranijim primjerom segmentate. Radi se o lijevoj prsnoj ploči (sl. 43 i 44), ramenoj ploči te nekoliko manjih fragmenata koji nedvojbeno pripadaju segmentati (sl. 45).³⁶⁶

Slika 43. Lijeva prsna ploča oklopa iz Kalkriesea (preuzeto iz: TRAVIS, 2012., 56.)

Slika 44. Lijeva prsna ploča oklopa iz Kalkriesea, crtež (preuzeto iz: BISHOP, 2002., 24.)

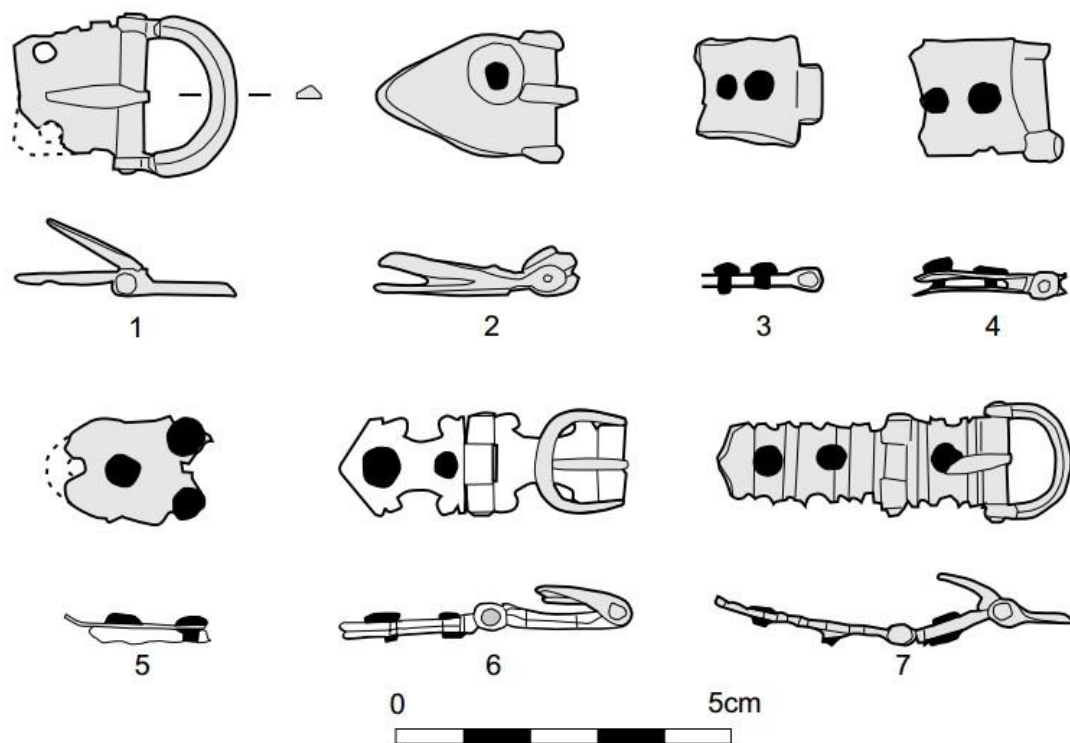
Thomas i Bishop su obradili i nalaze iz rimskog logora Dangstetten, također u Njemačkoj. Radi se o pojedinim dijelovima oklopa, koje su atribuirali segmentati, no s obzirom da se radi o fragmentima malih dimenzija, nemoguće ih je sa sigurnošću potvrditi kao dijelove segmentate, iako ih Bishop navodi kao dijelove Kalkriese A tipa segmentate.³⁶⁷ Stoga je Kalkriese segmentata jedini definitivni primjer segmentate augustovog razdoblja. Ipak, teško je zamisliti da je pronađen prototip oklopa, a uzevši u obzir nalaze s

³⁶⁴ BISHOP, 2002., 2.-6., 31.-43.; GOLDSWORTHY, 2003., 128.; D'AMATO, 2009., 38., 39., 131.; TRAVIS, 2012., 37.-38.

³⁶⁵ BISHOP, COULSTON, 1993., 85.

³⁶⁶ TRAVIS, 2012., 40.; D'AMATO, 2009., 38., 39., 131.; BISHOP, 2002., 23.-24.

³⁶⁷ BISHOP, 2002., 23.; THOMAS, 2003., 22., 31., 47., 48., 53., 57.-59., 106., 127., 129.

Slika 45. Dijelovi obručnog oklopa iz Kalkriesea (s lijeva na desno) – 1-2 okov remena bez šarnira, 3-5 okovi remena bez pređice, 6-7 remeni na šarnir (preuzeto iz: BISHOP, 2002., 25.)

Dangstetena, koliko god nepouzdana bili dijelovi segmentate, valja pomaknuti donju granicu na raniji Augustov period. Bishop tu granicu pomiče na 9. g. pr. n. e., ili čak ranije.³⁶⁸

Tri su osnovna tipa - Kalkriese tip bio u upotrebi od otprilike 9. g. pr. n. e. pa do oko 50. godine, u doba Klaudija. Corbridge tip se pojavljuje oko 40. godine, na prijelazu iz Kaligulinog u Klaudijevo doba te se koristi sve do doba Antonina Pija, tridesetih godina 2. st. Tada se pojavljuje i Newstead tip koji je u upotrebi sve do tridesetih godina 3. st.³⁶⁹ Najraniji prikaz obručnog oklopa, sa augustovskog slavluka u Susi, datiran je u 14. g. pr. n. e.,³⁷⁰ stoga bi Travisovu dataciju bilo moguće pomaknuti unatrag barem za 10 godina, a ovaj nam prikaz govori da postoji neki još raniji prototip oklopa kojeg tek trebamo pronaći arheološkim istraživanjima.

³⁶⁸ BISHOP, 2002., 23.; GOLDSWORTHY, 2003., 128.; COWAN, 2003., 31.-32.; D'AMATO, 2009., 38., 39., 131.; TRAVIS, 2012., 40.

³⁶⁹ BISHOP, COULSTON, 1993., 85.; BISHOP, 2002., 91.; GOLDSWORTHY, 2003., 128.; TRAVIS, 2012., 43.

³⁷⁰ D'AMATO, 2009., 38., 39., 130., 40.-41., Fig. 28., slavluk prikazuje vojnike koji su se borili u Alpama sa Keltima

Konstrukcija obručnog oklopa

Danas je moguće relativno vjerno rekonstruirati obručni oklop (pazeći pritom na manje tipološke varijacije), vodeći se arheološkim nalazima i oslanjajući se na skulpturalne prikaze, te interpretacijama i istraživanjima niza stručnjaka od Von Grollera nadalje.³⁷¹

Lorica segmentata sastoji se od tri osnovna dijela - donjeg, pojasnog dijela, koji se savija oko tijela, gornjeg, prsnog dijela te ramenog seta ploča koji se u literaturi nekada razdjeljuje na dva dijela, za svako rame.³⁷² Pojasni dio čine dva seta od po 6 do 8 horizontalnih "pojasnih" ploča (broj ploča ovisi o tipu segmentate). Svaka ploča djelomično prekriva sljedeću tako da se preklapaju kako se nižu nadolje. Dva seta pojasnih ploča spaja se na sredini tijela sprijeda i straga (ispred pleksusa i iza kralježnice) pomoću bakrenih prstenova ili petlji. Pojasni obruči vise privezani za gornji dio segmentate, pomoću remenja i kopči ili spojeni pomoću bakrenih kuka i petlji (ovisno o tipu segmentate). Uz vrat na svakom ramenu leže po dvije ploče na koje su, s prednje strane spojene po jedna grudna ploča, a sa stražnje strane po 1 do 3 leđne ploče (ovisno o tipu) međusobno povezane zakovicama, dok su grudna ploča i prva leđna ploča na ramenu ploču povezane šarnirima. Dalje se na svako rame postavlja rameni dio oklopa. Njega čini niz od 4 ploče - dvije velike ramene ploče te dvije manje ramene ploče, koje se tim redoslijedom preklapaju.

Rameni dio oklopa se na gornji dio spaja preko jedne tzv. gornje ramene ploče (koja može biti u jednom dijelu, kao kod Kalkriese i Newstead tipova ili u 3 dijela kao kod Corbridge tipa - prednji, srednji i stražnji). Ona preklapa i prvu ramenu ploču te vratnu ploču gornjeg dijela, čime zapravo zatvara svaku prazninu između ramenog i gornjeg dijela oklopa.

Dekoracija na obručnom oklopu prisutna je u nekoliko različitih formi. Dekorativni elementi mogu biti i funkcionalni, kao što su šarniri, ili isključivo dekorativni kao dekorativna dugmad (umba) prisutna na Corbridge i kasnijim tipovima obručnog oklopa. Tipični za Kalkriese segmentatu su narezuckani rubovi šarnira koji spajaju remenje sa

³⁷¹ BISHOP, 2002., 2.-6.; D'AMATO, 2009., 38., 39., 130.

³⁷² BISHOP, 2002., 1.

kopčom, a koje se gube na Corbridge tipu. Neke dekoracije pojavljuju se na spojnicama remenja i kopči u obliku urezanih koncentričnih krugova, linija ili emajliranih uzoraka. Na Corbridge segmentati pojavljuje se dekorativna dugmad (umba), identična kao i na carsko-galskim kacigama. Na kraju, dekorativni je element sama boja različitih metala koji sačinjavaju jedan komad opreme. Tako su same ploče oklopa sive, šarniri su zlatnožuti, a zakovice tamno bakrene boje. Postoje i rijetki nalazi dodavanja pozlaćenih, pokositrenih ili posrebrenih pločica. Funkcionalna strana ovih dekoracija je mogla biti sprečavanje korozije, no to nije moguće sa sigurnošću utvrditi.³⁷³

Kalkriese segmentata

Kalkriese tip obručnog oklopa kronološki se najpotpunije podudara sa julijevsko-klaudijevskom dinastijom, stoga ću se detaljnije osvrnuti na ovaj tip oklopa. Uz to, relativno je slabo istražen pa smatram da je važno iznijeti problematiku vezanu uz ovaj tip. Corbridge tip oklopa je najkompletnije poznati stoga je i najpodobniji za povlačenje analogija, pa je Travis predložila rekonstrukciju prethodnog Kalkriese i kasnijeg Newstead tipa dopunjujući odgovarajuće praznine upravo na temelju Corbridge tipa (sl. 52 i 53).³⁷⁴ Takav je pristup zauzeo i Bishop.³⁷⁵

Najzanimljiviji nalaz iz Kalkriesea je svakako cjelovita lijeva prsna ploča. Na “izrezanom” dijelu, koji se prislanja uz vrat prilikom nošenja, nalazi se brončani rub u obliku slova U. Ploča je neznatno konveksna, vjerojatno kako bi se prilagodila tijelu.³⁷⁶ Travis nudi mogućnost da su i 3 druga ruba (osim gornjeg koji bi bio smetnja šarniru) bili pobrončani,³⁷⁷ no to je na slikama teško vidljivo,³⁷⁸ dok Bishop navodi da je cijela ploča pobrončana.³⁷⁹ Na vrhu ploče, gdje se ona spajala sa vratnom pločom, nalazi se polulatičasti šarnir fiksiran trima zakovicama kupolastih glava. Na sredini ploče nalaze se mineralizirani ostaci kožnih remenja, vertikalni i horizontalni postavljeni pod pravim kutem, te fiksirani na ploču bakrenim zakovicama kružnih ravnih glava, dvije po remenu.

³⁷³ BISHOP, 2002., 77.-78.

³⁷⁴ D'AMATO, 2009., 38., 39., 130.-133.; TRAVIS, 2012., 44.

³⁷⁵ BISHOP, 2002., 26.

³⁷⁶ THOMAS, 2003., 130.; TRAVIS, 2012., 55.

³⁷⁷ TRAVIS, 2012., 55.

³⁷⁸ THOMAS, 2003., 130.

³⁷⁹ BISHOP, 2002., 23.

Horizontalni remen je okrenut nadesno odnosno prema desnoj ploči s kojom je zatvarao oklop na prsima. Na vrh remena šarnirom je spojena pločica na koju je malom bakrenom zakovicom kupolaste glave fiksirana kopča remena. Vertikalni remen okrenut je na dolje te je vjerojatno služio za privezivanje pripadajućeg remena na gornjem pojasnom obruču. Na vanjskom rubu ploče nalaze se dvije rupe od zakovica koje su vjerojatno služile za fiksiranje unutrašnjeg remenja (remenje nije pronađeno!) kojim bi se prsna ploča povezala sa ramenim dijelom oklopa.³⁸⁰

U Britaniji kod Chicheстера je sedamdesetih godina 20. st., pronađeno nekoliko ploča gornjeg dijela segmentate. Radi se o srednjoj vratnoj ploči, stražnjoj ploči i jednodijelnoj gornjoj ramenoj ploči (sl. 46). Dijelovi su datirani u rano kladijevsko vrijeme, nedugo nakon invazije na Britaniju 43. g. Iako je nalaz kasniji od segmentate iz Kalkriesea, ove ploče se dovoljno razlikuju od kasnijeg Corbridge tipa da se mogu pridružiti Kalkriese tipu. To se prije svega odnosi na gornju ramenu ploču, koja je, kao i kod Kalkriese tipa, jednodijelna, a na sebi ima 4 fiksirana dekorativna dugmeta. Pozicija tih dugmadi odgovara i poziciji rupica od zakovica na gornjem dijelu i ramenom dijelu oklopa, što zajedno omogućava spoj ta dva dijela oklopa. Postojanje dekorativnih dugmadi i sama datacija ovih ploča mogla bi ići u prilog mogućnosti da se radi o tranzicijskoj varijanti segmentate, ali i da bi se moglo raditi o radu drugog majstora.

Oblik vratne ploče (mid-collar) je širok te mnogo sličniji Kalkrieseu nego Corbridgeu, iako ima fiksirane laticasti šarnir Corbridge tipa,³⁸¹ stoga Bishop ove nalaze atribuirao Kalkriese B tipu.³⁸² Rub koji se prislanja uz vrat je svinut i prikucan tako da se dobije zadebljanje za zaštitu vrata.³⁸³ Leđnu ploču, u originalnom izvješću definiranu kao ramena ploča, Travis interpretira kao leđnu zbog položaja šarnira i rupica od zakovica na koje se fiksiralo, s unutrašnje strane ploče, remenje za donju leđnu ploču. Dvije ploče ovih dimenzija dovoljne su da budu analogne trima leđnim pločama na Corbridge tipu, još jedan argument pripadnosti ove ploče Kalkriese tipu.³⁸⁴

³⁸⁰ BISHOP, 2002., 23.; TRAVIS, 2012., 55.-57.

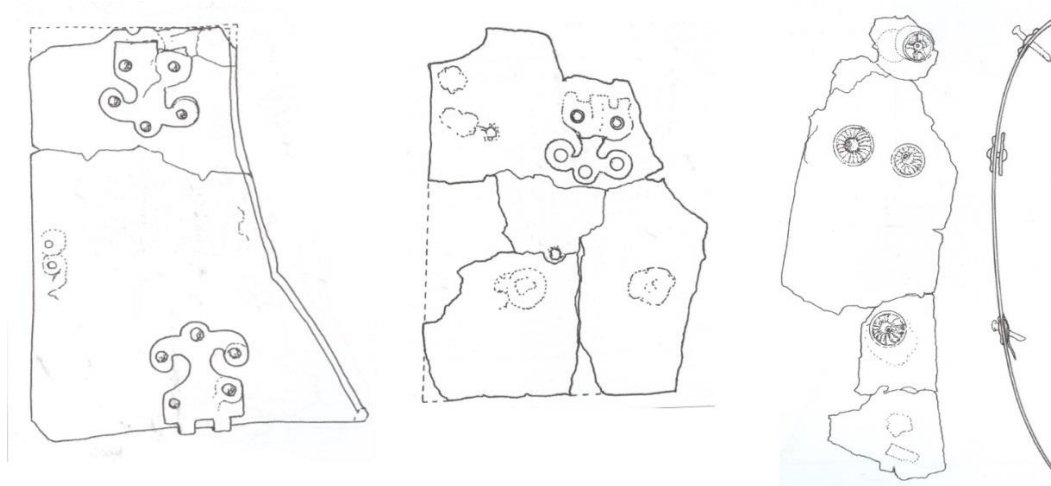
³⁸¹ TRAVIS, 2012., 58.-59.,

³⁸² BISHOP, 2002., 23.

³⁸³ THOMAS, 2003., 122.; TRAVIS, 2012., 59.

³⁸⁴ BISHOP, 2002., 23.; TRAVIS, 2012., 59.

Jedan nalaz ploče iz Vindonisse Bishop je identificirao kao stražnju ili prednju ploču trodijelne gornje ramene ploče (čime bi bila sličnija Corbridge tipu).³⁸⁵ Zbog svoje iznimne širine za gornju ramenu ploču, što bi umanjilo mobilnost vojnika, Travis je ovu ploču definirao kao fragment ledne ploče te dodatno to potkrijepio postojanjem rupica za zakovice prikladnim za tu funkciju.³⁸⁶

Slika 46. Dijelovi obručnog oklopa iz Chicheстера (s lijeva na desno) – srednja vratna ploča, stražnja ploča te jednodijelna gornja ramena ploča (preuzeto iz: TRAVIS, 2012., 57.-58.)

Što se tiče pojasnih ploča, nijedan set Kalkriese tipa nije još pronađen. Tek je nekoliko fragmenata koji bi se mogli definirati kao pojasne ploče Kalkriese tipa, no nikako se ne može utvrditi koliko je ploča sa svake strane ustvari bilo. Corbridge tip A imao je 8 ploča sa svake strane, a B tip po 7. Jedan set iz Stillfrieda imao je 7 na jednoj, te 8 ploča na drugoj strani. Taj nesrazmjer mogao je imati uzrok u nepraktičnosti lijeve strane gdje bi 8. ploča smetala vojniku pri saginjaju, formiranju testuda i sl. Naravno, mnogo je mogućih uzroka tome – od rada različitih majstora i radionica, tipološkog razvoja, personalizacija pojedinog oklopa nižem ili višem vojniku, ili odbacivanje obstruktivne ploče. Travis je rekonstruirao pojasni обруč od po 7 ploča sa svake strane.³⁸⁷

Bishop navodi da se Kalkriese segmentata sastojala od sljedećih dijelova. Prsna ploča, opisana sa Kalkriesea, bila je obrubljena uz vrat, povezana lateralno sa svojim

³⁸⁵ BISHOP, 2002., 27.

³⁸⁶ BISHOP, 2002., 25.; TRAVIS, 2012., 59.

³⁸⁷ BISHOP, 2002., 26.-27.; TRAVIS, 2012., 60.

pandanom remenom i kopčom od bakrene slitine, a na središnju vratnu ploču polulatičastim šarnirom od bakrene slitine. Sa pojasnim obručom povezana je unutarnjim remenom direktno zakovanim na ploču s unutrašnje strane. Središnja vratna ploča povezivala je prsne i leđne ploče polulatičastim šarnirima. Kalkriese segmentata je najvjerojatnije imala 3 leđne ploče lateralno povezane svojim pandanima remenjem sa kopčama od bakrene slitine, te povezane sa pojasnim pločama remenjem s unutrašnje strane. Gornja (najbliže vratu) ramena ploča sastojala se od tri dijela međusobno povezanih polulatičastim šarnirima od bakrene slitine, te 2 duže i 2 kraće niže ramene ploče sa 3 remena koji se protežu do prsne, vratne i leđne ploče sa kojima su povezani zakovicama od bakrene slitine. Ova je rekonstrukcija ipak bazirana na tek nekoliko fragmenata (sl. 47-50),³⁸⁸ pa je podložna promjenama sukladno sa budućim istraživanjima. Jednaka nepoznanica su i načini povezivanja i zatvaranja pojasnog dijela oklopa. Sa navedenih primjera poznati su šarniri korišteni na vratnoj, prsnoj i leđnoj ploči, remenje sa kopčama na prsnoj ploči, te nezavisni nalazi remenja, kopča i šarnira. Nepoznato je kako su bile povezane pojasne ploče. Corbridge tip segmentate daje uvid u to, gdje se koristio sustav kuka i petlji/prstenova.³⁸⁹ Bishop je predložio jednostavniji sustav rupa i remenja, kakvi se mogu vidjeti na Trajanovom stupu, no Travis to demantira. Kada se lorica nije nosila, ploče bi ušle jedna u drugu te, s vremenom, uništile remenje. Također, remenje bi se vrlo brzo izgredlo na rubu metalne rupe. S druge strane, Trajanov je stup iz nešto kasnijeg vremena, a i sam Bishop je prihvatio gledište da su ti prikazi stilizacija. U nedostatku dokaza, Travis je u svojoj rekonstrukciji koristio sustav povezivanja pojasnih ploča kakav nalazimo na Corbridge tipu oklopa.³⁹⁰ U svakom slučaju Rimljani su veoma rano primijetili nedostatak povezivanja remenja za ploče zakovicama, te odmah uveli šarnire na spojeve najpodložnije oštećenjima.³⁹¹ Upravo je po načinu vezivanja oklopa Bishop podijelio Kalkriese na A i B podtipove. Vezanje na Kalkriese A podtipu funkcionira na principu vezanja pomoću kopči fiksiranih na šarnir. Na B podtipu vezanje funkcionira pomoću remenja direktno fiksiranih na ploču (sl. 51).³⁹² Travis argumentira

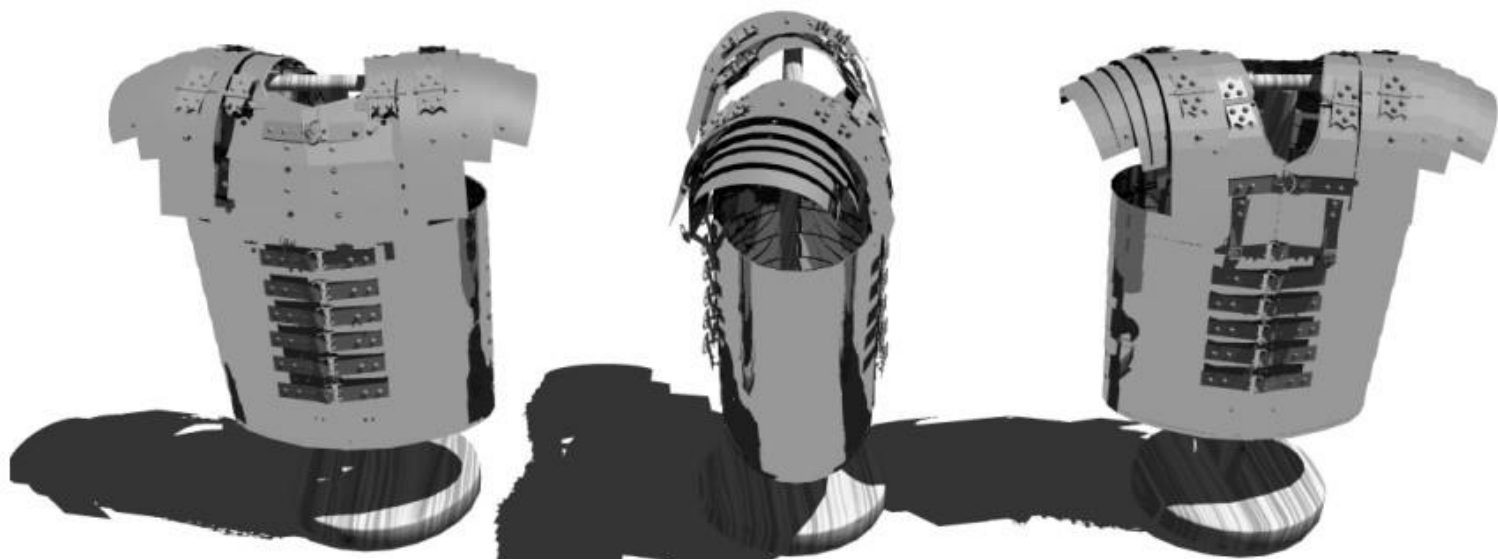
³⁸⁸ BISHOP, 2002., 23.-24.

³⁸⁹ BISHOP, 2002., 25.; TRAVIS, 2012., 60.

³⁹⁰ BISHOP, 2002., 83.; TRAVIS, 2012., 60.

³⁹¹ BISHOP, 2002., 25.

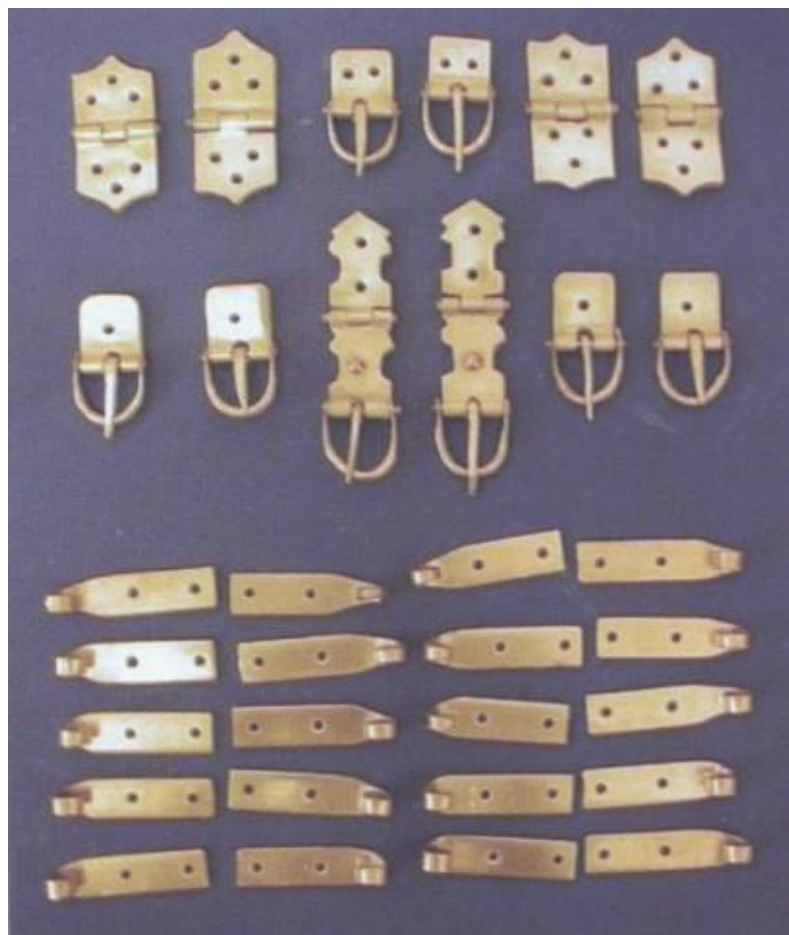
³⁹² BISHOP, 2002., 23., 27.; TRAVIS, 2012., 63.

Slika 47. Idejna rekonstrukcija Kalkriese segmentate prema Bishopu (preuzeto iz: BISHOP, 2002., 28.)

Slika 48. Rekonstrukcija gornjeg dijela Kalkriese segmentate prema Travisu (preuzeto iz: TRAVIS, 2012.)

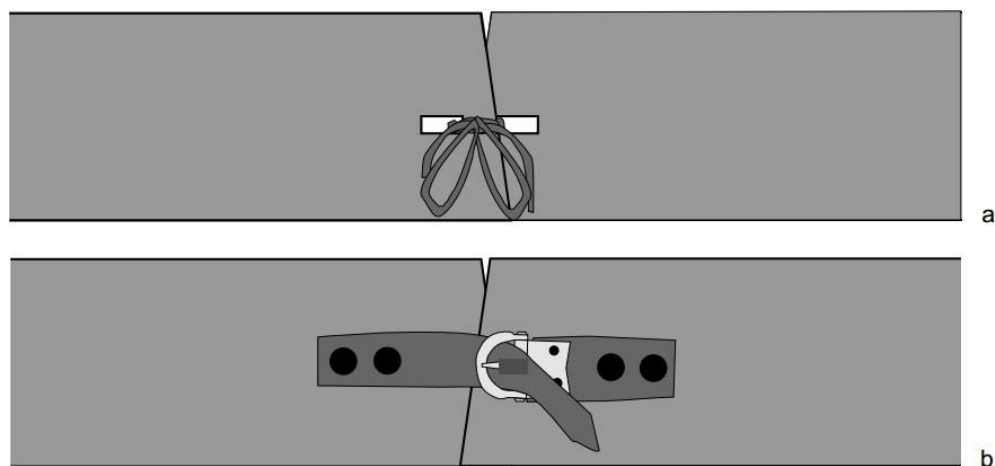

Slika 49. Rekonstrukcija spojnica Kalkriese segmentate, prema Travisu (preuzeto iz: TRAVIS, 2012.)

Slika 50. (*Lijevo*) Rekonstrukcija Kalkriese segmentate, prema Travisu (preuzeto iz: TRAVIS, 2012.)

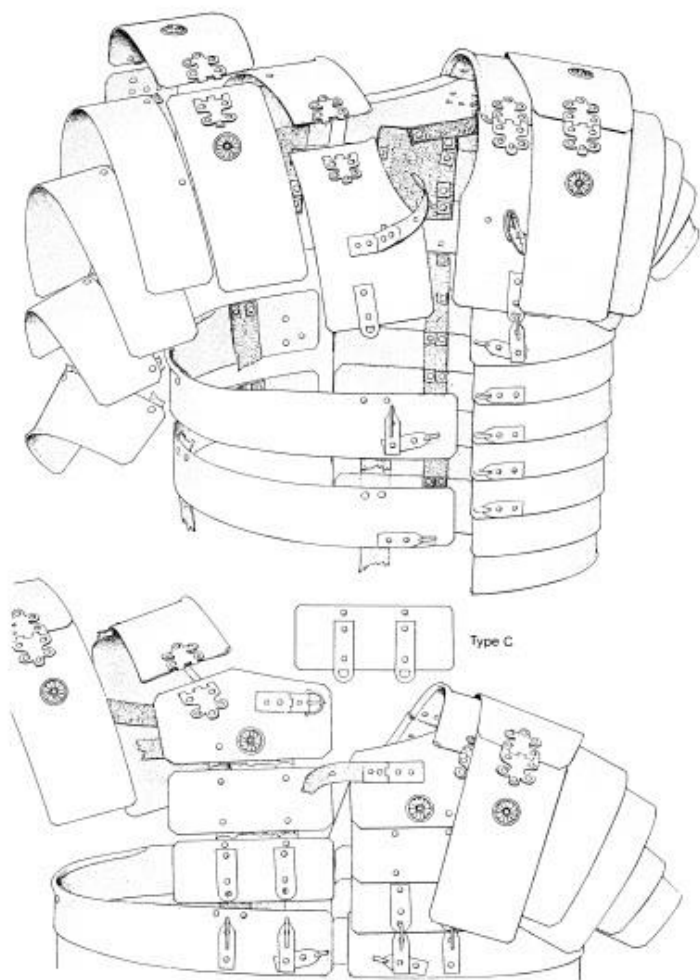
postojanje, odnosno diferencijaciju kopči fiksniranih na šarnir ili na remenje njihovom funkcijom i pozicijom na oklopu umjesto kronološkim slijedom upotrebe. Eksperimentiranjem s različitim načinima vezivanja pri rekonstrukciji oklopa zaključio je da bi npr. povezivanje pojasnog obruča sa gornjim dijelom oklopa moralo ići preko šarnira jer bi u suprotnom nastala prevelika rupa između donjeg i gornjeg dijela oklopa uslijed nemogućnosti da prsna ploča prekrije pojasni obruč. Sa stražnje strane oklopa dovoljno je povezivanje fiksniranim kopčama, kao i horizontalno povezivanje prsnih ploča. Ovo remenje na stražnjoj strani oklopa bi se trgalo tek nakon dugotrajne upotrebe, što je unaprijeđeno sustavom fiskiranih kuka i prstenja kod Corbridge tipa. Travis predlaže da se eventualno definiranje podtipova oklopa vrti oko tranzicije sa jednostavnijih polulatičastih šarnira na snažnije latičaste šarnire, vjerojatno negdje u vrijeme invazije na Britaniju, što je vidljivo na pločama segmentate iz Chirchestera.³⁹³ Već je i Bishop ukazao na te specifičnosti šarnira i razlike od kasnijih sa Corbridge segmentate. Ukazao je i na varijante tih jednostavnijih polulatičastih šarnira sa zašiljenim vrhovima, gdje se oni, umjesto u zašiljene vrhove produžuju u polukružne.³⁹⁴

Slika 51. Razlike u vezivanju ploča između Kalkriese A i B podtipova (preuzeto iz: BISHOP, 2002., 28.)

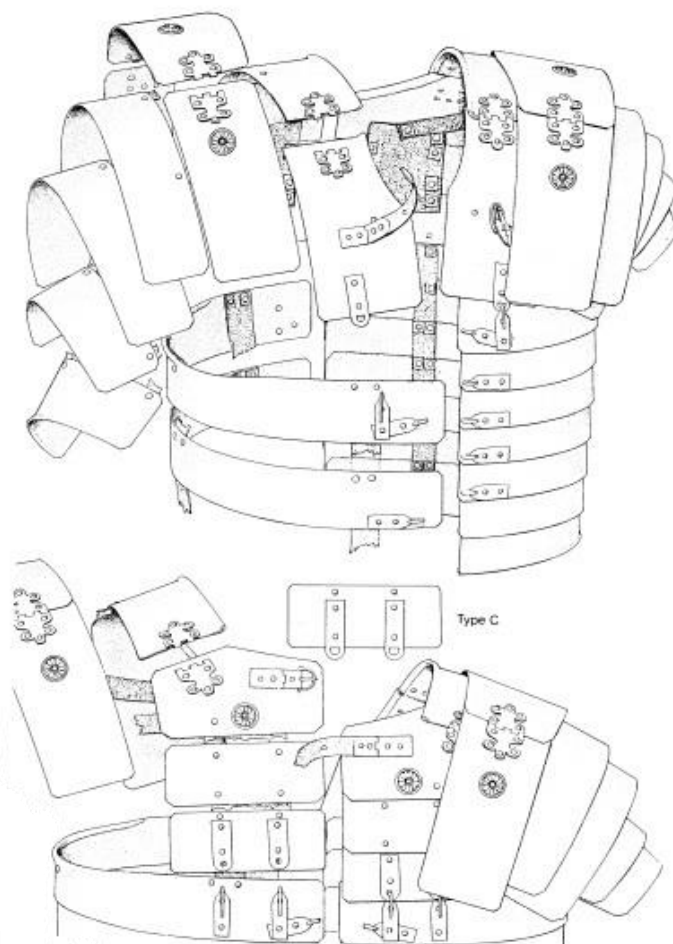
³⁹³ TRAVIS, 2012., 63.

³⁹⁴ BISHOP, 2002., 25., i 27., Fig. 4.4

Slika 52. Rekonstrukcija Corbridge A tipa segmentate, prema Bishopu (preuzeto iz: BISHOP, 2002., 39.)

Slika 53. Rekonstrukcija Corbridge B i C tipova segmentate, prema Bishopu (preuzeto iz: BISHOP, 2002., 40.)

Rekonstrukcija obručnog oklopa

Na kraju važno je spomenuti sam oblik pojedinih ploča, posebice gornjeg dijela oklopa. Analizom Corbridge segmentate otkriveno je da su ploče gornjeg dijela oklopa iskovane u blago konveksnom obliku kako bi pratile konturu tijela. Također su i ramene ploče iskovane kako bi se prilagodile tijelu vojnika. Prilikom rekonstrukcija oklopa prsne ploče bi se često razdvajale prilikom čega se otvorio trokutasti otvor u centralnom dijelu oklopa.³⁹⁵ Bishop je predložio da su vojnici stoga nosili neku vrstu podstave, primarno kako bi se „povisila“ ramena i dodatno zaštitilo od nastanka modrica i drugih sitnih ozljeda.³⁹⁶ Debljinu podstave nemoguće je ustvrditi, no čini se da je relativno tanak sloj bio dovoljan (posebno kod „po mjeri“ izrađenog Corbridge oklopa), za razliku od nošenja hamate ispod koje je bio potreban deblji sloj podstave. Replike obručnog oklopa teže između 5 i 9 kg, a možemo pretpostaviti da su i rimski originali težili u tom rangu, što je lakše od karičastog oklopa,³⁹⁷ kojeg ćemo opisati u sljedećem poglavlju. Mnogo se raspravljalo o razlogu usvajanja ovog oklopa u rimskoj vojsci, s obzirom da je oklop prilično krhak i traži često čišćenje i popravak. No, činjenica da se zadržao 250 godina u konstantnoj uporabi, a vjerojatno i duže, govori nam da je ova vrsta oklopa bila veoma efikasna (posebno protiv koplja i strelica). Možda je segmentata zaista bila u funkciji specijaliziranog oklopa, odnosno „teške pješadije“, kako je to opisao Josip Flavije u *De bello Judaico*.³⁹⁸ S druge strane, sve poteškoće u izradi i održavanju ovako kompleksnog oklopa, mogle su prevagnuti da se ovaj oklop prestaje s vremenom koristiti.³⁹⁹

Jedan od ciljeva arheologije je u potpunosti replicirati segmentatu, što nije lako jer su izvorno korišteni izvori rudača i goriva danas nepostojeći. Zagađenje prisutno u zraku i vodi neminovno će prouzrokovati kemijsku razliku u materijalu na mikroskopskoj razini, ali i na kvaliteti proizvoda u odnosu na antičko vrijeme. Nemoguće je replicirati i uvjete stvarne borbe i korištenja kojima je rimski oklop bio podložan. Ipak, može se zaključiti da su spojnice oklopa (šarniri, kopče, remenje i sl.) trpile najveću štetu i najčešće morale biti zamjenjivane i popravljane. Travis upravo u promjenama tih elemenata na oklopu vidi i

³⁹⁵ TRAVIS, 2012., 66.

³⁹⁶ BISHOP, COULSTON, 1993., 85.; BISHOP, 2002., 80.; COWAN, 2003., 32.

³⁹⁷ BISHOP, 2002., 92.; GOLDSWORTHY, 2003., 129.; COWAN, 2003., 32.

³⁹⁸ BISHOP, 2002., 92.-93.; GOLDSWORTHY, 2003., 129.

³⁹⁹ GOLDSWORTHY, 2003., 129.

tipološki slijed i razvoj segmentate (od Kalkriese preko Corbridge do Newstead tipa). Također ne postoje dokazi o završnoj obradi i održavanju oklopa, osim nekih navoda, kao kod Josipa Flavija, da su rimski vojnici polirali i održavali svoj oklop. Poliranje zaustavlja razvoj korozije i omogućuje vlasniku prepoznavanje ranih znakova oštećenja. To je od krucijalne važnosti kako ne bi došlo do katastrofalnih posljedica po oklop tijekom same borbe. Nije poznato ni jesu li Rimljani koristili neku vrstu zaštitnog premaza. Predlagani su premazi poput sjajnog kromatskog ili posrebnog, no Travis odbacuje te tvrdnje zbog previsoke cijene izvođenja takvih premaza. On predlaže kositreni premaz, no za to nema izravnih dokaza osim traga taloga na jednoj prsnoj ploči Corbridge tipa. Bez kemijske analize to ipak nije moguće identificirati.⁴⁰⁰ D. Sim i J. Kaminski opširno su se bavili cijelim procesom proizvodnje oklopa,⁴⁰¹ od vađenja rude do gotovog obrađenog i poliranog oklopa koristeći se teoretskim saznanjima i eksperimentima za svaku fazu proizvodnje.⁴⁰²

LORICA HAMATA

Verižni, lančani ili karičasti oklop bio je najrašireniji tip rimskog oklopa. Nosili su ga i legionari i auxilijarni vojnici, i viši i niži časnici, pješaci i konjanici. Kontinuirano se koristio kroz gotovo cijelu rimsku povijest, od 4. st. pr. n. e., postavši osnovna vrsta zaštite rimskog vojnika u 1. st. pr. n. e., pa sve do pada Rimskog Carstva i dalje, modificirajući se ovisno o potrebama vojske i vrstama ratovanja, odnosno neprijateljskog oružja, u određenim periodima.

Radi se o oklopu izrađenom od mnogobrojnih međusobno povezanih metalnih karika, željeznih (puno češće) ili bakrenih. Ovaj fleksibilan oklop omogućavao je slobodu kretanja. Njegova rešetkasta struktura, naizgled lomljiva i puna „rupa“, ustvari je pružala veoma čvrstu zaštitu od oružja i udaraca, pošto upija udarac i raspršuje silu preko velike površine, ali je manje otporna na balističke projekte i ubode.⁴⁰³ Zbog svoje velike

⁴⁰⁰ BISHOP, 2002., 83.-85.; TRAVIS, 2012., 63., 66.

⁴⁰¹ Oklopa, kaciga i metalnih dijelova štitova

⁴⁰² SIM, KAMINSKI, 2012.

⁴⁰³ BISHOP, COULSTON, 1993., 59.-60., 85.; COWAN, 2003., 32.; GOLDSWORTHY, 2003., 30., 126.-127.; FIELDS, 2006., 13.,14.; D'AMATO, 2009., 38., 129.; TRAVIS, 2012., 67.;

vrijednosti, karičasti oklop u doba Republike, nosila je ipak manjina vojnika, kako kaže Polibije, oni platnog razreda od 10 000 drahmi nadalje.⁴⁰⁴

Podrijetlo karičastog oklopa

Teško je ustvrditi odakle i od kada potječe karičasti oklop. Općenito je prihvaćeno da je keltska inovacija, a da su Rimljani preuzeli oklop od galskih primjera. Travis spominje vjerojatno izvorište karičastog oklopa od nomadskih naroda koji su bez skulpturalne i literarne tradicije. Postoje i neslaganja u literaturi oko najranijeg poznatog primjera. Russell-Robinson spominje nalaze iz skitske grobnice iz 5. st. pr. n. e. Feugere navodi nalaz sa lokaliteta Ciumesti u Rumunjskoj iz 3. st. pr. n. e. U svakom slučaju, u 4. i 3. st. pr. n. e. poznata je upotreba karičastog oklopa kod keltskih naroda, sa najranijim prikazom galaćanskog plaćenika iz Sidona. Travis zaključuje da je karičasti oklop tada vjerojatno bio rezerviran za aristokraciju s obzirom na količinu posla i cijenu karičastog oklopa.⁴⁰⁵ Još jedan argument prihvaćanju karičastog oklopa (i Montefortino kaciga), kako prenosi Travis, daje Burns, u kontekstu „neutralnosti“ izgleda, odnosno u neitalskom identitetu kojim se neće uzburkati lokalne patriotske osjećaje pojedinih naroda upletenih u sukobe 4. st. pr. n. e, a koji su završili pod rimskom vlašću.⁴⁰⁶

Dokazi karičastog oklopa

Kao što smo već spomenuli, arheološki nalazi karičastog oklopa su iznimno rijetki dok je iz onih postojećih gotovo nemoguće izvući podatke o izgledu cijelog oklopa. Stoga se još uvijek najviše oslanjamo na skulpturalne prikaze. Njih možemo i koristiti kao databilne elemente pomoću kojih je tada moguće izdvojiti razvojne tipove, odnosno stilove karičastog oklopa.

Već na prvi pogled je jasno kako je ovaj oklop teško prikazati u kamenu, pa su se skulptori koristili raznim metodama prikazivanja, od kojih su neke, posebno u prvim stoljećima korištenja hamate, otvorene za interpretaciju. To vidimo na primjeru pobjedničkog friza sa Hrama Atene u Pergamu (2. st. pr. n. e.) i stupu iz Mavillya (rano 1. st. pr. n. e.), gdje je skulptor prikazao karike 4 do 5 puta uvećane nego što je evidentirano

⁴⁰⁴ Polibije, VI. 23.; GOLDSWORTHY, 2003., 30.; TRAVIS, 2012., 94.

⁴⁰⁵ GOLDSWORTHY, 2003., 30.; TRAVIS, 2012., 67.;

⁴⁰⁶ TRAVIS, 2012., 68.

arheološkim nalazima (doduše, mnogo kasnije datacije). Na drugim prikazima, poput onih s Ahenobarbovog oltara iz oko 120. g. pr. n. e. (sl. 54), ili Vacheres ratnika s kraja 1. st. pr. n. e. (sl. 55), vidimo apstraktnije forme sa prikazanim samo donjim dijelovima karika u obliku polukruga, odnosno plitkog slova U. Daljnja apstrakcija vidljiva je na nekim spomenicima gdje je hamata prikazana u redovima pravokutnih rupa (npr. Osuna reljefi), s raspršenim trokutastim oblicima (trofej kasnoaugustovskog doba u muzeju Borely) ili s valovitim/cik-cak linijama (vertikalno postavljene kao na primjeru Palazzo Ducale reljefu ili horizontalno kao na Trajanovom stupu). Apsolutna apstrakcija i pojednostavljivanje prikaza vidljivo je na spomenicima gdje je hamata prikazana potpuno ravno, bez karika sa tek naglašenom linijom konture oklopa. Naravno da je takav prikaz veoma diskutabilan, stoga se ponekad interpretira kao kožni oklop, dok Feugere i Russell-Robinson naglašavaju nepraktičnost takvog oklopa te otvaraju mogućnost da su takvi prikazi mogli biti naknadno obojani kako bi se prikazao, možda i realnije, karičasti oklop.⁴⁰⁷

Drugi problem sa skulpturalnim prikazima, već i ranije spomenut, jer stilizacija i idealizacija u prikazivanju stvarnih događaja kod kojih je propagandna funkcija primarna dok je realizam od sekundarne važnosti, pa na takvim prikazima vojnici nose najkvalitetniju opremu svoga doba. Taj je trend posebno vidljiv na monumentalnim spomenicima drugog i prvog st. pr. n. e, na kojima je karičasti oklop prikazan kao univerzalan oklop svih klasa i činova. Polibije izvještava da su u njegovo doba taj oklop nosili vojnici koji su ispunjavali imovinski zahtjev, dok su oni siromašniji nosili jednostavniju grudnu ploču. Međutim, nakon Polibija se i dalje razvijao način opremanja vojnika. Na kasnijim spomenicima, poput Trajanovog stupa, nastavlja se trend gdje su svi legionari opremljeni obručnim okloпом, dok su auxilijarne postrojbe prikazane u karičastom oklopu. Takva slika rimske vojske promatraču govori više o političkoj i kulturološkoj ideji rimske vojske, što je vidljivo i u načinu na koji oklop prijanja tijelima vojnika kako bi se prikazala fizička snaga i nadmoć vojske. Naravno da to nije u skladu sa realnim načinom na koji oklop stoji na tijelu, odnosno karičasti oklop pada niz tijelo kako je to prikazano na ranijim spomenicima. Travis zaključuje da bi upravo ovaj period mogao predstavljati vrhunac snažne propagandne umjetnosti, a s druge strane može predstavljati

⁴⁰⁷ COWAN, 2003., 32.; TRAVIS, 2012., 70.

povratak helenističkom idealu savršenstva ljudskog tijela, gdje su vojnici prikazani kao centralne figure, umjesto bogova.⁴⁰⁸

Slika 54. Detalj sa Ahenobarbovog oltara s prikazom vojnika u verižnom oklopu keltskog tipa (preuzeto iz: TRAVIS, 2012., 70.)

⁴⁰⁸ TRAVIS, 2012., 70.-71.

Slika 55. Skulptura s prikazom galskog ratnika iz Vacheresa u verižnom oklopu grčkog tipa (preuzeto iz: TRAVIS, 2012., 69.)

„Tipovi“ karičastog oklopa

Unatoč navedenim poteškoćama kod iščitavanja izgleda karičastog oklopa, skulpturalni su prikazi još uvijek najbolji dokazi koje možemo upotrijebiti pri pokušajima ikakve rekonstrukcije. Promatrajući prikaze od 2. st. pr. n. e. pa sve do 6. st. Travis je izdvojila 5 tipova hamata.

U zadnjem stoljeću Republike dva su tipa jasno vidljiva u upotrebi. To je stariji galski (odnosno keltski) tip (sl. 56) kojeg vojska koristi još od 4. st. pr. n. e., te novi grčki tip (nekada se naziva i rimski tip) koji tada polako istiskuje galski iz upotrebe. Oba su tipa bez rukava, a padaju niz tijelo do sredine bedra. Razlika je u tome da galski tip ima

Slika 56. Rekonstrukcija karičastog oklopa keltskog tipa (preuzeto iz: TRAVIS, 2012.)

nadodani kratki rameni ogrtač, koji je ustvari dodatni komad karičastog oklopa, a prekrivao je ramena i gornji dio ruku te se privezivao s prednje strane na visini prsa.⁴⁰⁹ Različiti tipovi tog ramenog dodatka prikazani su na Ahenobarbovom spomeniku. Također se pojavljuje na statui Marsa iz Mavillya (Cote d'Or) s početka 1. st. pr. n. e., a koristili su ga i vojnici galskog podrijetla još pri kraju 1. st.

Grčki tip (sl. 14) također ima dodatni komad karičastog oklopa (*humeralia*)⁴¹⁰, ali za razliku od galskog ovaj je formiran kao ekstenzija stražnjeg dijela glavnog oklopa te se

⁴⁰⁹ RUSSELL-ROBINSON, 1975., 164.; COWAN, 2003., 32.; GOLDSWORTHY, 2003., 30.; FIELDS, 2006., 13.-14.; D'AMATO, 2009., 39.

⁴¹⁰ D'AMATO, 2009., 128.

prebacivao preko ramena (u nekim primjerima prekriva i gornji dio ruku) i vezivao, kao i galski tip, na razini prsa. U nekim primjercima jednostavno bi se privezao za glavni oklop, dok bi se u nekim krajevi gornjeg oklopa međusobno povezali posebnim horizontalnim pričvršćivačima (keltska tradicija). I među pričvršćivačima ima varijacija, od republikanskih, gdje se koristila pravokutna „ploča“ za povezivanje krajeva gornjeg oklopa⁴¹¹, do kasnorepublikanskih i augustovskih, kada se za povezivanje koriste dvostruke zmijolike kuke, sa završecima u obliku zmijskih glava koje se privezuju na krajeve tog gornjeg oklopa. Kuke se spajaju na sredini gdje su međusobno spojene zakovicom.⁴¹² One se ponekad atribuiraju keltskoj tradiciji.⁴¹³ Takve su kuke pronađene na mnogobrojnim nalazištima, a poneki primjerci sadrže i ugravirano ime vlasnika.⁴¹⁴ Postoje i mišljenja da su metalni pričvršćivači uvedeni tek za Cezara, dok je jednostavniji princip vezivanja običnim remenom bio jedini način tijekom Republikanskog doba.⁴¹⁵ Jesu li na Ahenobarbovom oltaru prikazani metalni pričvršćivači ili obični remen očito je pitanje otvoreno za interpretaciju.

Ovi gornji oklopi, ili štitnici za ramena, u prikazima (ranijim i kasnijim) su često obrubljeni, vjerojatno kožnim obrubom, kao što je vidljivo na već spomenutom prikazu ratnika iz Vacheresa (sl. 55).⁴¹⁶ Raffaele i Sumner navode da su bili uvijek obrubljeni.⁴¹⁷ Moguće je cijela unutarnja strana štitnika za ramena bila obložena kožom, kako bi ojačala sam štitnik, ali i spriječila zaplitanje u karike glavnog oklopa.⁴¹⁸ Russell-Robinson je raniji primjer zaštitnog „ogrtača“ interpretirao bez kožne podstave i obruba, argumentirajući to načinom na koji „ogrtač“ prirodnije i slobodnije pada, presavija se unatrag i veže vezicama.⁴¹⁹ Konjanici su nosili iste tipove karičastog oklopa, sa razlikom da su njihovi

⁴¹¹ RUSSELL-ROBINSON, 1975., 164., kao što je Russell-Robinson vidio na Ahenobarbovom oltaru, frizu Emilija Paula u Delfima ili na Pergamskom frizu (svi potječu iz 2 st.pr.n.e.); BISHOP, COULSTON, 1993., 59.-60.; D'AMATO, 2009., 128.;

⁴¹² D'AMATO, 2009., 44., 128., 191.; TRAVIS, 2012., 71.

⁴¹³ BISHOP, COULSTON, 1993., 60.; FIELDS, 2006., 14.

⁴¹⁴ D'AMATO, 2009., 128.-129.; TRAVIS, 2012., 71.

⁴¹⁵ D'AMATO, 2009., 38.

⁴¹⁶ TRAVIS, 2012., 71.

⁴¹⁷ D'AMATO, 2009., 38.

⁴¹⁸ D'AMATO, 2009., 129.; TRAVIS, 2012., 71.

⁴¹⁹ RUSSELL-ROBINSON, 1975., 169.; TRAVIS, 2012., 71.

imali kratke proreze na bočnim stranama radi lakšeg nošenja na konju. Uz karičasti oklop, vojnici (i pješaci i konjanici) nosili su opasač (*cingulum*), kako bi prebacili dio težine oklopa s ramena na struk i kukove,⁴²⁰ a nerijetko su nosili i jedan do dva reda pteriga, kao što vidimo na spomeniku rimsko-etruskog konjanika iz Volterrae.⁴²¹

Tijekom Augustovog razdoblja i ostatka 1. st. dolazi do trenda skraćivanja karičastog oklopa, a pojavljuju se i kratki rukavi, iako su raniji tipovi kroz cijelo 1. st. još uvijek bili norma.⁴²² Kroz 1. st. dužina oklopa je skraćena do razine kukova, na rukama produžena u kratke rukave, a postepeno se prestaje koristiti karičasti „ogrtač“, odnosno gornji oklop. Također se pojavljuju pterige oko struka i na rukama u kombinaciji sa karičastim oklopom. Tijekom drugog stoljeća ovaj novi tip koriste i pješaci i konjanici, ali su kod konjaničkih hamata zadržani bočni kratki prorezi.⁴²³ Skraćivanje oklopa smanjilo je težinu pa nije više bilo potrebe za nošenjem remena, stoga se ovaj tip koristio u kombinaciji sa preko ramena postavljenim balteusom na koji bi se objesio mač (*gladius*). Osim toga, u kraćem karičastom oklopu vojnik se mogao slobodnije kretati. Ovaj je tip u nekim primjercima obrubljen, a u nekim ravnog, „čistog“ ruba.⁴²⁴

S obzirom da se sa ovim tipom oklopa nije koristio „ogrtač“, odnosno gornji, dodatni oklop, na skulpturalnim se prikazima jasno vidi cijeli karičasti oklop. Jasan pogled na oklop sa svih strana otkriva nepostojanje otvora koji bi služili za oblačenje, stoga Travis zaključuje da se oklop morao navlačiti preko glave poput pulovera, što zahtijeva postojanje dovoljno velikog otvora za glavu. To također upućuje na činjenicu da ovaj oklop nije mogao biti toliko zategnut kako je to prikazano na Trajanovom stupu, već je vjerojatnije oklop labavije prijanjao uz tijelo.⁴²⁵

⁴²⁰ COWAN, 2003., 32.; GOLDSWORTHY, 2003., 30., 126.; FIELDS, 2006., 14.; D'AMATO, 2009., 38., 129.; TRAVIS, 2012., 71.

⁴²¹ D'AMATO, 2009., 51., 129.

⁴²² COWAN, 2003., 32.; D'AMATO, 2009., 128.-129.; TRAVIS, 2012., 71., vidljiv na slavoluku iz Orange-a datiran u 26./27. g., gdje je oklop skraćen čak do razine struka

⁴²³ BISHOP, COULSTON, 1993., 85.; D'AMATO, 2009., 129.; TRAVIS, 2012., 71., kao npr. na steli Flavija Basa iz Colognea te steli Flavinija iz ale Petriane iz Hexham Abbeya

⁴²⁴ TRAVIS, 2012., 71., 73.

⁴²⁵ TRAVIS, 2012., 73.

U 3. st. pojavljuje se novi tip karičastog oklopa. Travis izdvaja ovaj tip po labavijem prijanjanju uz tijelu od prethodnih tipova, kratkim rukavima i postepenim produživanjem koji se kroz posljednja stoljeća Carstva spuštao sve do razine koljena. I u ovom tipu se ne koristi štitnik za ramena, što je omogućilo da raspoznamo novi tip oblačenja oklopa. Oklop se nastavlja oblačiti navlačenjem preko glave, ali se rupa za glavu dodatno zatvara sustavom bakrenih pločica na prsima kako bi se oklop zatvorio bliže vratu te na taj način pružao bolju zaštitu istog. Najčešće se koriste dvije jednake pravokutne pločice povezane s oklopom preko rupica i igala četvrtastih glava, a rjeđe jedna veća i jedna manja pločica koje tvore trapezoidni motiv, a povezuju oklop preko kuka i proreza.⁴²⁶ Stoga vidimo razvoj karičastog oklopa prema širim i dužim formama sa razvijenim sustavom zatvaranja oko vrata čime je, ustvari, vješto izbjegnuta potreba za dodatnim slojem oklopa, odnosno „ogrtača“ koji bi posebno štitio ramena i vrat.

Iako ovaj tip debelo premašuje temu ovog rada, važno ga je spomenuti u kontekstu razvoja karičastog oklopa. No, ne samo zbog razvoja, već i specifičnog nalaza u Dura Europosu, gdje su pronađeni jedan kompletni i jedan gotovo kompletni karičasti oklop, te još nekoliko fragmentiranih. Ovi su nalazi, osim iz onih očitih, zanimljivi i iz nekoliko drugih razloga. Svi su primjerci jednostavnog labavijeg tipa koji se oblače navlačenjem preko glave, a nalaz kuke ranijeg carskog stila upućuje i na rezidualnu upotrebu štitnika za ramena. Svi su primjerci željezni, sa nekim dekorativnim bakrenim karikama, većinom korištenih za rubove oklopa. Onaj gotovo kompletni oklop ima „heraldički“ motiv u obliku trozupca izveden i naglašen pomoću bakrenih karika.⁴²⁷ Travis pomalo nejasno navodi da je ovaj oklop bio nošen preko neke vrste podstave izrađene od svjetlosmedeg vlaknastog materijala koja nije bila tkana. James⁴²⁸ je taj materijal interpretirao kao ostatak ustupane vune (pusta), vrstu „gambetona“, odnosno *thoracomachus* (*thomromachus*) ili *subarmalis*, opisan u *De Rebus Bellicis*⁴²⁹. Pošto je ovo jedan od iznimno rijetkih, ako ne i jedini nalaz neke vrste podstave, smatram da ga je važno bilo spomenuti.

⁴²⁶ TRAVIS, 2012., 73.

⁴²⁷ Ovaj motiv je interpretiran kao mogućeg sasanidskog porijekla, što bi značilo da je oklop pripadao perzijskom vojniku, a ne rimskom. To nam pak govori da je ovaj jednostavni karičasti oklop standardan tip oklopa univerzalne upotrebe.

⁴²⁸ JAMES, 2004., 116.

⁴²⁹ „*O ratnim poslovima*“, djelo anonimnog autora 4. ili 5. st.; FIELDS, 2006.,13.

Tijekom posljednjih stoljeća Carstva gubi se sustav zatvaranja oklopa oko vrata, te se ponovno uvodi širi otvor za glavu. Kroz stoljeća oklop se produljivao sve do dužine gležnjeva kakve vidimo u kasnobizantinskim primjercima, sa dodatkom karičaste „kapuljače“ izrađene u jednom dijelu sa cijelim oklopom.⁴³⁰

Konstrukcija karičastog oklopa

Iako je izrada karičastog oklopa bio dugotrajan i skupocjen proces, jednom kada je izrađen bilo ga je veoma lako održavati, pošto bi svako oštećenje oklopa značilo gubitak tek par karika koje se mogu lako, brzo i jeftino zamijeniti.⁴³¹ Stoga je jedan oklop vjerojatno bio u upotrebi dugo vremena, moguće i preko nekoliko vlasnika. Nažalost, zbog toga su nalazi karičastog oklopa iznimno rijetki, a oni pronađeni najčešće se sastoje od amorfno, veoma korodiranog grumena karika iz kojeg je gotovo nemoguće iščitati način izrade oklopa, odnosno organizaciju karika.⁴³² Iako izrada karičastog oklopa sam po sebi nije kompliciran proces, sastoji se od mnogo koraka te traži rad mnogo ruku i sati. Naravno, cijeli proces različite je duljine trajanja ovisno o tipu karičastog oklopa koji se izrađuje, odnosno o dužini samog oklopa što znači veći ili manji broj karika.

Karike su se izrađivale na 2 načina:

- a) od žice zatvorene u prstenast oblik (udaranjem, „varenjem“ ili zakovicom)
- b) bušenjem iz limene ploče čime se dobiva cjelovita (zatvorena) karika.

Karičasti oklop je mogao biti izrađen ili od jedne vrste karika ili od naizmjenične kombinacije reda karika zatvorenih različitim metodama i reda cjelovitih karika.⁴³³ Prema Travisovom izlaganju, postojale su karike od 3-9 mm promjera te debljine 1 mm, a na jednom oklopu su mogle biti korištene i karike različitih veličina. Ne navodi nalaze cazarovog/augustovog doba, a nema ni podataka o veličini karika hamate kroz 1. st.⁴³⁴ Rafaele i Sumner navode da je tijekom 1. i 2. st. broj karika jednog oklopa varirao između 30 000 i 100 000, dimenzija od 3-10 mm, a težina oklopa kroz 1. st. bila 9-15 kg odnosno

⁴³⁰ TRAVIS, 2012., 73.

⁴³¹ FIELDS, 2006., 14.; D'AMATO, 2009., 38.; TRAVIS, 2012., 67.

⁴³² BISHOP, COULSTON, 1993., 60., 85.; D'AMATO, 2009., 129.; TRAVIS, 2012., 67.-68.

⁴³³ TRAVIS, 2012., 67.

⁴³⁴ FIELDS, 2006., 13.; TRAVIS, 2012., 74.-75., donosi iste podatke o dimenzijama karika

6-10 kg tijekom 2. st.⁴³⁵ Goldsworthy spominje da je prosječni promjer karika tijekom ranog Principata bio 7 mm, debljina 1 mm, a težina oklopa 10-15 kg.⁴³⁶ Cowan navodi da je težina drastično rasla (16 kg!) kada bi se pridodao rameni dodatak.⁴³⁷

Izrada karičastog oklopa stoga ovisi o tipu karika koje se koriste, te njihovom međusobnom povezivanju, ali i o njihovoj veličini. Na primjer, male karike je vrlo teško zatvoriti zakovicama, iako postoje nalazi takvih primjeraka (promjera karika od 3 mm). Konstrukcija dobivena kada se radi karikama čiji su krajevi spojeni zakovicama je najčvršća, ali i najdugotrajnija za izraditi. Karičaste oklope izrađene od vrlo malih karika Travis atribuirao bogatijim vlasnicima, a takvi su oklopi i čvršći.⁴³⁸ Iznosi mogućnost da su takvi karičasti oklopi bili namijenjeni časnicima. S druge strane, oklopi izrađeni od karika zatvorenih udaranjem primjereni bi bili za masovnu proizvodnju, za legionare nižeg ranga ili auxilijarne vojnike. Moguće je da bi s vremenom svaki vojnik postepeno zamjenjivao dijelove svog oklopa sa čvršćom konstrukcijom od karika zatvorenih zakovicama, te tako, nakon nekog vremena, promijenio cijeli oklop, stoga je vjerojatnije da je većina karičastih oklopa bila sastavljena od kombinacije karika zatvorenih zakovicama s drugim vrstama karika.⁴³⁹

Postoji nekoliko šablona povezivanja karika. Standardna, najčešće korištena šablona je kada se svaka karika spaja sa 4 susjedne, 2 iznad i 2 ispod čime se dobije rešetkasta struktura nalik pletenoj vuni (sl. 58). Slična šablona, ali i rjeđa, je spajanje jedne karike sa 6 ili čak 8 susjednih, formirajući tako gušće „tkanje“. Postoji i otvorenija šablona manje gustoće karika, ponekad zvana „talijanska“ (sl. 57). Ovdje se 1 karika spaja sa 4 susjedne koje se dalje spajaju i vertikalno i horizontalno čineći tako „četvrtastu“ strukturu. Ova metoda nije potvrđena u rimskom kontekstu (dokaz dolazi iz Trakijskog ukopa u Catalki u Bugarskoj).⁴⁴⁰

⁴³⁵ COWAN, 2003., 32.; D'AMATO, 2009., 129.

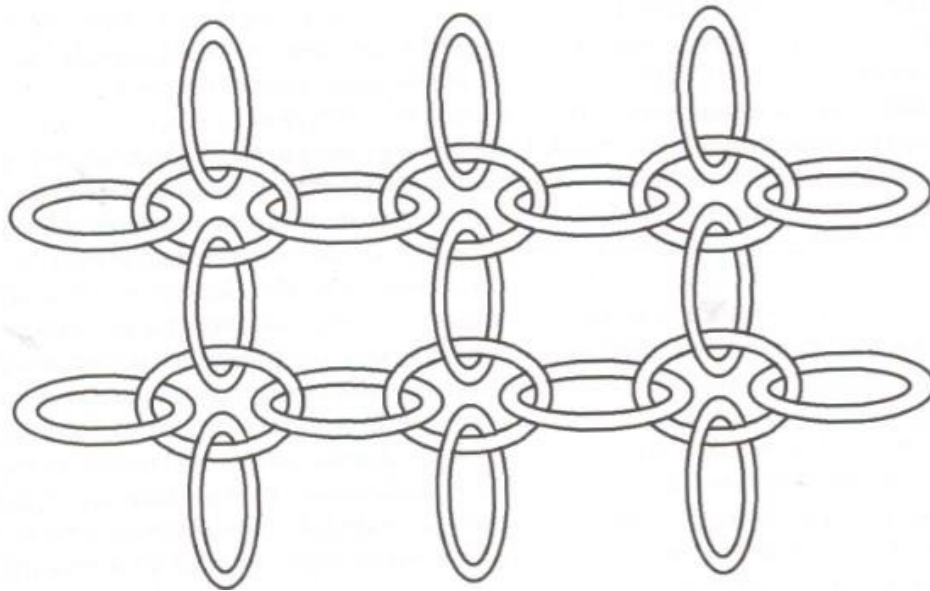
⁴³⁶ GOLDSWORTHY, 2003., 126.; FIELDS, 2006., 14., procjenjuje istu težinu

⁴³⁷ COWAN, 2003., 32.

⁴³⁸ TRAVIS, 2012., 75.

⁴³⁹ TRAVIS, 2012., 75.

⁴⁴⁰ FIELDS, 2006., 13.; D'AMATO, 2009., 38.; TRAVIS, 2012., 67., 78.

Slika 57. „Italska“ šablona povezivanja karika karičastog oklopa (preuzeto iz: Travis, 2012..., 78.)

S obzirom na lošu očuvanost arheoloških nalaza hamate, teško je ustvrditi je li oklop izrađivan u horizontalnim ili vertikalnim redovima. Horizontalno „slaganje“ hamate podrazumijeva otvoreniju formu uslijed djelovanja gravitacije čime se oklop rasteže nadolje, ali sužava ako se rastegne u širinu. Vertikalno „slaganje“ hamate proizvodi gušću, zbijeniju formu pošto težina samog oklopa zatvara preplet karika čime se ustvari oklop sužava kada slobodno pada, ali se rasteže u većoj mjeri kada se širi. Vertikalno „slaganje“, kako navodi Travis, olakšava izradu rukava oklopa, dok horizontalno olakšava izradu oklopa koji se produžuje u trokutne izdanke, vidljive na nekim spomenicima časnika, augzilizarnih vojnika, Hamijskih strijelaca (sirijska postrojba), itd.⁴⁴¹ Od pomoći mogu biti nalazi hamate iz Dura Europosa, no Travis donosi zaključke u suprotnosti sa prethodnima. Ona govori da su ti primjerci izrađeni vertikalnim vezivanjem, a pri izradi rukava je korišteno horizontalno vezivanje karika. Osim toga, koristi se argumentom kontinuiteta u izradi i korištenju karičastog oklopa kroz stoljeća do u srednji vijek, kada su svi primjerci (barem iz muzeja Royal Armouries u Leedsu) izrađeni vertikalnim „slaganjem“. Zaključuje da je vertikalno slaganje stoga korišteno u slučajevima oklopa sa rukavima na kojima nije bilo potrebe za trokutastim izdancima,⁴⁴² a koji izgledom malo podsjećaju na kožne pterige.

⁴⁴¹ TRAVIS, 2012., 85.

⁴⁴² TRAVIS, 2012., 75.

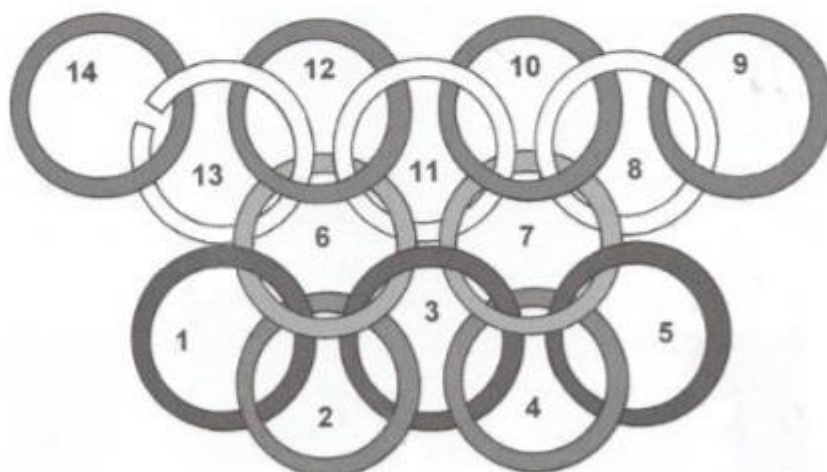
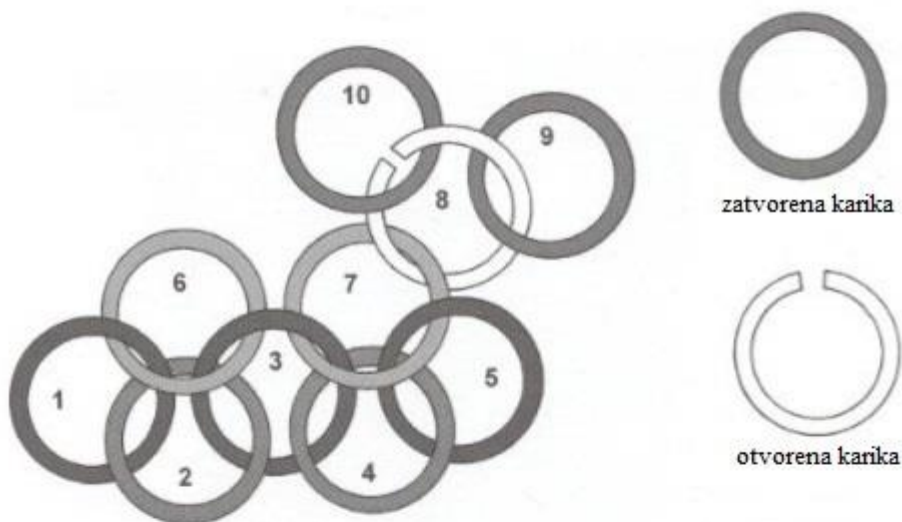
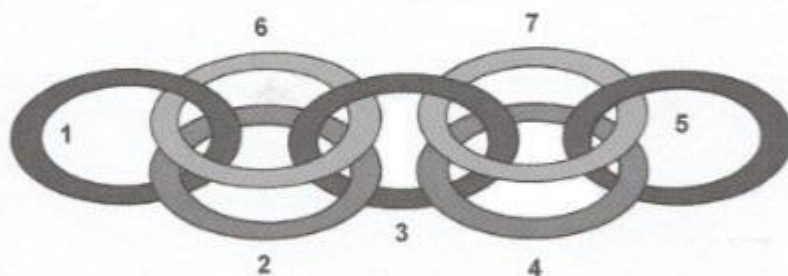
Rekonstrukcija karičastog oklopa

Pri izradi rekonstrukcije hamate (vertikalnim slaganjem karika promjera 8 mm u septetima, sl. 58) Travis je došao do nekoliko zaključaka. Za izraditi (odnosno složiti, pošto u ovu kalkulaciju nije uračunato vrijeme potrebno za pripremu karika) jedan karičasti oklop idealno je bilo potrebno 35 sati. No, u praksi bilo bi potrebno 62,5 sati za oklop od 25 000 karika, čija bi duljina dosegala otprilike do kuka.⁴⁴³ Croom navodi da je karičasti oklop, izrađen za društvo Arbeia, dosegao do koljena te imao rukave do laktova, a bio sastavljen od 54 000 karika promjera 7 mm.⁴⁴⁴ Kako navodi Travis (bez izvora), Sim je predložio okvirno vrijeme potrebno za izradu hamate 215 radnih dana, iako je nejasno je li u to uključen proces pripreme karika (i zakovica) i traje li jedan radni dan 7 ili 12 sati. Travis je stoga izradio procjenu uključivši pripremu karika i zakovica i došao do brojke od 153 sati, odnosno 21,8 dana za 7-satne radne dane i 12,7 dana za 12-satne radne dane. Simova pretpostavka od 215 radnih dana je malo vjerojatna, čak i ako se uključi cjelokupni proces izrade materijala od prerade rude pa do završenog oklopa.⁴⁴⁵

⁴⁴³ TRAVIS, 2012., 82., 86.

⁴⁴⁴ CROOM, 2001., 55.

⁴⁴⁵ TRAVIS, 2012., 85.-86.

Slika 58. Vezivanje karika –formiranjem septeta (*gore*)– proširivanjem septeta pomoću otvorenih karika (*u sredini*) - dovršeni drugi red produženog septeta (*dolje*) (preuzeto iz: TRAVIS, 2012., 83.)

LORICA MUSCULATA

Muskulturni oklop se najčešće viđa na skulpturalnim prikazima na figurama časnika, pretorijanaca, generala i careva tijekom cijelog carskog perioda, sve do propasti Rima.⁴⁴⁶ Modeliranje ovog oklopa u obliku muskulature tijela i apliciranje ili urezivanje simboličkih i mitoloških ornamenata govori nam o ceremonijalnoj funkciji prije nego borbenoj. Musculata pretorijanaca nam pak govori o izražavanju nostalgije za slavom arhajskih perioda.

Iako nije pronađen nijedan rimski primjerak, najvjerojatnije je ovaj oklop bio izrađen od bronce, kao i oni grčki i etruščanski. Travis iznosi mogućnost da je ovaj oklop mogao biti izrađen i od kože (prokuhane radi lakšeg oblikovanja, ali i ojačavanja materijala).

Razvoj muskulturnog oklopa

Russell-Robinson je vidio izvor muskulturnog oklopa u već spomenutom Dendra panoplju (sl. 42)⁴⁴⁷, dok Travis vidi ovdje izvor obručnog oklopa.⁴⁴⁸ Taj je stil zaštite kasnije poprimio jednostavniju, praktičniju formu usmjerenu na zaštitu prsnog koša. Rimski lorica musculata se razvila iz grčko-helenističke i etrursko-italske tradicije.⁴⁴⁹ U Grčkoj se ta forma do 5. st. pr. n. e. razvila u oklop koji je prekrivao gornji dio tijela, te je modeliran da prati muskulaturu tijela (sl. 6). Tijekom 5. st. pr. n. e. pridodaju se šarniri koji omogućuju lakše kretanje i veću fleksibilnost. *Musculata* časnika carskog Rima vjerojatno potječe upravo iz ovog grčkog tipa muskulturnog oklopa. Na italskom se poluotoku od 7.-4. st. pr. n. e. koristi puno jednostavniji i stilizirani oblik muskulturnog oklopa *cardiophylax* (sl. 60), kojeg čini par diskova (20-50 cm promjera) povezanih remenjem te prebačenih preko glave kako bi štitili prednji i stražnji dio prsnog koša, odnosno područja srca. Taj osnovni oblik zaštite tijela poznat je iz Anakone, Kampanije, Korzike te južne Francuske. Iz njega se tijekom 4. st. pr. n. e. razvija samnitski oklop sastavljen od 3 veća diska, 2 gore i 1 ispod zajedno tvoreći trokutasti „pektoral“. Ovaj

⁴⁴⁶ D'AMATO, 2009., 122.;

⁴⁴⁷ RUSSELL-ROBINSON, 1975., 147.

⁴⁴⁸ TRAVIS, 2012., 90.

⁴⁴⁹ D'AMATO, 2009., 122.

oklop, također, podrazumijeva prednju i stražnju ploču, odnosno pektoral, ali nisu više povezane remenjem već s 4 brončane ploče, dvije preko ramena, a dvije sa strana tijela preko donjeg dijela rebara, pružajući dodatnu zaštitu tijelu.

Tijekom već spomenutih panitalskih ratova 4. st. pr. n. e. došlo je do miješanja i razmjenjivanja različitih tradicija, tehnika i taktika ratovanja te ratne opreme. Kroz sukobe s italskim narodima (posebno Samničanima) i Keltima, Rimljani su prihvatili, između ostalog, i otvorenu manipularnu vojnu formaciju koja je tražila učinkovitiju zaštitnu opremu. Lorica hamata, preuzeta od Gala, pružala je superiorniju zaštitu, ali je bila limitirana na bogatiji sloj vojnika. Samnitski oklop od 3 diska (sl. 60) predstavljao je znatni napredak u odnosu na jednostavni *cardiophylax*, a bez većih promjena proizvodne cijene.

Slika 59. (*Iznad*) Samnitski brončani oklop od tri diska, 400.-300. G. pr. n. e. (preuzeto iz: TRAVIS, 2012., 107.)

Slika 60. (*Lijevo*) Rimski vojnik ranog 4. st. pr. n. e., prikazan sa parom jednostavnih okruglih ploča (*cardiophylax*) privezanih sa prednje i stražnje strane (preuzeto iz: TRAVIS, 2012.)

Od sredine 4. st. pr. n. e. u priobalnim regijama (poput Kampanije, Lukanije i Apulije) pojavljuje se grčki tip muskulaturnog oklopa (*thorax*). Ovdje se, pod samnitskim utjecajem, miješa sa okloпом od 3 diska i stvara se hibridni oklop pravokutnog oblika sa stiliziranim prikazom anatomije tijela (sl. 11, 12, 61 i 62). Taj se tip oklopa koristi tijekom 3. i 2. st. pr. n. e., sve do Marijevih reformi. Centralna i južna Italija smatraju se mogućim proizvodnim centrima ovog tipa oklopa.⁴⁵⁰

Slika 61. Brončani muskulaturni oklop grčkog tipa (preuzeto iz: TRAVIS, 2012., 107.)

Slika 62. Restaurirani brončani muskulaturni oklop grčkog tipa, carsko doba, 1.-3. St. (preuzeto iz: D'AMATO, 2009., 42)

Iako Feugere smatra da je upotreba ovog oklopa bila ograničena (argumentirajući nedostatkom nalaza)⁴⁵¹, Travis napominje kako nedostatak nalaza ne znači nužno i rijetkost. Upozorava da su kacige i mačevi pronađeni u gotovo isključivo funeralnim kontekstima, pa su vjerojatno bili od velike važnosti pojedincu. Iako oklopa nema u funeralnim kontekstima, a skupocjen je komad opreme, Travis zaključuje da se oklop nasljeđivao (vuče analogiju sa britanskom Kraljevskom gardom, čiji su oklopi tako nasljeđivani, neki već i stoljećima). Kada bi oklop postao neupotrebljiv obično bi se

⁴⁵⁰ TRAVIS, 2012., 91.-92.

⁴⁵¹ FEUGERE, 2002., 73.

reciklirao, a ne odbacio.⁴⁵² Svakako da je i ovaj hibridni tip muskulaturnog oklopa bio preskupocjen za dobar dio rimskih vojnika, te bi, kako je Travis napomenula, valjalo vjerovati Polibijevom navodu da je ipak najveći broj vojnika koristio *cardiophylax*.⁴⁵³

***Lorica musculata* carskog doba**

Muskulaturni oklop carskog doba (1.-5. st.) je gotovo isključivo bogato dekoriran apliciranim ili urezanim motivima (sl. 13). Travis izdvaja potencijalno dva stila. Prvi, helenistički tip, je visokog struka i bogate dekoracije kombiniran s dvostrukom suknjom pteriga, a na Trajanovom stupu ga nose svi časnici. Ovakav tip oklopa, ali u kožnoj varijanti (*thorax*) nosili su konjanici, posebno kombiniran sa dvostrukim pterigama, stoga nije isključena mogućnost da je i metalni muskulaturni oklop bio u ovom obliku prilagođen za konjanike, kao što je vidljivo na spomeniku iz Glanuma. Moguće je da su kraće varijante muskulature nosili niže rangirani časnici, ali svakako kožne varijante.⁴⁵⁴ Drugi tip, republikanski, defenzivnijih je karakteristika, spušta se do kukova te se dodatno produžuje preko abdomena, a donji rub je ponekad sadržavao šarnire za koje su se pričvrstile razne metalne aplikacije poput diskova, figura ili floralnih motiva. Nije isključeno da su u tu svrhu bile pridodane *phalerae*, kao one pronađene u Srbiji.⁴⁵⁵ U ranijim je periodima korišten za niže rangirane vojnike.⁴⁵⁶

Najčešća dekoracija je motiv meduzine glave prikazan na centralnom dijelu oklopa sa parom grifona na području rebra. Drugi česti motivi su krilate Viktorije, Minerva, prikaz oružja i trofeja i sl. Nije sigurno jesu li ti motivi bili aplicirani (npr. zakovicama ili lemom) ili urezani, slično kao što vidimo na konjaničkim kacigama.⁴⁵⁷

⁴⁵² TRAVIS, 2012., 94.

⁴⁵³ Polibije, VI. 23.; GOLDSWORTHY, 2003., 30.; TRAVIS, 2012., 94.

⁴⁵⁴ D'AMATO, 2009., 51., i 10., Fig. 2., 122.; na većini spomenika iznimno je teško odrediti razliku između metalnog i kožnog muskulaturnog oklopa stoga je teško govoriti precizno kada se koji koristio i za koje vrste postrojbi, odnosno činova

⁴⁵⁵ D'AMATO, 2009., 51., 123., D'amato ne navodi mjesto nalaza. Danas se čuvaju u Beogradskom Arheološkom muzeju (danas Muzej grada Beograda); TRAVIS, 2012., 90.. 94.;

⁴⁵⁶ TRAVIS, 2012., 90., kao što je prikazano na primjeru reljefa republikanskog doba u hramu Fortune Primigenije u Palestrini gdje su dva mornara prikazana sa jednostavnim muskulaturnim oklopima koji dosežu do kukova

⁴⁵⁷ D'AMATO, 2009., 122.; TRAVIS, 2012., 94.

Russell-Robinson je iznio mogućnost da je većina skulpturalnih prikaza neutemeljena u stvarnosti i da takav tip oklopa nije postojao, već su služili propagandni, odnosno idealizaciji slike određenog pojedinca.⁴⁵⁸ Dok se ne pronađe primjerak rimskog muskulaturnog oklopa nećemo biti u mogućnosti potvrditi ili opvrgnuti ovakvu i slične teze. U svakom slučaju, pojava muskulaturnog oklopa na Trajanovom stupu i sličnim spomenicima mogla bi govoriti u prilog tezi da je ipak postojala metalna *musculata*, barem u ograničenoj raširenosti, za visokorangirane časnike i samog cara.⁴⁵⁹

LORICA SQUAMATA

Ovaj su tip oklopa Rimljani koristili gotovo cijelu svoju povijest, od najranijih dana Republike sve do kasnog Carstva, u rasponu od 800 godina. Podrijetlo možemo pratiti i još 1000 godina unatrag, u rano brončano doba, ako ne i ranije.

Radi se o oklopu izrađenom od čvrstih koštanih, kožnih, brončanih (ili neke druge slitine bakra) ili željeznih pločica međusobno povezanih brončanom žicom ili kožnim uzicama. Kroz centralnu perforaciju s gornje strane pločica provučen je kožni remenić koji je bio prišiven za baznu kožnu ili platnenu tkaninu (*lorica lineata*). Ta je bazna tkanina ponekad bila oblikovana kao *musculata*, kao što vidimo na domicijanskom spomeniku na Kapitoliju. Donja strana pločica svakog reda štitila je veze između pločica i tekstila reda ispod, čineći strukturu sličnu postavljanju krovnih crjepova.⁴⁶⁰ Takva struktura omogućavala je veliku slobodu kretanja i fleksibilnost, a vizualno je bila veoma dopadljiva, izgledom poput zmijske kože, riblje krljušti (*squamae piscis*) ili ptičjeg perja (*plumata*), ovisno o dizajnu pločica. Vizualni je efekt dodatno pojačan kada se pločice ispoliraju radi jakog sjaja. Ipak, ovakva je struktura podložnija oštećenjima stoga se pojedine ljuske češće pronalaze na lokalitetima od karika hamate.⁴⁶¹ Često se uspoređuje sa lameralnim tipom oklopa, također izrađenog od čvrstih pločica međusobno povezanih

⁴⁵⁸ RUSSELL-ROBINSON, 1975., 149.

⁴⁵⁹ D'AMATO, 2009., 122.; TRAVIS, 2012., 94.

⁴⁶⁰ BISHOP, COULSTON, 1993., 60.; GOLDSWORTHY, 2003., 30.; D'AMATO, 2009., 42., 124., za Domicijanski spomenik s Kapitolija: str. 96., Fig. 92.; TRAVIS, 2012., 95.;

⁴⁶¹ GOLDSWORTHY, 2003., 127.; COWAN, 2003., 32., 41.; FIELDS, 2006., 14.

žicom, sa razlikom da se pločice kod lamelnog oklopa ne vežu za baznu tkaninu, a redovi pločica se međusobno preklapaju od dolje nagore (tako da je donji dio pločice pokriven pločicom ispod) što ostavlja otvorenu žicu kojom su pločice spojene.⁴⁶² No, u rimskoj vojnoj terminologiji nije postojao odvojen naziv za lamelni oklop, već su za konstrukciju oba tipa Rimljani koristili termin *squama*.⁴⁶³

Podrijetlo ljuskastog oklopa

Russell-Robinson je predložio razvoj ljuskastog oklopa još u 17. st. pr. n. e., argumentirajući arheološkim dokazima iz egipatskih i hititskih konteksta 14. i 13. st. pr. n. e., kada se pojavljuje u potpuno razvijenom obliku. Primjeri su fragment glinene posude s prikazom ratnika sa hititskog lokaliteta Bogaskoy u današnjoj Turskoj datirane u 14. st. pr. n. e., iako postoje oprečna mišljenja radi li se zaista o hititskom, egejskom ili anatolskom ratniku.⁴⁶⁴ Na prikazu se vide, kako Travis prenosi, elementi ljuskastog oklopa u obliku nizova horizontalnih linija sa lateralnim cik-cak uzorkom koji bi mogao upućivati na način spajanja pločica. Na istom su lokalitetu pronađene pločice ljuskastog oklopa, po svojoj prilici iz istovremenog konteksta (sl. 64). S gornje su strane ravne, a s donje zaobljene te po sredini uzduž teče ojačanje u obliku rebra, ostavljajući s gornje i donje strane prostora za perforacije, kružnog i pravokutnog oblika. S obje strane ojačanja (na nekim pločicama s lijeve strane, a na nekim s desne) nalaze se parovi perforacija. Takav raspored perforacija značio bi da su redovi nizani vertikalno, a ne horizontalno, odnosno da se pločice u jednom redu nisu preklapale međusobno, već su raspoređene jedna do druge. Svaka pločica ima i centralne parove perforacija (ispod i iznad ojačanja) što znači da su se pločice preklapale vertikalno.⁴⁶⁵

Iz Egipta nam dolaze slični nalazi. Niz brončanih pločica ljuskastog oklopa pronađen je u palači Amenhotepa III. u Tebi (sl. 63), sa tragovima baznog tekstila na koji se prišivao sam oklop, odnosno pločice. One su oblikovane kao list sa ravnim vrhom i zaobljenim rubovima. I ovdje se pojavljuje centralno ojačanje poput kralježnice, kako to

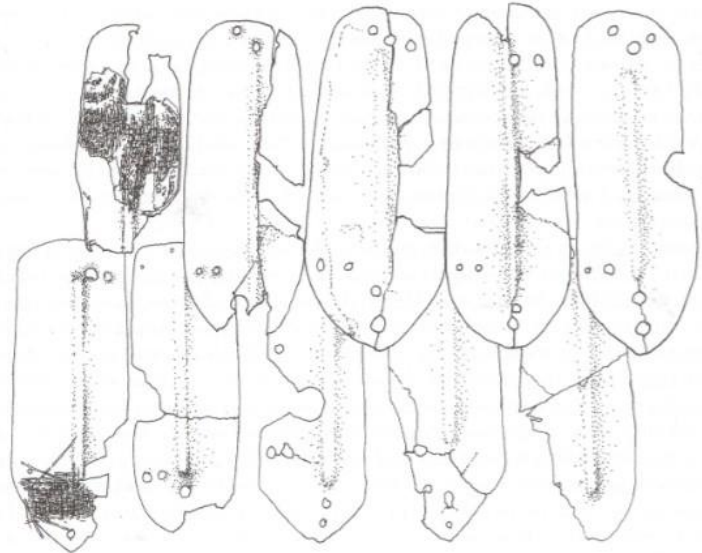
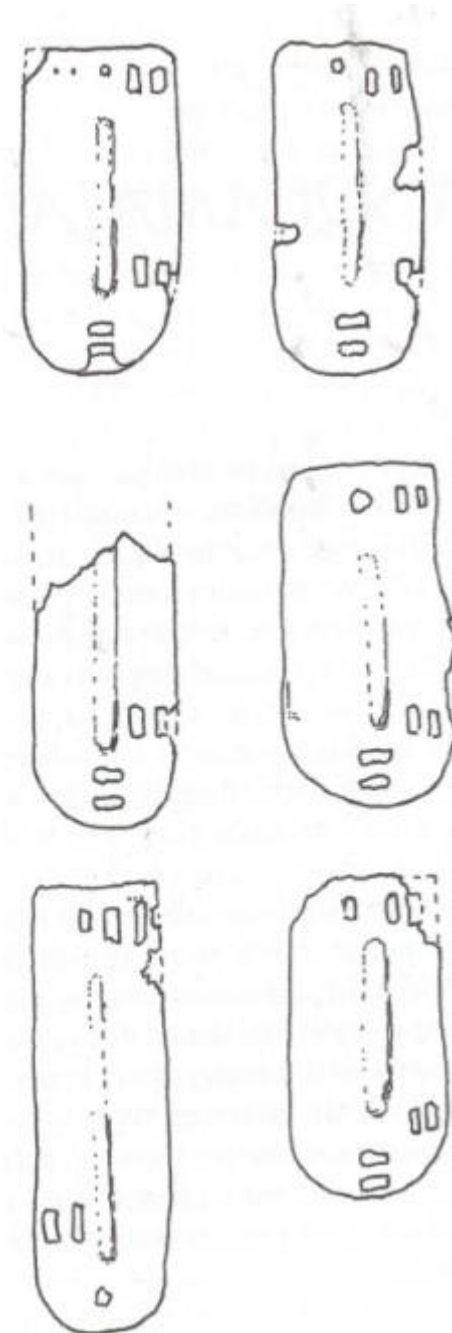
⁴⁶² BISHOP, COULSTON, 1993., 85.; TRAVIS, 2012., 95.

⁴⁶³ D'AMATO, 2009., 124.

⁴⁶⁴ RUSSELL-ROBINSON, 1975., 153.; TRAVIS, 2012., 95., citira MacQueenovo oprečno mišljenje o Egejskom/Anatolskom ratniku

⁴⁶⁵ TRAVIS, 2012., 95.-96.

opisuje Travis. Raspored perforacija je sličan kao i kod prethodno opisanog primjera, po dvije centralne na vrhu i dnu pločice, te po dvije na donjoj desnoj strani pločice, raspoređene horizontalno uz ojačanje.⁴⁶⁶

Slika 63. (*Iznad*) Niz brončanih pločica iz palače Amenhotepa III., Teba, 14. st. pr. n. e. (preuzeto iz: TRAVIS, 2012., 97.)

Slika 64. (*Lijevo*) Brončane pločice hititskog ljuskastog oklopa, vjerojatno 14. st. pr. n. e., Bogaskoy, Turska (preuzeto iz: TRAVIS, 2012., 96.)

⁴⁶⁶ TRAVIS, 2012., 98.

Slika 65. Detalj reljefa iz Ramesseuma Ramzesa II., Teba (preuzeto iz: TRAVIS, 2012., 97.)

Na prikazima iz grobnice Ramzesa III. vidimo ljuskast oklop sa kratkim rukavima i visokim vratom, dok ga na prikazu Ramzesa II. u Qadeshu vidimo prikazanog u ljuskastom oklopu koji seže sve do gležnjeva te produženim u kratke rukave (sl. 65). Pločice su vertikalno postavljene, kao i na prethodnim primjerima, što znači da je cijeli oklop bio fleksibilan u horizontalnom gibanju, dok rigidniji u vertikalnom zbog same prirode oblika i načina povezivanja pločica.⁴⁶⁷

U grobnici Tutankamona pronađen je primjerak ljuskastog oklopa od sirove kože, pričvršćen na platnenu baznu tkaninu, koji iako je inferiorniji od brončane varijante, ipak pruža adekvatnu zaštitu. Iz 10 st. pr. n. e. iz grobnice faraona Sheshonga dolazi ljuskasti oklop čije se pločice preklapaju horizontalno (tek petinu površine) čime se ustvari dobiva oklop duple debljine preko većine svoje površine. Ovaj oklop predstavlja razvijeniji tip, kojeg pronalazimo i u kasnijim primjercima.

⁴⁶⁷ TRAVIS, 2012., 98.

Za sada su navedeni primjerci iz 14. st. pr. n. e. najstariji poznati, no kao što Travis upozorava, to ne mora nužno značiti i da je Bliski istok izvorište ovog tipa oklopa. Ipak, upotreba se širi na istok i sjever, kako prenosi Travis, pa tako u 5. st. pr. n. e. pronalazimo kompozitni karičasti i ljuskasti oklop u skitskom kontekstu u Lingulu načinjen od željeznih pločica, te u 4. st. pr. n. e. u tumulima na području južne Rusije, ali sa brončanim pločicama. No, na području Grčke nalazi su ovog oklopa iznimno rijetki, dok u keltskim kontekstima potpuno nedostaje. To je objašnjeno razvojem tehnologija i vrstama oklopa (muskulturni i karičasti oklop) zbog čega ne treba ni očekivati pojavu ljuskastog tipa oklopa na grčkom i keltskim područjima.⁴⁶⁸ Zbog toga su Russell-Robinson i Feugere uopćeno odredili Bliski Istok kao izvorišno područje, odakle se oklop dalje širio kroz Cipar i Grčku do Apeninskog poluotoka. Širenje oklopa, dalje navode, dodatno je pojačano regrutacijom istočnih pomoćnih postrojbi.⁴⁶⁹ Raffaella i Sumner navode da je ljuskasti oklop mogao biti grčkog podrijetla,⁴⁷⁰ što je prilično oprečno sa prethodnim tvrdnjama, no ne i nemoguće stoga što je oklop mogao biti izumljen u Grčkoj, ali ne i potpuno uveden u grčko naoružanje.

Travis nadodaje kako najveći broj skulpturalnih prikaza i arheoloških nalaza rimskog ljuskastog oklopa pripada Carskom razdoblju, od 1. do 6. st. Tijekom tih stoljeća moguće je razaznati razvoj dizajna oklopa, te raznolikost u identitetu i statusu vojnika.⁴⁷¹

Tipovi ljuskastog oklopa

Kao i karičasti oklop, i ljuskasti su oklop nosile konjaničke i pješadijske postrojbe. Kao i kod drugih vrsta zaštitne opreme i u slučaju ljuskastog oklopa možemo pratiti razvojni put, koji se također odražava na skulpturalnim prikazima.

Tu „dvostruku“ upotrebu (konjaničku i pješačku) ljuskastog oklopa pratimo kroz republikanski period, barem od sredine 2. st. pr. n. e. u opisima Polibija, pa do početka 1. st. Tijekom ta dva stoljeća ljuskasti je oklop bio jednostavne forme, širokog kroja bez rukava. Kao i kod karičastog oklopa, područja oko vrata i ramena ojačana su dodatnim komadom ljuskastog oklopa koji se također prebacivao preko ramena, no Travis ne iznosi

⁴⁶⁸ TRAVIS, 2012., 98.

⁴⁶⁹ RUSSELL-ROBINSON, 1975., 154.; FEUGERE, 2002., 74.; TRAVIS, 2012., 98.

⁴⁷⁰ D'AMATO, 2009., 41., 125.

⁴⁷¹ TRAVIS, 2012., 98.

kakav je način povezivanja na prednjoj strani bio, insuinirajući na sličnost sa načinom povezivanja kao kod karičastog oklopa, sa S kukama ili povezivanjem na karike. Čini se da je konjanički ljuskasti oklop u to vrijeme bio jednak sa pješadijskim, širokog kroja pričvršćenog na tijelo remenom koji cijeli oklop diže na kraću dužinu kako ne bi otežao kretanje na konju te prebacuje dio težine sa ramena na kukove (primjer je prikaz konjaničkog časnika sa slavluka u Orangeu).⁴⁷²

U drugoj četvrtini 1. st. vidljiva je povećana upotreba ljuskastog oklopa, pretežito među konjaničkim postrojbama. Kao što je prethodno navedeno, Russell-Robinson i Feugere uzrok tom porastu upotrebe vide u priljevu istočnjačkih augzilijskih. ⁴⁷³ Primjer ljuskastog oklopa tog perioda nalazimo na steli konjanika Vonatoriksa iz ale Longiniane (u Bonnu), i Longina Sdapeze iz I. ale Tračana (iz Colchestera).⁴⁷⁴ Oklop se spušta do gornjeg dijela bedra, a vidljiv je dodatak bočnog proreza radi lakšeg nošenja tijekom jahanja (iako je taj dodatak teško vidljiv na dostupnim fotografijama). Još uvijek nema rukava, ali pterige pružaju dodatnu zaštitu gornjim dijelovima ruku. Preko ramena prebačeno je dodatno ojačanje za vrat i ramena, ali je nejasno iz fotografija radi li se o ljuskastom tipu ili karičastom, no potonje izgleda vjerojatnije.⁴⁷⁵ Raffaele i Sumner navode kako je to ojačanje vidljivo već i na spomenicima Augustovog doba.⁴⁷⁶

Gotovo suvremen primjer je stela konjanika Longina iz Colchestera datirana između 43. i 60. g. Oklop je jednostavne forme, doseže do razine kukova, te su mu sada pridodani kratki rukavi, ali se gubi dodatno ojačanje za vrat i ramena.⁴⁷⁷ Rukavi su izrađeni kao posebni dijelovi, dok su eventualne rupe između rukava i oklopa bile zaštićene pterigama postavljenim ispod.⁴⁷⁸ Čini se da je ovakav tip ljuskastog oklopa prevladavao tijekom 2. i 3. st., što Travis argumentira primjerom konjanika sa Galerijeovog

⁴⁷² TRAVIS, 2012., 105.;

⁴⁷³ RUSSELL-ROBINSON, 1975., 158.; FEUGERE, 2002., 74.; TRAVIS, 2012., 105.

⁴⁷⁴ BISHOP, COULSTON, 1993., 85.

⁴⁷⁵ TRAVIS, 2012., 105.

⁴⁷⁶ D'AMATO, 2009., 41., 125.

⁴⁷⁷ D'AMATO, 2009., 41., 125.; TRAVIS, 2012., 105.

⁴⁷⁸ TRAVIS, 2012., 115.

slavoluka datiranog između 297. i 311. g, navodeći kao izvore Russell-Robinsona i Feugerea.⁴⁷⁹

Na metopama reljefa sa Trajanovog tropeja iz Adamklissija prikazane su Trajanove kampanje protiv Dačana. Na tim prikazima nailazimo na legionare, auxilijarne vojnike i konjanike prikazane u istom tipu luskastog oklopa, prijašnje navedenog. Tu Travis navodi i figuru časnika prikazanu u luskastom oklopu sa dvostrukim pterigama koja je identificirana kao Trajan. U tom bi slučaju ovaj prikaz označavao statusni vrhunac u upotrebi luskastog oklopa.⁴⁸⁰ Izuzev ovog prikaza, nekonjanički časnici prikazani u luskastom oklopu su najčešće centurionskog ranga (npr. stela Kvinta Sertorija Festa iz Verone⁴⁸¹), sa rjeđim prikazima dočasnika, poput nositelja orla (*aquilifer*) prikazanog na steli L. Sertorija Firma iz legije *XI Claudia Pia Fidelis*, također iz Verone.⁴⁸² S istog spomenika zanimljiv je prikaz legionara u oklopu od luskastog oklopa u obliku zmijske krljušti te sa štitnikom na ruci (*manica*), dajući dojam teško oklopljenog vojnika.⁴⁸³ Drugi vojnik sa spomenika nosi na ruci dodatno ojačanje, koje Raffaele i Sumner interpretiraju kao jednu ploču laminiranog oklopa⁴⁸⁴, što je zanimljiv primjer individualnog odabira kombinacije oklopa. Ovaj primjer govori u korist pogledu na rimsku vojsku kao neuniformno opremljenu, koliko god je država opskrbljivala vojnike opremom. Teško oklopljeni konjanici Sarmati ušli su u vojsku za Hadrijana pod nazivom *equites cataphractarii*.⁴⁸⁵

Tijekom 3. st., luskasti oklop se mijenja u tip koji se nastavlja sve do u 6. st. Rukavi se produžuju u različite dužine, sam oklop se produžuje najčešće do razine koljena ili, u rjeđim primjercima, čak do gležnja. Bočni prorezi se zamjenjuju centralnim s prednje i stražnje strane. U Dura Europosu iz 3. st. prikazane su figure u ovom tipu luskastog

⁴⁷⁹ TRAVIS, 2012., 105.

⁴⁸⁰ RUSSELL-ROBINSON, 1975., 158.; BISHOP, COULSTON, 1993., 85.; GOLDSWORTHY, 2003., 127.; TRAVIS, 2012., 105.;

⁴⁸¹ RUSSELL-ROBINSON, 1975., 156., tabla 442.; BISHOP, COULSTON, 1993., 85.; D'AMATO, 2009., 41., 124.; TRAVIS, 2012., 105.;

⁴⁸² RUSSELL-ROBINSON, 1975., 157., tabla 443.; TRAVIS, 2012., 105.

⁴⁸³ D'AMATO, 2009., 41., 125.

⁴⁸⁴ D'AMATO, 2009., 41., 125.

⁴⁸⁵ FEUGERE, 2002., 142.; FIELDS, 2006., 20.-21.; TRAVIS, 2012., 112.

oklopa sa dodatnom oklopnom kapom, no nije moguće iščitati radi li se o kapi sačinjenoj od pločica ili karika.⁴⁸⁶

Krajem 3. st. i tijekom 4. st. razvija se nova forma teško oklopljene konjice unutar rimske vojske, poznata kao *clibanarii*. Razvijen također iz istočnjačkih uzora, ovaj je oklop pokrивao cijelog konjanika i cijelog konja, no konjanik je nosio obično kombinaciju karičastog i ljuskastog oklopa (obično je karičasta bila kapa ili štitnik za vrat i ramena kombinirani sa ljuskastim oklopom), dok je konj bio pokriven ljuskastim oklopom.⁴⁸⁷

Konstrukcija ljuskastog oklopa

Raširenost nalaza ovog tipa oklopa, točnije pločica oklopa, je veoma varijabilna. Na nekim nalazištima pronađen je manji broj pločica, dok na nekim i na stotine. U potonjem slučaju radi se o pločicama raznih veličina, odnosno o nalazima više različitih oklopa. Veličine pločica variraju tijekom svih perioda korištenja ovog oklopa, iako su najčešće one manjih dimenzija, dužine do nekoliko centimetara.⁴⁸⁸ Nažalost, do danas nije pronađen niti jedan primjerak cjelovitog ljuskastog oklopa, najbliži nalaz je onaj iz Trazimenskog jezera, ali je problematičan jer je, kako prenosi Travis, rekonstruiran na temelju nalaza razdvojenih pločica.⁴⁸⁹ Nalazi pločica ljuskastog oklopa češći su od nalaza karičastih oklopa, no to ne mora značiti da se ljuskasti tip oklopa više koristio. Kako kaže Travis, vjerojatnije je da su veći fragmenti ljuskastih oklopa otporniji na elemente, pošto nam svi literarni izvori govore suprotno, odnosno da je upotreba karičastog oklopa puno zastupljenija od ljuskastog. S obzirom da pločice ljuskastog oklopa mnogo lakše ispadaju pod udarcima od karika karičastog oklopa, to bi značilo da je ljuskaste oklope bilo potrebno češće popravljati pa bi i veći broj fragmenata bio izgubljen.⁴⁹⁰

Ipak, na temelju analize velikog broja nalaza pločica s različitih lokaliteta moguće ih je razdvojiti s obzirom na dimenzije, broj i raspored perforacija na samim pločicama. U

⁴⁸⁶ TRAVIS, 2012., 105.-106.

⁴⁸⁷ TRAVIS, 2012., 109.-112.

⁴⁸⁸ GOLDSWORTHY, 2003., 128.; D'AMATO, 2009., 41., 125.

⁴⁸⁹ BISHOP, COULSTON, 1993., 60.; TRAVIS, 2012., 98.-99.

⁴⁹⁰ BISHOP, COULSTON, 1993., 60.; GOLDSWORTHY, 2003., 127.; FIELDS, 2006., 14.; TRAVIS, 2012., 114.;

slučajevima gdje su pronađeni nizovi pločica, a posebno u dodatku sa baznom tkaninom, možemo pratiti različite tehnike konstrukcije oklopa (redovi pločica mogu se, na primjer, nizati tako da djelomično pokrivaju red ispod ili na način da svaki red stoji zasebno u punoj dužini).⁴⁹¹ U svakom slučaju pločice su se najčešće tijekom cijelog 1. st. povezivale u horizontalnim redovima.⁴⁹²

Clemetson je katalogizirao poznate nalaze pločica ljuskastog oklopa u Britaniji upravo na temelju perforacija te je identificirao 46 tipova pločica sa 25 nalazišta.⁴⁹³

Von Groller je na temelju samo nalaza sa Karnunta (gdje je pronađeno na stotine primjeraka) identificirao čak 36 tipova pločica (sl. 66). Neke su pločice brončane, a većina ih je željeznih. Veličina pločica varira i kod brončanih i željeznih primjera, od 2.8 x 1.4 cm do 8 x 5.4 cm. Razlike u obliku i rasporedu perforacija podrazumijevaju manje varijacije u načinu povezivanja pločica. Temeljna sličnost među svim tipovima je što su bočne perforacije služile za međusobno povezivanje pločica jednog reda tako da su se one preklapale, dok su velike perforacije na vrhu služile za povezivanje pločica, odnosno cijelog reda, na baznu tkaninu.⁴⁹⁴ Tako je von Groller podijelio te gornje perforacije (na vrhu pločice), na temelju veličina i rasporeda, na 6 kategorija:⁴⁹⁵

- 1.) jedna velika perforacija
- 2.) dvije perforacije (svaka u jednom kutu)
- 3.) dvije perforacije, horizontalno postavljene, u sredini
- 4.) dvije perforacije, vertikalno postavljene, u sredini
- 5.) dva para po dvije vertikalno postavljene perforacije, u sredini (4 rupe)
- 6.) tri para po dvije vertikalno postavljene perforacije, jedan par u sredini te po jedan na svakoj strani (6 rupa)

⁴⁹¹ TRAVIS, 2012., 98.-99.

⁴⁹² D'AMATO, 2009., 41., 125.

⁴⁹³ TRAVIS, 2012., 99.

⁴⁹⁴ TRAVIS, 2012., 100.

⁴⁹⁵ VON GROLLER, 1901., 85.; TRAVIS, 2012., 100.;

Uz to, predložio je i dva načina povezivanja svakog reda na baznu tkaninu, na temelju tragova povezivanja na pločicama:⁴⁹⁶

- 1.) upotrebom uskog kožnog remena koji prolazi kroz velike centralne perforacije
na vrhu
- 2.) šivanjem sa „koncem“ kroz male rupe, na tri načina (kao i primjerci sa Carpowa, sl. 67):
 - a) jedan red šava
 - b) dva reda šava
 - c) dva reda dvostrukog šava

Što se tiče oblika samih pločica, von Groller kategorizira 3 tipa:⁴⁹⁷

- 1.) sa šiljastim donjim rubom
- 2.) četvrtaste sa zaobljenim/podsječenim svim rubovima (kao i primjerci iz Carpowa, sl. 67)
- 3.) sa zaobljenim donjim rubovima

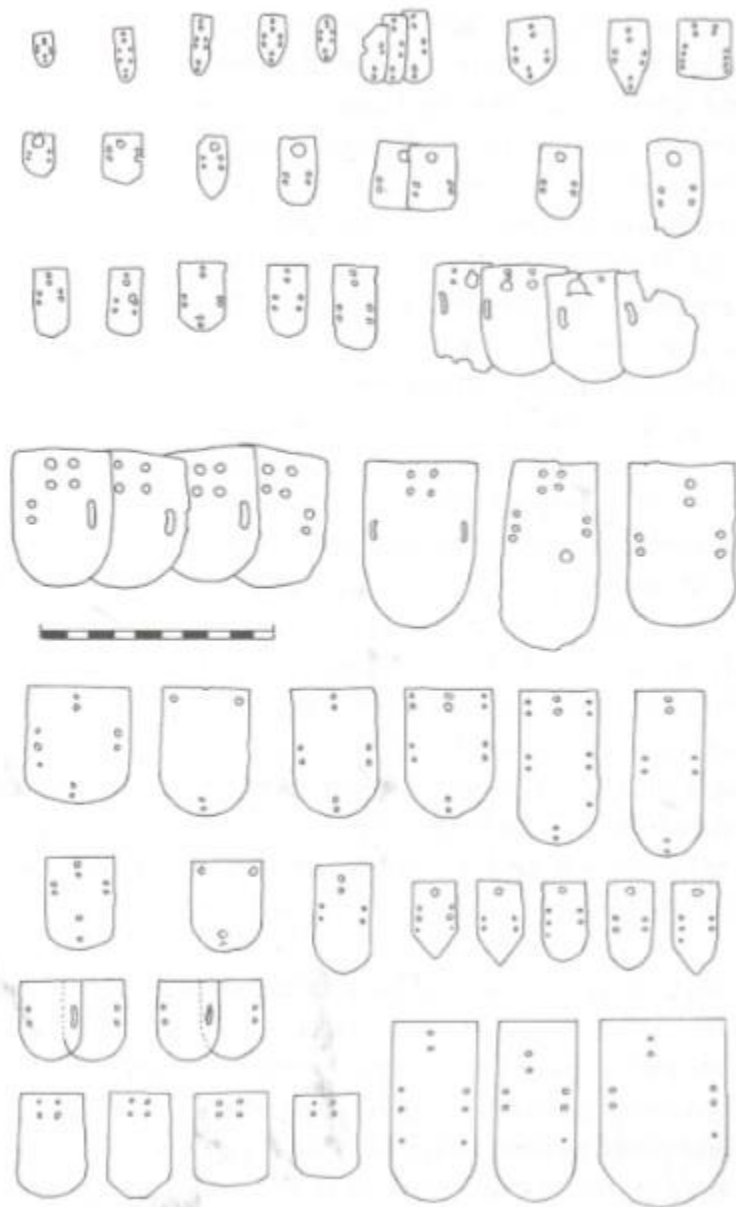
Ovi oblici pločica pojavljuju se na nalazištima diljem Carstva (u Britaniji Carpow , Corbridge, Caerleon, Great Chesters, Newstead, te ostalim dijelovima Carstva kao npr. Vindoboni ili Dura Europosu, sl. 66). Najčešći raspored perforacija na pločicama sa spomenutih nalazišta je onaj sa šest perforacija raspoređenih u tri para vertikalnih perforacija na vrhu.

U Sirmiju su pronađeni fragmenti nekoliko ljuskastih oklopa ili jednog oklopa. Pločice su brončane, različitih oblika, ali uniformnih perforacija po 3 para vertikalno postavljenih te raspoređenih na vrh i po jedan par sa svake lateralne strane. Datirani su u 1.-2. st., a pretpostavlja se radionica za izradu i popravak ovakvih oklopa u Sirmium.⁴⁹⁸

⁴⁹⁶ TRAVIS, 2012., 101.; VON GROLLER, 1901., 85.

⁴⁹⁷ TRAVIS, 2012., 101.

⁴⁹⁸ D'AMATO, 2009., 125., Fig. 150.

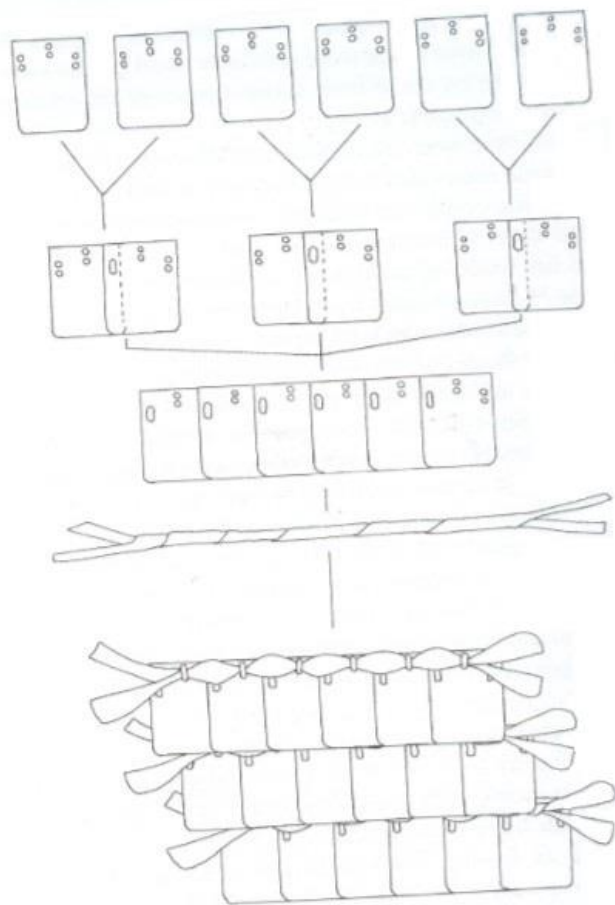

Slika 66. Odabir pločica ljuskastog oklopa iz Karnunta (iznad mjerne trake) te iz Dura-Europosa (ispod mjerne trake)
(preuzeto iz: TRAVIS, 2012., 99.)

Pločice sa Karnunta (sl. 66) preklapaju se sa desno na lijevo za trećinu svoje širine. Vertikalno se preklapaju do polovice dužine reda ispod. Međusobno se pločice povezuju žicom različitih dimenzija (12,7 mm dužine, 0,5 mm debljine i 0,76 mm širine).⁴⁹⁹

Von Groller dodaje da su perforacije na svim pločicama sa Carnuntuma bile jednako udaljene od ruba pločica bez obzira na veličinu samih pločica. To bi značilo da su manje pločice pokrivale veći postotak susjednih pločica nego što bi to bio slučaj sa

⁴⁹⁹ TRAVIS, 2012., 101.

Slika 67. Brončane pločice ljuskastog oklopa iz Carpowa, sa prikazom načina vezivanja vrpcom
(preuzeto iz: TRAVIS, 2012., 101.)

pločicama većih dimenzija, te je mislio da je oklop sačinjen od pločica manjih dimenzija bio teži.⁵⁰⁰ Sa tim se mišljenjem nije složio Russell-Robinson koji argumentira da su manje pločice bile i tanje stoga i nema razlike u težini oklopa. Oklope sačinjene od manjih pločica Russell-Robinson je vidio kao paradne, odnosno za konjaničke sportove ili ceremonijalne svrhe, argumentirajući kako su takvi oklopi bili predelikatni za borbu.⁵⁰¹ Clemetson opovrgava to mišljenje, te smatra da paradni oklopi ovog tipa uopće nisu postojali. On smatra kako se manje pločice, unatoč tome što su pojedinačno tanje i delikatnije, preklapaju horizontalno i vertikalno u većim površinama stoga je veća površina samog oklopa bila ustvari duple debljine čineći ga čvršćim.⁵⁰²

U dodatku Von Grollerovoj kategorizaciji perforacija (na vrhu i na stranama) postoji manji broj pločica koje imaju dodatnu jednu ili par perforacija na donjem rubu. Ove bi perforacije služile za povezivanje reda pločica sa redom ispod. Rezultat bi bila puno čvršća, ali i polu rigidna struktura koja pruža slabiju slobodu kretanja.⁵⁰³ Ovakva struktura se pojavljuje od antoninskog perioda, primjerice u Mušovu i Corbridgeu, dok su slični nalazi, ali sa većim pločicama, pronađeni u pred-antoninskim kontekstima u Carnuntumu, koje je Russell-Robinson odredio kao rana faza u razvoju takvog tipa ljuskastog oklopa.⁵⁰⁴ Ovi su oklopi pružali veću zaštitu od projektila i ubodnih oružja, ali su bili manje fleksibilnosti. Russell-Robinson je predložio da su bili korišteni za kratke oklope koji sežu do struka, moguće nošeni preko karičastog oklopa za dodatnu zaštitu. Ovakav tip spajanja redova pločica poništava potrebu za podstavom, iako je ona mogla biti nošena zbog udobnosti.⁵⁰⁵

U Newsteadu, pronađen je depozit od 346 mesinganih pločica. Zanimljivo je da su sve uniformne veličine (2.9 x 1.2 cm), oblika (kvadratni gornji vrh, a zaobljeni donji), debljine te rasporeda perforacija (vertikalno postavljen par perforacija na bokovima

⁵⁰⁰ VON GROLLER, 1901., 85.; TRAVIS, 2012., 103.-104..

⁵⁰¹ RUSSELL-ROBINSON, 1975., 156.; TRAVIS, 2012., 104.

⁵⁰² RUSSELL-ROBINSON, 1975., 154.; CLEMETSON, 1993., 10.; TRAVIS, 2012., 104.

⁵⁰³ VON GROLLER, 1901., 85.; D'AMATO, 2009., 128.; TRAVIS, 2012., 104.;

⁵⁰⁴ RUSSELL-ROBINSON, 1975., 154.; FIELDS, 2006., 14.; D'AMATO, 2009., 128.

⁵⁰⁵ RUSSELL-ROBINSON, 1975., 156.; TRAVIS, 2012., 105.

pločice te jedna veća na vrhu u sredini, tip 1 po sve tri podjele kod von Grollera).⁵⁰⁶ U Carpowu (Škotska) pronađen je komad presavijenog ljuskastog oklopa datiran u Severovo vrijeme. Pločice su također uniformne po obliku (pravokutne sa zaobljenim donjim vrhovima, tip 3 po von Grollerovoj podjeli), veličini (15/16 x 13 mm), debljini te rasporedu perforacija (3 para vertikalnih perforacija na vrhu, jedan u centru, a dva bočna malo spuštenu u odnosu na centralni; tip 6 po von Grollerovoj podjeli). Pločice su se vezivale za podstavu tako da bi se preko gornjeg dijela reda pločica postavila traka sačinjena od 2 platnene trake povezane u pletenicu. Traka bi se prišila na podstavu kroz centralni par perforacija na pločicama (sl. 67).⁵⁰⁷

Russell-Robinson se također bavio sličnostima u dimenzijama i obliku pločica sa različitim nalazišta. Za neke je slučajeve predložio da su mogli biti radovi iste radionice. Dalje je predložio da je ta standardizacija u dimenzijama i obliku pločica, debljini žice za spajanje pločica, kao i rasporedu i veličini perforacija, namjerna kako bi se ubrzala proizvodnja i olakšali popravci u radionicama.⁵⁰⁸

Individualne pločice dobivale su se, kako se čini, na dva načina: jednostavno izrezane (ili, prema Travisu, prešane kako bi se postigla uniformnost veličine i veća brzina proizvodnje), dok su druge konveksno oblikovane radi veće čvrstoće. Potonje se pojavljuju u većem broju na Carnuntumu, a određen broj se pojavljuje i u Clemetsonovoj katalogizaciji.⁵⁰⁹

Na nekim se primjercima pojavljuje i središnje ojačanje, kao što smo vidjeli na ranijim egipatskim i hititskim pločicama. Taj se tip pločica pojavljuje i na skulpturalnim prikazima rimskog doba, kao npr. na steli centuriona Kvinta Sertorija Festa iz sredine 1. st iz Tivolija. Postoje i dekorativniji oblici nalik perju koje Russell-Robinson naziva *lorica plumata*.⁵¹⁰

⁵⁰⁶ FEUGERE, 2002., 98.; GOLDSWORTHY, 2003., 128., slika na vrhu stranice ; TRAVIS, 2012., 99.

⁵⁰⁷ COULSTON, 1992., 21.; TRAVIS, 2012., 99.

⁵⁰⁸ RUSSELL-ROBINSON, 1975., 154.; TRAVIS, 2012., 102..

⁵⁰⁹ VON GROLLER, 1901., 85.; CLEMETSON, 1993., 8-10; TRAVIS, 2012., 102.

⁵¹⁰ TRAVIS, 2012., 102.

Zanimljiva je i pojava ljuskastih oklopa čije su pločice različitih boja. Taj efekt postignut je korištenjem različitih metala (kao npr. nalazi iz Augsburga gdje su željezne i pločice od bakrene slitine naizmjenično postavljane čime se dobio efekt šahovske ploče). Na lokalitetu Ham Hill u Somersetu pronađene su pokositrene i posrebrene pločice koje se izmjenjuju sa običnim brončanim, također proizvodeći efekt šahovske ploče. U Masadi pronađeno je 340 pločica (vjerojatno sve sa istog oklopa) u čiju su strukturu dodani različiti omjeri inkluzija čime su se dobile pločice srebrne, crvene i zlatne boje. Također su izrađene u različitim oblicima i veličinama što bi moglo značiti, ako su zaista pripadale istom oklopu, da su različiti dijelovi oklopa izrađeni od različitih pločica, a najveći broj ipak od dugih i ravnih.⁵¹¹ Nažalost Travis ne donosi datacije za ove nalaze, stoga ih ne možemo sa sigurnošću smjestiti u neko određeno razdoblje.

Lamelarni oklop

Kao što je spomenuto u uvodu ljuskastog oklopa, lamelarni je oklop dovoljno različit od ljuskastog da se može izdvojiti kao posebni tip ljuskastog oklopa. Osnovna je razlika u tome što lamelarni oklop poništava potrebu za podstavom, jer se pločice međusobno direktno vežu čineći tako rigidnu strukturu.

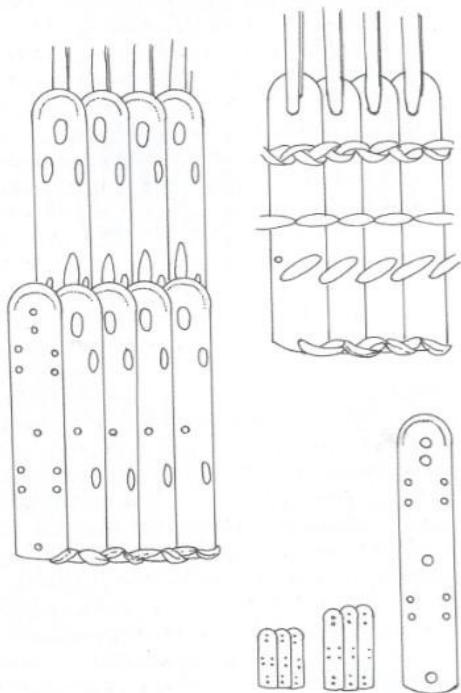
Ovaj oklop također potječe sa istoka. Travis navodi da su oklop razvili Asirci, od kojih se oklop proširio do Perzijanaca i preko njih u Aziju. Poznavali su ga Etruščani i susjedni italski narodi, vjerojatno kroz kontakt preko južnih italskih regija ili preko Grčke. Tijekom 5. st. pr. n. e. prekida se upotreba u italskim regijama, ali se nastavlja na istoku u Aziji šireći se na sjeverne stepske regije. Tradicija se nastavlja i u područjima pod perzijskim utjecajem gdje je razvijen za teško oklopljene konjanike 1. st. pr. n. e. Tada se i ponovno pojavljuje u rimskim kontekstima (npr. pojavljuje se na reljefu sa tri palmirska boga iz 1. st.).⁵¹² Travis ne navodi precizno kada se prestaje koristiti lamelarni oklop kod Rimljana, ali navodi kako se, pod avarskim utjecajem, ponovno pojavljuje u 6. st. u srednjebizantskom periodu.⁵¹³

⁵¹¹ BISHOP, COULSTON, 1993., 85.; D'AMATO, 2009., 125.; TRAVIS, 2012., 102.;

⁵¹² D'AMATO, 2009., 52.; TRAVIS, 2012., 113.

⁵¹³ TRAVIS, 2012., 114.

Lamele ovog oklopa mogu se izraditi od gotovo bilo kojeg rigidnog materijala, poput drva, kosti, sirove kože, bronce ili željeza, dok su u rimskim kontekstima brončane i željezne najčešće. Različiti su dijelovi istog oklopa mogli biti izrađeni od lamela različitih dimenzija kako bi se prilagodili kretnjama pojedinih dijelova tijela (kratke lamele za dijelove koji zahtijevaju veću fleksibilnost kretnji poput ramena i nadlaktica). Lamele (ili *laminae*) se nazivaju pločice produženog oblika koje imaju dodatan par perforacija na bočnoj strani nešto niže prema dnu. Pločice bi se tako preko dva para bočnih perforacija međusobno horizontalno povezivale sa unutrašnje strane sa kožnim remenom ili vrpcom od tkanine. Redovi lamela bi se povezivali sa redom iznad i ispod sa vanjske strane preko centralnih perforacija, na način da lamele budu međusobno poravnate sa onima iznad i ispod. Tako ne bi bilo potrebe za podstavom, a struktura je bila rigidna i čvrsta (sl. 68).⁵¹⁴

Slika 68. Pločice lamelarnog oklopa iz Corbridgea
(preuzeto iz: TRAVIS, 2012., 104.)

Usporedba karičastog i ljuskastog oklopa

Nekoliko je temeljnih razlika između ove dvije vrste oklopa, kao prvo u fleksibilnosti, odnosno rigidnosti strukture, težini, načinu izrade i mogućnosti popravaka te kvaliteti zaštite od različitih vrsta oružja i napada. Karičasti je oklop svakako mnogo fleksibilniji, a njegova struktura omogućava veću izdržljivost od napada. Lakši je, posebno

⁵¹⁴ D'AMATO, 2009., 128.; TRAVIS, 2012., 114.

u lošim vremenskim uvjetima (npr. u slučaju kiše), pošto ljuskasti oklop zbog svoje izrade podrazumijeva korištenje podstave koja je u takvim uvjetima mnogo teža. Ljuskasti oklop dodatno gubi na fleksibilnosti uvođenjem rukava, a sa time i pteriga na rukama.

S druge strane, ljuskasti oklop pruža jednako kvalitetnu zaštitu u odnosu na karičasti, čak i bolju, kako kaže Travis, u bliskoj borbi gdje se napadi odbijaju od oklopa zbog njegove glatke površine. Prilikom udaraca pločice bi nerijetko otpadale, što Travis smatra prednošću jer, kako kaže, time se sila udarca upija u oklop i raspršuje (kao što je i zaštitna ograda na današnjim cestama izrađena sa namjerom da se gužva prilikom udarca vozila radi upijanja sile). U kasnijim razdobljima pojava kompozitnog oklopa, sačinjenog od kombinacije karičastog i ljuskastog, omogućuje povećanu fleksibilnost, ali i dodatan sloj zaštite pošto bi se ponekad ljuskasti oklop navlačio preko karičastog.⁵¹⁵

Slika 69. (*Desno*) Prikaz rimskih vojnika – legionar, kasnorepublikansko doba (lijevo), legionari, kasnoaugustovsko/tiberijevsko doba (u sredini i desno) (preuzeto iz: SIMKINS, 2000.)

⁵¹⁵ TRAVIS, 2012., 115.

Slika 70. (*Lijevo*) Prikaz rimskih vojnika iz prve pol. 1. st. - *signifer* (lijevo), centurion (u sredini), *aquilifer* (desno) (preuzeto iz: SIMKINS, 2000.)

Slika 71. (*Desno*) Prikaz rimskih vojnika iz prve pol./sredine 1. st. - *aquilifer* (lijevo), centurion (u sredini), legionar (desno) (preuzeto iz: SIMKINS, 2000.)

Slika 72. Prikaz rimskih konjanika iz druge pol. 1. st. (preuzeto iz: SIMKINS, 2000.)

NALAZI OKLOPA JULIJEVSKO-KLAUDIJEVSKE DINASTIJE U ILIRIKU

U Burnumu kod Ivoševaca pronađeno je sedam fragmenata oklopa (kat. br. 21-27), od čega pet pripada dijelovima obručnog oklopa te po jedan karičastom i ljuskastom oklopu. Od karičastog oklopa pronađena je brončana S spojna kuka (kat. br. 21) koja na jednom kraju završava u obliku životinjske glave, a na drugom pločastim produžetkom sa rupicom za pričvršćivanje. Kopča je datirana u prvu polovicu 1. st.⁵¹⁶ Iz drugog stoljeća je fragment ljuskastog oklopa sastavljen od 6 žicom spojenih brončanih pločica izduženog oblika (kat. br. 22). Pločice su na donjem kraju zaobljene, a na vrhu završavaju gotovo ravno. Svaka pločica ima po dvije bočne perforacije (na svojem desnom rubu) kojima su se vezivale za sljedeću pločicu, te jednu veću centralnu perforaciju na vrhu kojom su se povezivale na podstavu.⁵¹⁷ Ovaj fragment ljuskastog oklopa je naveden iz razloga što se pločice nisu drastično promijenile u odnosu na one iz 1. st., ali i zbog nedostatka pločica koje bi se mogle datirati isključivo u 1. st.

Svi dijelovi obručnog oklopa datirani su u 1. st. Radi se o dvije kopče na šarnir tipa Thomas I (kat. br. 23 i 24) te tri šarnira tipa Thomas IX (kat. br. 25), Thomas VI (kat. br. 26) i Thomas IV (kat. br. 27).⁵¹⁸

Na području između rijeka Krke i Cetine zastupljeno je 30 nalaza dijelova karičastog i obručnog oklopa.⁵¹⁹ Od karičastog oklopa⁵²⁰ pronađen je ulomak oklopa iz Tilurija (kat. br. 31) te tri spojne kuke od kojih je jedna iz Tilurija (kat. br. 28), a dvije iz Salone (kat. br. 29 i 30). Jedan primjerak iz Salone (kat. br. 29), te tilurijski (kat. br. 28), pripadaju tipu 2 prema tipologiji Deschler-Erba. Obje su kuke služile za kopčanje desne

⁵¹⁶ MILETIĆ, 2010., 147., IDN 1305, kat. br. 11

⁵¹⁷ MILETIĆ, 2010., 147., kat. br. 10, MHAS 6982

⁵¹⁸ Za dvije kopče na šarnir, tip Thomas I: MILETIĆ, 2010., 145., MHAS 7095, kat. br. 5 i MHAS 6979, kat. br. 6; za tri šarnira: MILETIĆ, 2010., 146.: MHAS 6980, kat. br. 7, tip Thomas IX; MHAS 6981, kat. br. 8, tip Thomas VI; i MHAS 7096, kat. br. 9, Thomas IV

⁵¹⁹ IVČEVIĆ, 2016, 61.-63.

⁵²⁰ Za spojnu kuku iz Tilurija, inv. br. AMS H-4053 u: SANADER, TONČINIĆ, 2010., 68., kat. br. 26, IVČEVIĆ, 2010., 135., kat. br. 3 i IVČEVIĆ, 2016., 220. T. 5. 52., kat. br. 52; za dvije spojne kuke iz Salone u: IVČEVIĆ, 2016., 219.-220., AMS H-658, T. 5. 51., kat. br. 51 i AMS H-2191, T. 6. 53., kat. br. 53; za ulomak oklopa u: IVČEVIĆ, 2016., 219., GAR 06 PN 45, T. 5. 50., kat. br. 50

naramenice oklopa, a zmijoliko tijelo, ukrašeno urezima, završava roгатom zmijskom glavom. Drugi salonitanski primjerak (kat. br. 30) pripada tipu 3, debljeg je tijela sa istaknutim zakovicama, a ovom se kukom kopčala lijeva naramenica. Sve tri kuke su datirane okvirno u 1. st.⁵²¹ Ulomak samog oklopa iz Tilurija (kat. br. 31) sastavljen je od pet željeznih karika. Dvije karike su zatvorene zakovicom dok su tri iskucane. Nažalost, ulomak ovako malih dimenzija nemoguće je precizno datirati, osim uopćeno, u razdoblje boravka vojnih jedinica u Tiluriju.⁵²²

Dijelovi obručnog oklopa najbrojniji su s 26 nalaza (kat. br. 32-57).⁵²³ Radi se o spojnim petljama (2 primjerka), šarnirima⁵²⁴ oklopa (6 primjerka), šarnirima remena oklopa (5 primjerka) te dijelovima kopči (13 primjerka). Svi dijelovi pripadaju Corbridge tipu obručnog oklopa.⁵²⁵ Spojne petlje, šarniri i kopče su najzastupljeniji tip nalaza obručnog oklopa na arheološkim lokalitetima.

Dvije spojne petlje (kat. br. 32 i 33), koje su povezivale poluobruče pojasnog dijela oklopa, na svojim krajevima sadrže identične spojnice kroz koje se provlačila neka vrsta vrpce. Obe petlje pronađene su na Tiluriju. Jedan primjerak, zarezanog kraja i paralelnih rubova pločice, svrstan je pod tip Thomas Hi (kat. br. 32), a drugi je uvršten pod Hvi tip (nedefinirani tipovi, kat. br. 33).⁵²⁶

Četiri primjerka šarnira oklopa (kat. br. 34-37) zaobljenog su ruba pločice s izraženim volutnim (laticastim) završetkom. Tri su svrstana pod tip Thomas F iv (kat. br. 34-36), a četvrti primjerak (kat. br. 37) pod Thomas F vi koji s vanjske strane ima tri spojene kružne pločice koje su prema sredini četvrtasto zarezane.⁵²⁷

⁵²¹ IVČEVIĆ, 2016, 64.-65.

⁵²² IVČEVIĆ, 2016, 64.,

⁵²³ IVČEVIĆ, 2016, 221.-231. za kataloške opise pojedinih nalaza: kat. br. 54-79

⁵²⁴ Neki autori za šarnire koriste i termin okovi

⁵²⁵ IVČEVIĆ, 2016, 61.

⁵²⁶ IVČEVIĆ, 2016, 69., 221., kat. br. 54-55, o kat. br. 54 dodatno u: SANADER, TONČINIĆ, 2010., 68.-69., kat. br. 27 ; IVČEVIĆ, 2010., za spojnu petlju obručnog oklopa, inv. br. AMS H-3127, kat. br. 4

⁵²⁷ IVČEVIĆ, 2016, 69., 222.-223., okovi oklopa kat. br. 56-59; za okov oklopa kat. br. 56 dodatno u SANADER, TONČINIĆ, 2010., 72.-73., MTK 542, kat. br. 33; za okov oklopa kat. br. 57 dodatno u: SANADER, TONČINIĆ, 2010., 73., MTK 30, kat. br. 34

Dva ukrasna okova (kat. br. 38-39) ustvari su profilirani diskovi oblika rozete, a pripadaju različitim tipovima (J i te J ii). Međusobno se kronološki ne razlikuju. Jedan je okov dekoriran koncentrično raspoređenim laticama (kat. br. 38), a drugi s nizom rebara poprečno raspoređenih oko otvora za zakovicu (kat. br. 39). Vjerojatno su pripadali Corbridge tipu A.⁵²⁸

Svih 5 primjeraka zglobnih okova remena pronađeno je na Tiluriju (kat. br. 40-44) te pripadaju tipu Thomas C iii. Ovaj je tip okova remena uobičajen, a karakteriziraju ga 2 zakovice.⁵²⁹

Deset kopči za oklop pronađeno je u Tiluriju, dvije u Saloni te jedna u Andetriju (kat. br. 45-57).⁵³⁰ Od tih tipu Thomas A ii pripadaju 2 kopče četvrtastog oblika okova iz Tilurija (kat. br. 45 i 46).⁵³¹ Ovaj je tip najzastupljeniji tip kopči okova oklopa diljem Carstva, izuzev Thomas A i tipa koje je nemoguće tipološki odrediti s obzirom na to da nisu sačuvane sa vanjskim okovom. Tih nedeterminiranih kopči (Thomas A i) ima sveukupno sedam (kat. br. 47-53): pet iz Tilurija te po jedna iz Salone i Andetrija.⁵³² Tri kopče (dvije iz Tilurija te jedna iz Salone), također nesačuvanih okova, se po polukružnom presjeku pređice svrstavaju u Thomas E iv tip (kat. br. 54-56). Još jedna kopča iz Tilurija (kat. br. 57), četvrtastog oblika s jednom zakovicom i bez dodatnog okova svrstana je u Thomas D i tip.⁵³³

⁵²⁸ IVČEVIĆ, 2016, 69.-70., 223.-224., ukrasni okovi oklopa kat. br. 60-61; za ukrasni okov oklopa kat. br. 60 dodatno u: SANADER, TONČINIĆ, 2010., 74., MTK 50, kat. br. 36; za ukrasni okov oklopa kat. br. 61 dodatno u: SANADER, TONČINIĆ, 2010., 73., MTK 45, kat. br. 35; čini mi se po usporedbi slika ova dva okova u navedenim izvorima da su one pomiješane ili zamijenjene jedna s drugom

⁵²⁹ IVČEVIĆ, 2016, 71., 224.-226., kat. br. 62-66

⁵³⁰ IVČEVIĆ, 2016, 70.-71., 226.-231., kat. br. 67-79; za kat. br. 67 dodatno u: SANADER, TONČINIĆ, 2010., 71., kat. br. 31; za kat. br. 68 dodatno u: SANADER, TONČINIĆ, 2010., 71., kat. br. 30; za kat. br. 70 dodatno u: SANADER, TONČINIĆ, 2010., 69.-70., kat. br. 28; za kat. br. 71 dodatno u: SANADER, TONČINIĆ, 2010., 70., kat. br. 29;

⁵³¹ IVČEVIĆ, 2016, 70., 226.-227., kat. br. 67 (GAR 04 PN 95, T. 6. 67.) i 68 (AMS H-4202, T. 6. 68.); IVČEVIĆ, 2004., 170.-171. za kopču obručnog oklopa, inv. br. AMS H-4202

⁵³² IVČEVIĆ, 2016, 71., 69-75; IVČEVIĆ, 2005., 170. za kopče obručnog oklopa inv. br. AMS H-1601 te AMS H-4439

⁵³³ IVČEVIĆ, 2016, 71., 229.-231., kat. br. 76-79

U Sisku su pronađeni mnogobrojni dijelovi oklopa. Od karičastog oklopa pronađeno je 5 dijelova (kat. br. 58-62). Radi se o 3 spojne kuke⁵³⁴ te 2 fragmenta samog oklopa.⁵³⁵ Spojne kuke izrađene su od bakrene slitine, a vrhovi su izrađeni u obliku životinjskih glava. Sačuvane su polovično, a pričvršćivale su desnu naramenicu. Jedna spada pod Deschler-Erb tip 3 sa zmijskom glavom (kat. br. 58), a ostale dvije pod Deschler-Erb tip 2 sa karakterističnim ovnovskim glavama (kat. br. 59 i 60). Datirane su okvirno u 1. ili 2. st.⁵³⁶ Dva veća fragmenta željeznog karičastog oklopa (kat. br. 61 i 62) sačuvana su u dovoljnoj mjeri da im se može odrediti konstrukcija. Datirani su okvirno u rimsko razdoblje s obzirom na to da se karike karičastog oklopa nisu mijenjale kroz stoljeća.⁵³⁷

Od ljuskastog oklopa pronađeno je sveukupno 25 nalaza pločica (kat. br. 63-88) od bakrene slitine⁵³⁸, što pojedinačnih, što grupa od po nekoliko spojenih pločica. Dvadeset nalaza (kat. br. 63-82)⁵³⁹ čine ljuske pravokutnog oblika sa koso podrezanim uglovima donjeg ruba. Broj perforacija varira, ali su sve raspoređene na obje bočne strane te centralno na vrhu i to po 1 ili 2 para. Bočne perforacije služile su za povezivanje sa slijedećom pločicom, a gornje centralne za povezivanje na podstavu. Ovakav tip i oblik ljuski pripada ranijem tipu skvamate.⁵⁴⁰ Sljedećih šest nalaza čine specifične vrste pločica (kat. br. 83-88). Prva se sastoji od tri povezane pločice malih dimenzija sa trokutastim završetkom (kat. br. 83). Definirana je kao dio paradnog oklopa, okovratnog oklopa ili završetak rukava, a slično se može zaključiti za još jednu pločicu malih dimenzija, ali pravokutnog oblika (kat. br. 84).⁵⁴¹ Nalaz od tri izdužene pločice sa gornjim vrhom ravnim, a donjim polukružnim (kat. br. 85) definiran je kao dio lamelnog oklopa karakterističnog za istočnjačke auxilijarne postrojbe. Datiran je općenito u carsko razdoblje.⁵⁴²

⁵³⁴ RADMAN-LIVAJA, 2004., 130., kat. br. 130-132, za sve tri spojne kuke naveden je isti inv. br.: 7445

⁵³⁵ RADMAN-LIVAJA, 2004., 130., kat. br. 133-134

⁵³⁶ RADMAN-LIVAJA, 2004., 77.

⁵³⁷ RADMAN-LIVAJA, 2004., 79.

⁵³⁸ RADMAN-LIVAJA, 2004., 130., kat. br. 135-160

⁵³⁹ RADMAN-LIVAJA, 2004., 80. i 130., kat. br. 135-154

⁵⁴⁰ RADMAN-LIVAJA, 2004., 80.

⁵⁴¹ RADMAN-LIVAJA, 2004., 80. i 130., kat. br. 155 i 156

⁵⁴² RADMAN-LIVAJA, 2004., 80. i 130., kat. br. 157

Ovdje napominjem da iz kasnijeg razdoblja (2. st.)⁵⁴³ imamo još dva specifična nalaza⁵⁴⁴ ljuski koje se međusobno povezuju žicom (kat. br. 87 i 88), ali se ne vežu za podstavu. Jedna samostalna ljuska (kat. br. 86) identičnog rasporeda perforacija (po par na bočnim stranama te centralno na vrhu i dnu) bi se mogla pripisati istom tipu.⁵⁴⁵

Radman-Livaja je nalaze obručnog oklopa iz Siska podijelio prema tipu – Kalkriese, Colbridge ili Newstead (iako niti jedan nalaz nije sa sigurnošću atribuiran Newstead tipu). Od sveukupno 24 nalaza (kat. br. 89-112)⁵⁴⁶, što cjelovitih, što fragmentiranih, samo se jedan cjeloviti šarnir (kat. br. 103) sa sigurnošću može pripisati najranijem Kalkriese tipu. Radi se o tipičnom obliku trorogih krajeva pločica (tip Thomas Kalkriese I)⁵⁴⁷ koji je spajao prsnu ili leđnu ploču sa ramenim dijelom oklopa. Za dvije pređice bez šarnira (kat. br. 99 i 100) Radman-Livaja ostavlja otvorenu mogućnost da su pripadale Kalkriese tipu, ali naglašava da su takve pređice bile prisutne i na Corbridge A tipu, točnije na unutrašnjoj strani pojasnog dijela oklopa.⁵⁴⁸

Corbridge tipu se nesumnjivo mogu pripisati 3 šarnira za remen (kat. br. 92, 97 i 98)⁵⁴⁹ kojima su spajane pojedine sekcije oklopa, a njima bi se vjerojatno mogao pridružiti još jedan fragment šarnira za remen (kat. br. 93).⁵⁵⁰ Četiri fragmentirana šarnira s volutnim (laticastim) krajevima (kat. br. 104-107)⁵⁵¹, koji su spajali ramene, odnosno okovratne ploče, također su nesumnjivo pripadali Corbridge tipu. Dvije spojne petlje sa zatvorenim petljama (kat. br. 110 i 111)⁵⁵² međusobno su povezivale lijevu i desnu stranu pojasnog dijela oklopa, a sasvim su sigurno pripadale Corbridge tipu, no nemoguće ih je

⁵⁴³ Smatram da je važno spomenuti nalaze ljuskastog oklopa i iz nešto kasnijeg razdoblja od onog obuhvaćenog temom rada zbog male količine nalaza ove vrste iz isključivo 1. st.

⁵⁴⁴ RADMAN-LIVAJA, 2004., 80. i 130., kat. br. 158 i 160

⁵⁴⁵ RADMAN-LIVAJA, 2004., 80. i 130., kat. br. 159

⁵⁴⁶ RADMAN-LIVAJA, 2004., 130., kat. br. 161-184

⁵⁴⁷ RADMAN-LIVAJA, 2004., 83., 130., kat. br. 175

⁵⁴⁸ RADMAN-LIVAJA, 2004., 83., 130., kat. br. 171 i 172

⁵⁴⁹ RADMAN-LIVAJA, 2004., 83., 130., kat. br. 164, 169 i 170

⁵⁵⁰ RADMAN-LIVAJA, 2004., 83., 130., kat. br. 165

⁵⁵¹ RADMAN-LIVAJA, 2004., 83., 130.-131., kat. br. 176-179

⁵⁵² RADMAN-LIVAJA, 2004., 84., 131., kat. br. 182 i 183

atribuirati nekom određenom podtipu. Tri pređice sa šarnirom (kat. br. 89-91)⁵⁵³ Radman-Livaja atribuiraju Cobridge tipu. Dvije od te tri pređice sa šarnirom (kat. br. 89 i 90)⁵⁵⁴ nemaju sačuvan okov koji bi mogao poslužiti za određivanje uže datacije, dok treću pređicu na šarnir (kat. br. 91)⁵⁵⁵ datira u ranije razdoblje (1. pol. 1. st.) na temelju volutnog završetka. U isto razdoblje autor datira i jedan šarnir za remen (kat. br. 94)⁵⁵⁶, također volutnog završetka. Dva fragmenta gotovo identičnih šarnira (kat. br. 95 i 96)⁵⁵⁷ kao i prethodno navedeni izvorno su mogli biti dio pređice na šarnir ili šarnira za remen. Ova tri prethodna nalaza Radman-Livaja ne spominje u kontekstu Corbridge tipa, no prilično je jasno iz konteksta (prema dataciji i volutnim završecima) da pripadaju upravo tom tipu.

Dvije fragmentirane samostalne pređice (kat. br. 101 i 102)⁵⁵⁸ nemoguće je precizno datirati stoga su mogle pripadati bilo kojem tipu, iako je gotovo nemoguće da su pripadale Newstead tipu. Dvije spojne petlje sa izduženim trnom (kat. br. 108 i 109)⁵⁵⁹ služile su povezivanju pojasnog dijela sa gornjim dijelom oklopa, a pojavljuju se na Corbridge B i C podtipovima te na Newstead tipu stoga ih je nemoguće preciznije atribuirati. Posebno je izdvojen jedan okov na šarnir s karikom (kat. br. kat. br. 112)⁵⁶⁰ zbog nedostatka jasnih analogija. Šarnir završava u obliku stiliziranog ljiljanovog cvijeta. Za ovaj primjerak postoje analogije, ali sa šarnirom kojemu je pridodan neki drugi element, poput primjerka s pređicom iz Risttissen.⁵⁶¹ Ovaj je element mogao služiti povezivanju pojasnog dijela sa gornjim dijelom ili povezivanju lijevog i desnog poluobruča pojasnog dijela oklopa.⁵⁶²

⁵⁵³ RADMAN-LIVAJA, 2004., 83., 130. kat. br. 161-163

⁵⁵⁴ RADMAN-LIVAJA, 2004., 83., 130. kat. br. 161 i 162

⁵⁵⁵ THOMAS, 2003., 19.-20., Aviii, 3.; RADMAN-LIVAJA, 2004., 83., 130., kat. br. 163

⁵⁵⁶ RADMAN-LIVAJA, 2004., 83., 130., kat. br. 166

⁵⁵⁷ RADMAN-LIVAJA, 2004., 83., 130., kat. br. 167 i 168

⁵⁵⁸ RADMAN-LIVAJA, 2004., 83., 130. kat. br. 173 i 174

⁵⁵⁹ RADMAN-LIVAJA, 2004., 84., 131., kat. br. 180 i 181

⁵⁶⁰ RADMAN-LIVAJA, 2004., 84., 131., kat. br. 184

⁵⁶¹ THOMAS, 2003., 19.-20., Aviii, 2.; RADMAN-LIVAJA, 2004., 84.

⁵⁶² RADMAN-LIVAJA, 2004., 84.

ŠTIT RIMSKOG VOJNIKA JULIJEVSKO-KLAUDIJEVSKE DINASTIJE

Kako su Rimljani proizvodili štitove, koje su materijale koristili, kako su ih održavali i koristili te kako se dizajn razvijao od najranijih godina Rima pa sve do propasti Carstva pitanja su na koja još nije donesen definitivni odgovor. Kao i kod ostale opreme, koristimo se različitim izvorima iz kojih gradimo priču o štitovima.⁵⁶³ Sam naziv *scutum* u antici je moguće bio korišten kao općeniti naziv za bilo kakvu vrstu štita, dok je danas često korišten samo za polucilindrične pravokutne forme legionara.⁵⁶⁴ Osim ovog, iz antike znamo i za druge nazive poput *hoplon* (okrugli štit bez umbra sa drškom koju su činila dva remena sa stražnje strane iako Travis kasnije govori da ovaj tip štita ima centralnu dršku⁵⁶⁵; alternativni naziv *aspis* se ponekad koristi za *hoplon*⁵⁶⁶), *clipeus* i *parma* (korišteni za štitove koji nisu spomenute polucilindrične pravokutne forme, a možda su bili korišteni u kontekstu augzilizarnih i konjaničkih postrojbi).⁵⁶⁷

Iz literarnih izvora dobivamo odgovor na pojedine detalje koji se tiču nekog aspekta izrade i/ili korištenja štitova, kao npr. kod Plinija Starijeg koji opisuje koje je najbolje drvo za izradu štita ili Polibija koji opisuje konstrukciju štita.⁵⁶⁸

Također se služimo skulpturalnim prikazima, ceremonijalnim ili funeralnim čija je realnost prikaza manje ili više upitna (kao što je već rečeno na primjeru Trajanovog stupa u prethodnim poglavljima), ali je svakako korisna u kontekstu kronološkog slijeda i

⁵⁶³ TRAVIS, 2014(b),13.-15.

⁵⁶⁴ BISHOP, COULSTON, 1993., 58., navode da je u republikansko doba naziv *scutum* korišten za sve zakrivljene izdužene (ovalne) štitove, a zatim proširen na sve vrste štitova kako su bili uvođeni u rimsku vojsku.; SIMKINS, 2000., 22., koristi naziv *scutum* samo za zakrivljene legionarske štitove; COWAN, 2003., 27., navodi da je *scutum* tradicionalni štit rimskih legionara; GOLDSWORTHY, 2003., 129., iako to nije pravilo. Goldsworthy, na primjer, koristi naziv *scutum* za sve forme štitova.; D'AMATO, 2009., 101., objašnjava da *scutum* Grci nazivaju *thureos*, a za okrugli štit koriste naziv *aspis* u kontekstu osobne garde vojskovođe. On sam naziv *scutum* koristi za republikanske ovalne štitove i za carskodobne zakrivljene pravokutne štitove.

⁵⁶⁵ TRAVIS, 2014(b),44. i 45., Fig. 29. i 30.

⁵⁶⁶ TRAVIS, 2014(b),47.

⁵⁶⁷ FIELDS, 2006., 14.; TRAVIS, 2014(b),16.

⁵⁶⁸ BISHOP, COULSTON, 1993., 58.; FEUGERE, 2002., 63.-63.

načelnog izgleda opreme određenog doba.⁵⁶⁹ Funeralne stele, s druge strane, pružaju detaljniji i samim time realniji prikaz opreme podrazumijevajući skulptore koji su i sami vojnici ili su u svakodnevnom kontaktu sa vojskom te tako imaju direktan uvid u izgled i funkciju opreme.

Osim ceremonijalnih i funeralnih prikaza postoje i druge vrste prikaza koje koristimo prilikom istraživanja vojne opreme. To su prikazi na novcu, keramičkom posuđu, zidnim slikama (freskama), mozaicima, raznim votivnim i drugim figurinama (kamenim, keramičkim ili brončanim) te u doba propasti Carstva ilustracijama u raznim rukopisima.

Arheološki nalazi pružaju nam direktne odgovore na mnoga pitanja vezana uz vojnu opremu. Osnovni problem je taj što su štitovi rađeni gotovo u cijelosti od organskog materijala, stoga su i lako propadljivi, ovisno o kvaliteti tla u kojem se nalaze. Najčešće se nalaze metalni dijelovi štitova, poput središnjeg ispupčenja (*umbo*), ručke ili raznih (rubnih ili centralnih) učvršćenja, odnosno dekorativnih elemenata. No, ponekad i taj materijal propadne, ako je tlo nepovoljno za očuvanje metala.⁵⁷⁰ Unatoč tome arheološki nalazi nam mogu definitivno riješiti neke probleme, poput dimenzija, materijala i konstrukcije štitova. Najočuvaniji nalazi štitova dolaze iz anaerobnih uvjeta tipičnim za močvarna tla kakva nalazimo na prostoru Skandinavije, Britanije, Danske, Nizozemske, Švicarske.⁵⁷¹

Podrijetlo i razvoj rimskih štitova

Kao i ostali dijelovi zaštitne opreme i štitovi su se prvi puta pojavili, barem koliko nam je za sada poznato, tijekom ranog brončanog doba.⁵⁷² Najraniji dokazi su nam skulpturalni prikazi, prikazi sa keramičkih posuda i zidnih slika te minijturnih votivnih štitova. Na već spomenutoj steli Vrana iz 2500 g. pr. n. e. prikazani su vojnici sa pravokutnim štitovima raspoređeni u formaciju „zida“. Gotovo cijelo tisućljeće kasnije, iz

⁵⁶⁹ BISHOP, COULSTON, 1993., 65.; GOLDSWORTHY, 2003., 129.-130.; D'AMATO, 2009., 101.; FEUGERE, 2002., 64.-66., 88.

⁵⁷⁰ TRAVIS, 2014(b), 14.-31.

⁵⁷¹ TRAVIS, 2014(b), 33.

⁵⁷² FEUGERE, 2002., 76.; TRAVIS, 2014(b), 33.

16 st. pr. n. e. iz Mikene, dolazi brončani bodež na čijoj oštrici su prikazani veliki pravokutni štitovi.⁵⁷³

Promjene u ratovanju tijekom 7. st. pr. n. e. u Grčkoj uzrokovale su povratak hoplitskom ustroju vojske, odnosno falangama u kojima su vojnici nosili okrugle štitove zvane *hoplon*, sa centralnom drškom na unutarnjoj strani. Krajem 5. st. pr. n. e. utjecaji iz helenskih regija (pa tako i spomenuti tip štita, sl. 74) šire se na Apeninski poluotok, na sjeveru na Etrušćane (vidljive na Certosa situli, sl. 25, gdje su vojnici prikazani sa okruglim, ali i pravokutnim štitovima zaobljenih rubova) te na jugu na priobalne regije poluotoka. U to vrijeme, čini se da su Samničani već koristili zaobljene ovalne oblike zvanih *scutum*, koje su, zajedno sa drugim aspektima samnitske opreme i vojne organizacije, Rimljani preuzeli tijekom 4. st. pr. n. e. i uveli u sva tri borbeni reda legionara.⁵⁷⁴

Prema Staryu, ovalna forma štitova (zvani keltski štit ili *scutum*) nastala je u ranoželjeznodobnoj vilanovskoj kulturi na području Apeninskog poluotoka. Izašla je iz mode krajem 8. st. pr. n. e. u Etruriji, kada su počeli dolaziti već spomenuti istočnomediteranski (helenski) utjecaji. Prisutnost ovalnih štitova nastavljena je tek u perifernim regijama, posebno sjeverno od Apenina, gdje su ih Kelti prihvatili kroz kulturološke kontakte u sjevernoj Italiji i Alpama. Prilikom keltske invazije na Apeninski poluotok u 4. i 3. st. pr. n. e. ovalne su štitove prihvatili keltski saveznici Samničani preko kojih su ovu formu prihvatili i Rimljani (sl. 73).⁵⁷⁵

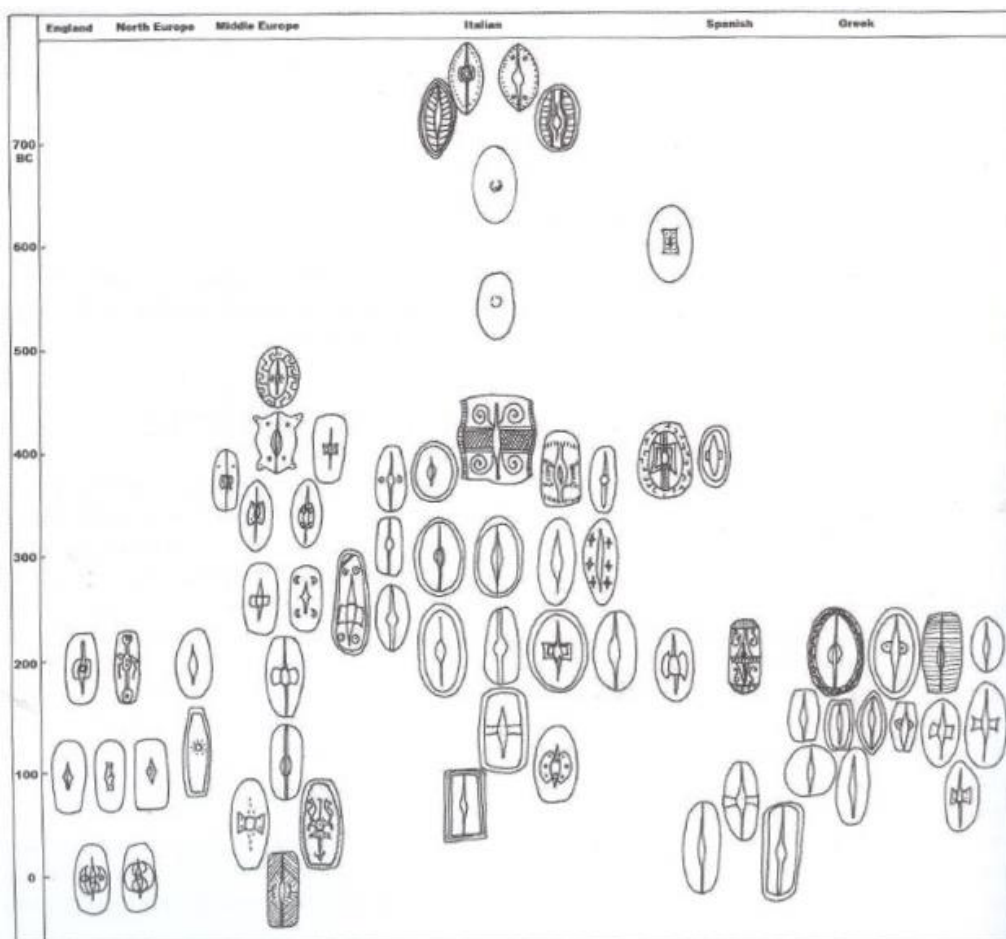
Arheološki nalazi štitova općenito su veoma oskudni, pa tako i rimskih. Bomarzo ili vatikanski štit, pronađen tridesetih godina 19 st. u etrušćanskoj grobnici kod Bomarza (etrušćanski grad Volsinii), jedan je od nekoliko aspisa/hoplona koji su dovoljno očuvani da nam daju uvid u konstrukciju štita. Nekoliko stoljeća mlađi Fayum štit (sl. 75 i 76), pronađen 1900. g. u Egiptu, datiran je u period između 280. g. pr. n. e. - 1. st. pr. n. e.⁵⁷⁶ Ovaj *scutum* je, zbog svoje sličnosti sa keltskim štitovima s područja Europe (zakrivljena

⁵⁷³ TRAVIS, 2014(b), 43.-44.

⁵⁷⁴ BISHOP, COULSTON, 1993., 58.

⁵⁷⁵ STARY, 1981., 297.; SIMKINS, 2000., 22.; FEUGERE, 2002., 76., 78.; D'AMATO, 2009., 25.; TRAVIS, 2014(b), 44.

⁵⁷⁶ BISHOP, COULSTON, 1993., 58.; COWAN, 2003., 27.; TRAVIS, 2014(b), 48.-49.

Slika 73. Razvoj oblika ovalnih štitova tijekom željeznog doba (preuzeto iz: TRAVIS, 2014(b)., 34.)

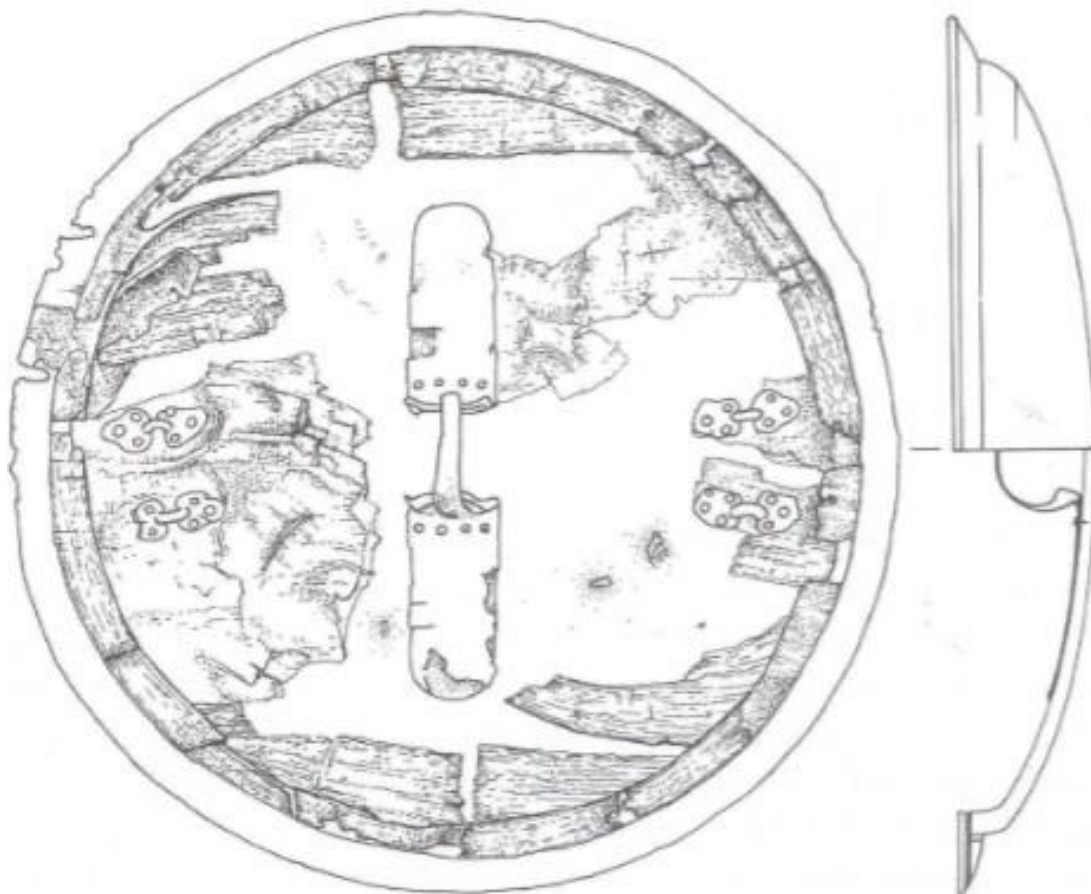
ovalna forma sa drvenim centralnim ojačanjem (*spina*) te umbom u obliku zrna ječma⁵⁷⁷), određen kao keltsko-galacijskog podrijetla, a atribuiran je plačeničkim postrojbama.⁵⁷⁸ Štit je troslojne konstrukcije, deblji po sredini, a tanji na rubovima koji nisu ojačani. S vanjske i unutarnje strane je presvučen janječim suknom. Dimenzije su 120 x 64 cm.⁵⁷⁹ Rekonstrukcije štita teže oko 10 kg.⁵⁸⁰

⁵⁷⁷ FEUGERE, 2002., 76.-77.; D'AMATO, 2009., 25.

⁵⁷⁸ KIMMING, 1940., 106-111; BISHOP, COULSTON, 1993., 58., podsjećaju na sličnost Fayum štita sa onim prikazanim na Ahenobarbovom spomeniku te spomeniku Emilija Paula; GOLDSWORTHY, 2003., 129.; D'AMATO, 2009., 25., napominje da je nemoguće ustvrditi je li ovo bio štit rimskog vojnika, galacijskog plačenika ili ptolemejski model napravljen po uzoru na rimske štitove, ali je u svakom slučaju forme kakvu su koristili rimski vojnici 2. i 1. st. pr. n. e.; TRAVIS, 2014(b)., 49.

⁵⁷⁹ FEUGERE, 2002., 76.

⁵⁸⁰ BISHOP, COULSTON, 1993., 58.; SIMKINS, 2000., 23.; COWAN, 2003., 27.

Slika 74. Ostaci etruskog hoplona (preuzeto iz: TRAVIS, 2014(b).)

Rimski štit ranocarskog perioda

Isključivo ovalnu formu štitova Rimljani su koristili sve do ranocarskog perioda, kada se pojavljuju polucilindrični (konveksni) pravokutni oblici štitova zaobljenih uglova. Ovu novu formu prihvatila je većina legionara 1. st., ali se ovalni štitovi i dalje nastavljaju koristiti u manjoj mjeri.⁵⁸¹ Goldsworthy teoretizira da se pravokutna forma štita mogla pojaviti već u 1. st. pr. n. e. jer, kako navodi, oni su bili lakši od ovalnih štitova te time atraktivniji legionarima koji su, nakon Marijevih reformi, morali sami nositi vlastitu opremu. U nedostatku dokaza nije moguće potvrditi niti opvrgnuti tu tvrdnju.⁵⁸²

⁵⁸¹ BISHOP, COULSTON, 1993., 81., reljef na mauzoleju Munatija Planka (*Munatius Plancus*) iz 10. g. pr. n. e. sa prikazom pravokutnog štita koriste za dataciju kada je ovaj štit već bio u upotrebi; SIMKINS, 2000, 23.; FEUGERE, 2002., 88.; COWAN, 2003., 27.; D'AMATO, 2009., 101.

⁵⁸² COWAN, 2003., 27.; GOLDSWORTHY, 2003., 129.

Slika 75. (*Iznad*) Rekonstrukcija Fayum štita (preuzeto sa interneta sa pristankom Filippa Mascia: <http://www.officinaromanaparabellum.com/2017/01/07/gladio-di-el-fayum/>)

Slika 76. (*Lijevo*) Fayum štit (preuzeto iz: D'AMATO, 2009., 26.)

Na mnogim spomenicima Augustovog doba prikazana su oba tipa scutum (kao na slavoluku iz Orangea). Uz to, na tropeju iz Garduna (iz Tilurija) te frizu iz Arlesa (Arelatum) prikazana je neobična forma štita, konkavan na vrhu te zaobljen na dnu. D'amato navodi da bi ti štitovi mogli ukazivati na spomenutu tranziciju sa starih republikanskih na nove carskodobne štitove.⁵⁸³ Štitovi se na spomenicima prikazuju sa različitim stupnjevima konveksnosti, od ravnih do onih sa izrazito naglašenom konveksnošću, kao što vidimo na spomeniku iz Adamklisija ili Trajanovom stupu. Čini se da su pravokutni štitovi bili osnovni tip štita legionara sve do u drugo stoljeće, kada osnovni tip postepeno postaju kružni, odnosno ovalni štitovi, iako se pravokutni nastavljaju koristiti i dalje, barem kroz treće stoljeće.⁵⁸⁴ Bishop i Coulston upozoravaju da razlike u konveksnosti treba uzeti sa oprezom s obzirom da su rimski skulptori imali

⁵⁸³ D'AMATO, 2009., 101., 102., Fig. 103 i 105, 234., Appendix, Fig. 315t-aa

⁵⁸⁴ D'AMATO, 2009., 105.

poteškoća sa prikazivanjem perspektive.⁵⁸⁵ Postoje mišljenja da je konveksnost štitova uvedena u rimsku vojsku od gladijatorskih štitova, kao i ranije spomenut obručni oklop.⁵⁸⁶

Nekoliko stoljeća razlike koji dijele Bomarzo štit i Fayum štit govori o nedostatku cjelovitijih arheoloških nalaza ovog tipa. Nažalost, takvi sporadični nalazi karakteristični su i za kasnija razdoblja. Nakon Fayum štita najstariji nalazi potječu iz ranocarskog perioda u obliku dva važna nalaza, Doncaster štita i fragmente štita iz Masade.⁵⁸⁷ Zanimljiv je i nalaz štita iz Dura Europosa jer je cilindrične forme baš kao i Fayum štit, te gotovo identičnih dimenzija. Jedina razlika je to što je štit iz Dura Europosa dvostruko lakši.⁵⁸⁸

Ni Doncaster ni Masada štitovi ne mogu se klasificirati kao standardni ili tipični štitovi legija, niti im se može sa potpunom sigurnošću definirati originalan oblik i dekoracija. Unatoč tome, pružaju nam važan dokaz o konstrukciji i korištenim materijalima te otvaraju mogućnost teoretiziranja o dekoraciji. Interpretacijom ovih nalaza mogu se izvući zaključci o kulturološkoj pozadini (podrijetlu), funkciji (ceremonijalna ili borbena) i statusu vlasnika.

Štit iz Doncastera

Štit je pronađen 1971. g. prilikom iskopavanja auxilijarne utvrde Danum, kod grada Doncaster u Engleskoj. Točnije, pronađen je u sloju paljevine preostale od zgarišta namjernog rušenja koje je prethodilo preuređenju utvrde između svoje dvije faze (Flavijevske/Hadrijanske i Antoninske). Vespazijanov i Domicijanov novac, pronađen u tom sloju, odredio je vrijeme izgradnje/preuređenja utvrde u 86/87 g. Nalaz (sl. 77) se sastojao od željeznog umba, ručke, ostataka mesinganog rubnog ojačanja/dekoracije i karboniziranih ostataka polovice tijela štita te tragova organskih ostataka (spaljeno drvo, „mjehuričasta“ spaljevina i mogući ostaci životinjske kože).⁵⁸⁹ Uslijed distorzije pod utjecajem topline, dijelovi štita su izletjeli iz svojeg ležišta te su pronađeni u dislociranom

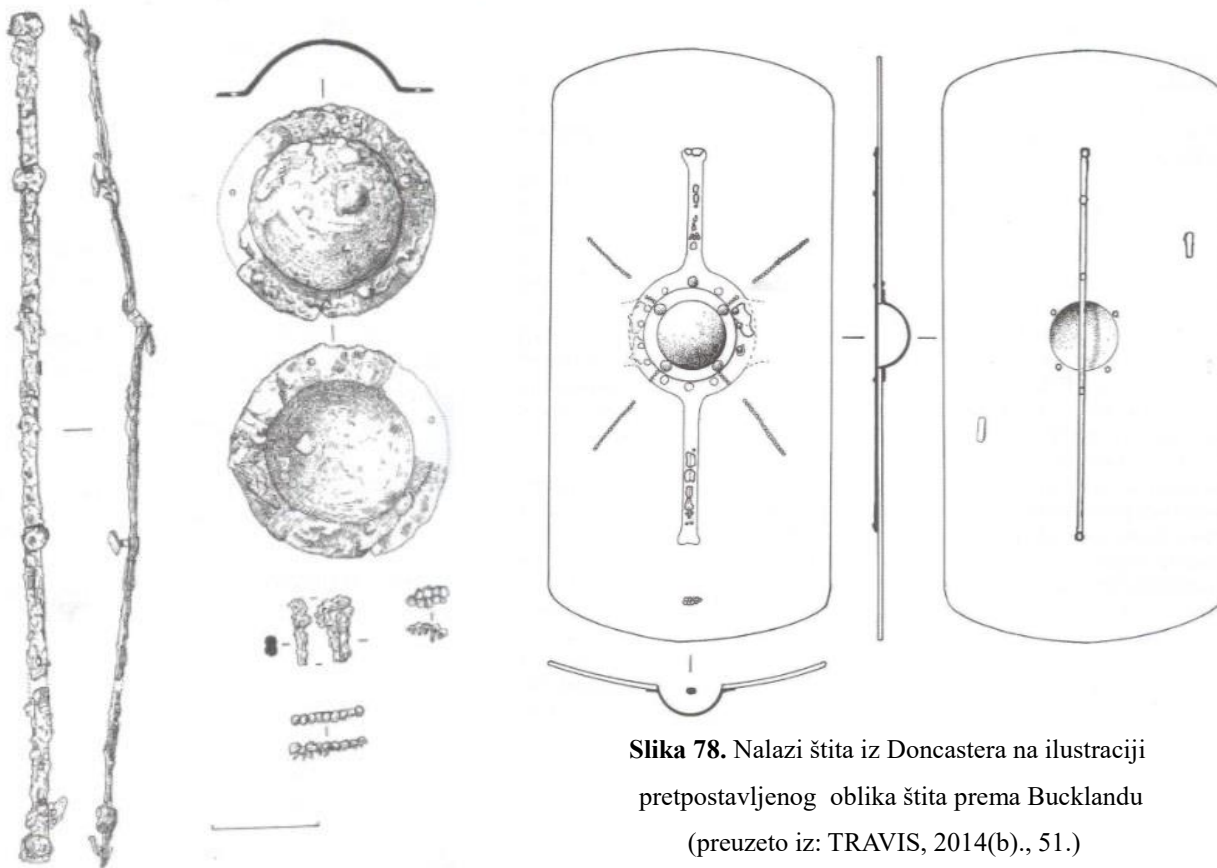
⁵⁸⁵ BISHOP, COULSTON, 1993., 81.-82.

⁵⁸⁶ FEUGERE, 2002., 88.

⁵⁸⁷ TRAVIS, 2014(b), 49.

⁵⁸⁸ COWAN, 2003., 27.

⁵⁸⁹ TRAVIS, 2014(b), 50.-51.

Slika 77. Nalazi štita iz Doncastera
(preuzeto iz: TRAVIS, 2014(b),. 50.)

Slika 78. Nalazi štita iz Doncastera na ilustraciji
pretpostavljenog oblika štita prema Bucklandu
(preuzeto iz: TRAVIS, 2014(b),. 51.)

položaju što je rezultiralo nemogućnošću određivanja rubova tijela štita. Nažalost, nije moguće sa sigurnošću ustvrditi ni položaj ručke štita u odnosu na tijelo, niti sam oblik tijela i zakrivljenost štita, ako je uopće i bio zakrivljen.⁵⁹⁰

Unatoč tome, Buckland je izradio pretpostavljenu rekonstrukciju. Odredio je dimenzije štita 0.64 m širine sa maksimalno 1.25 m dužine temeljeći se na dužini ručke i karboniziranih ostataka tijela. Položaj ručke je odredio vertikalnim. Prema njemu, gornji i donji rub štita je zakrivljen, sa većom zakrivljenošću na kutevima te blažom u sredini, dok su strane štita ravne (sl. 78). No, zakrivljenost je moguće rezultat savijanja drva prilikom izgaranja. Je li samo tijelo bilo zakrivljeno ili ravno također nije moguće ustvrditi sa sigurnošću, pošto je težina depozita mogla utjecati na „izravnanje“ drveta. Tijelo štita je rekonstruirao u tri sloja od po dvije daske. Unutarnji i vanjski sloj izrađen je od po dvije horizontalno postavljene daske (od mekog drveta johe), dok je središnji sloj od dvije

⁵⁹⁰ TRAVIS, 2014(b),. 51.-52.

vertikalno postavljene daske (od tvrdog hrastovog drva).⁵⁹¹ Ovakvu je konstrukciju potvrdio Biek na temelju botaničke analize materijala, ispitivanjem X-zrakama te oslanjanjem na Bucklandovu interpretaciju vertikalno postavljene ručke. Daljnje analize pokazale su da „mjehuričasti“ organski ostatak nije bilo moguće definirati kao ljepilo, no nije bilo moguće ni isključiti tu mogućnost. Isto tako mogući ostatak kožne navlake mogao bi biti ostatak i životinjske kože, ali i ljepila.⁵⁹² Sama ručka je izrađena od željezne šipke 0,8 m dužine i 10 mm debljine, a na tijelo štita je bila pričvršćena pomoću šest zakovica polukružnih glava. Mikroskopski ostaci na centralnom dijelu šipke (područje same ručke) interpretirani su kao kožni dodatak za lakši stisak. Na jednom kraju šipke pridodana je željezna ferula koja je služila za pričvršćivanje remena koji je služio za nošenje štita. Remen je na drugoj strani bio pričvršćen na kukicu pronađenu uz štit.⁵⁹³

Štitovi iz Masade

U Masadi, utvrđi smještenoj na prirodnoj uzvisini ponad Judejskog platoa, pronađeni su fragmenti štitova tijekom iskopavanja provedenih 1963.-1965., a koje je u potpunosti detaljno objavio Stiebel 2007. g.⁵⁹⁴ Štitovi, zajedno sa ostalim vojnim artefaktima, pronađeni su u kontekstu povezanom s posljednjim požarom koji je zahvatio utvrdu prilikom opsade 72./73. g., ili dolaze iz konteksta pobunjeničkog naoružanja skupljenog prilikom operacije čišćenja utvrde kasnijeg rimskog garnizona. Moguće je i da potječu iz Herodovih zaliha vojne opreme koje je dao sakupiti prije svoje smrti 4. g. Stoga ih je i teško sa točnošću datirati.⁵⁹⁵ Zbog lošeg stanja nalaza, neki od štitova prvotno su bili interpretirani kao dijelovi uništenog krova ili tkane košare. Tek je Stiebel reinterpretirao te nalaze kao štitove, a ako je u pravu, oni nam pružaju vrijedan uvid u unutarnju konstrukciju štitova. Identificirano je 10 štitova u fragmentarnom stanju, od kojih se jedan sastoji od tek nekoliko malenih drvenih fragmenata, neki od kompresiranih drvenih masa dok su neki dovoljno sačuvani da je moguće ustvrditi da su izrađeni od šperploča napravljenih od 2 ili 3 sloja stisnutog drva ili biljnog vlakna (čini se od palminog drva datulje). Osim drvene konstrukcije neki primjerci sadržavaju i fragmente

⁵⁹¹ BUCKLAND, 1978., 248. i 251.; FEUGERE, 2002., 89.; BISHOP, COULSTON, 1993., 82.; TRAVIS, 2014(b), 51.-53.

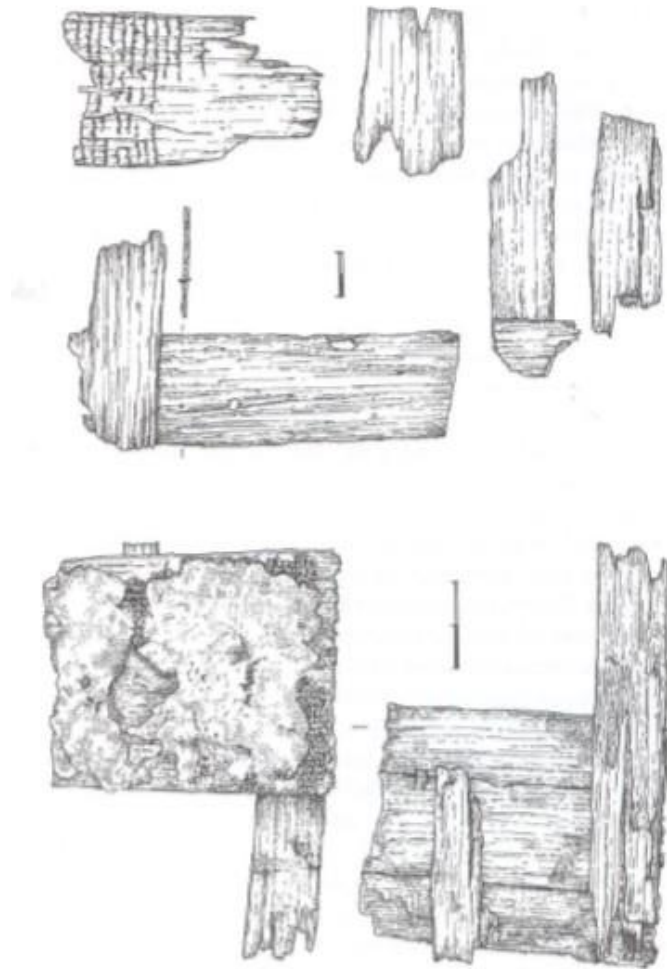
⁵⁹² BIEK, 1978., 268.-269.; TRAVIS, 2014(b), 51.-53.

⁵⁹³ BUCKLAND, 1978., 249.; TRAVIS, 2014(b), 51.-53.

⁵⁹⁴ STIEBEL&MAGNESS, 2007., 1.-94.; TRAVIS, 2014(b), 2014., 58., 60.-61.

⁵⁹⁵ TRAVIS, 2014(b), 59.-60.

kožne navlake, ostatke tekstila, ojačanja rubova i moguću dršku ili šipku za ojačanje štita. Nažalost nije pronađen niti jedan umbo. Stiebel je podijelio štitove u dvije grupe: prva grupa od 9 štitova izrađenih od šperploče (legionarska *scuta*) i jedan primjerak izrađen od jednog komada drveta (moguće širokog ovalnog oblika kakav vidimo na primjercima štitova iz Dura Europosa kasnijeg carskog doba).⁵⁹⁶

Slika 79. Ostaci dvoslojnih štitova iz Masade (preuzeto iz: TRAVIS, 2014(b)., 59.)

Zbog stanja očuvanosti nije moguće niti jednom štitu ustvrditi oblik i dimenzije. Zanimljivo je da su svi primjerci debljine 5 do 6 mm sa tekstilnom i/ili kožnom navlakom debljine 1 mm, što je prilično tanje od Doncaster štita ili kasnijih štitova iz Dura Europosa. Također su gotovo svi primjerci izrađeni od 2 sloja drveta međusobno spojenih pod kutem od 90 stupnjeva (vanjski sloj je vertikalalan, unutarnji horizontalan) drvenim klinovima ili

⁵⁹⁶ STIEBEL&MAGNESS, 2007., 16., Plate 13.1; TRAVIS, 2014(b)., 60.-61.

brončanim zakovicama. Na stražnju i prednju površinu aplicirana je vrsta istkanog tekstila ili sloja biljnih vlakna (moguće palme datulje) utopljenih u ljepilo koji su dodatno učvrstili i ojačali cijelu strukturu štita. Preko tog sloja dodan je tanak sloj životinjske kože ili pergamenta na koji se slikala dekoracija. Svi navedeni slojevi vidljivi su na pojedinim fragmentima.⁵⁹⁷

Na jednom od štitova sačuvano je brončano ojačanje ruba pričvršćeno brončanim čavlima ravnih glava te mrežom šipki na stražnjoj strani,⁵⁹⁸ što nije rijetka pojava na rimskim štitovima.⁵⁹⁹ Stiebel je podijelio te šipke na dva tipa: u prvi pripadaju šipke postavljene preko obujma štita, a u drugi jedna šipka postavljena preko sredine štita koja ujedno služi i kao oslonac dršci štita. Jedna je središnja šipka pronađena među štitovima na Masadi,⁶⁰⁰ no nije moguće odrediti je li bila postavljeno horizontalno ili vertikalno stoga ni utvrditi je li legionarska *scuta* ili ovalni štit kakvog su koristile auxilijarne ili konjaničke postrojbe.⁶⁰¹

Ono što je najveće pitanje prilikom analize Masada štitova je jesu li oni, ako su zaista svi fragmenti od štitova, pripadali rimskim vojnicima ili njihovim neprijateljima (Zeloti ili *Sicarii*). Nije moguće ni ustvrditi jesu li ih koristili konjanici ili laki pješaci. Vrijednost ovih nalaza je u identifikaciji spojnica između pojedinih slojeva štita (2 sloja drva, tekstil i kožna navlaka) – drveni klinovi i/ili brončane zakovice. Također ovi nalazi su dodatan dokaz upotrebi kožnih navlaka kao integriranih na štit umjesto uklonjivih navlaka kakve nalazimo na europskim lokalitetima. Najvrjedniji podatak iz ovih nalaza je u težini samih štitova koji su dvostruko lakši nego što se prethodno mislilo za rimske štitove, stoga su bili prikladniji za pokretnije jedinice i dugotrajnije marševe. Manja težina mogla bi i upućivati na pripadnost štitova nerimskim vojnicima, iako Travis navodi kako su i rimske postrojbe i njihovi neprijatelji na Masadi bili slično opremljeni tako da bi pripadnost bila određena oblikom – ovalnim ili polupravokutnim.⁶⁰²

⁵⁹⁷ TRAVIS, 2014(b), 61.

⁵⁹⁸ STIEBEL&MAGNESS, 2007., 16., 22.

⁵⁹⁹ BISHOP, COULSTON, 1993., 82.

⁶⁰⁰ STIEBEL&MAGNESS, 2007., 22., Plate 22.3

⁶⁰¹ TRAVIS, 2014(b), 61.-62.

⁶⁰² TRAVIS, 2014(b), 62.

Umbo štita

Republikanski štitovi bili su ovalnog oblika sa centralnim rebrastim ojačanjem (*spina*), i produženim drvenim umbom, također ovalnog oblika. Drveni je umbo bio prekriven metalnom pločom (obično neka slitina bakra) koja se protezala oko umba u obliku „leptira“ – centralnog kruga sa lateralnim krilima (sl. 88 i 92).⁶⁰³ Takav oblik umba koristio se sve do u ranocarski period kada se postepeno gubi centralno rebro (*spina*), a ovalni umbo zamijenjen je hemisferičnim oblikom sa kružnim obodom (tzv. prvi rimski tip). Feugere navodi da je kružni umbo uobičajena pojava u Galiji tijekom 1. st. pr. n. e., naslućujući podrijetlo ovog oblika na ranocarskim, čak i kasnorepublikanskim štitovima.⁶⁰⁴ Od tada se, ili najkasnije od Augustovog doba,⁶⁰⁵ izrađuje od metala, slitine bakra ili željeza te se kao takav koristi kroz cijeli carski period (i na kasnijim ovalnim štitovima), a vidljiv je na skulpturalnim prikazima poput Trajanovog stupa, ali je poznat i iz arheoloških nalaza, poput umba sa Doncaster štita. Postojale su i dekorativnije verzije poput one iz Kirkhama u Lancashireu ili iz South Shieldsa.⁶⁰⁶

Ovaj osnovni oblik imao je i svoje varijante. Poznati su nam oblici koničnih umba (germanskog podrijetla),⁶⁰⁷ sa šiljastim produžetkom na vrhu kalote (nepoznate funkcije) te neki sa produžetkom u obliku zvijezde oko oboda. Ti oblici bi mogli upućivati na regionalne varijante.

U ranocarskom periodu, ovalni štit „odsječen“ je na vrhu i dnu te se formira tranzitni oblik štita prema kasnijim zakrivljenim pravokutnim legionarskim štitovima. Na takvom se obliku štita najčešće pojavljuje varijanta hemisferičnog umba sa pravokutnim obodom (tzv. drugi rimski tip), vidljivog npr. na Trajanovom stupu i na nekim kasnijim primjercima iz Dura Europosa (sl. 80).⁶⁰⁸ Umbo zakrivljenih legionarskih štitova prati zakrivljenost ploče štita.⁶⁰⁹ Također se javljaju i dekoracije na umbu, ali i na obodu umba.

⁶⁰³ SIMKINS, 2000, 23.; FEUGERE, 2002., 87.; D'AMATO, 2009., 29.; TRAVIS, 2014(b)., 72.

⁶⁰⁴ FEUGERE, 2002., 78.

⁶⁰⁵ FEUGERE, 2002., 88.

⁶⁰⁶ BISHOP, COULSTON, 1993., 82.; COWAN, 2003., 27.; FIELDS, 2006., 14.; D'AMATO, 2009., 105.; TRAVIS, 2014(b)., 72.

⁶⁰⁷ FEUGERE, 2002., 87.; COWAN, 2003., 27., jedan takav umbo pronađen je u Kalkrieseu te je datiran u 9. g.

⁶⁰⁸ BISHOP, COULSTON, 1993., 82.; TRAVIS, 2014(b)., 72.-73.

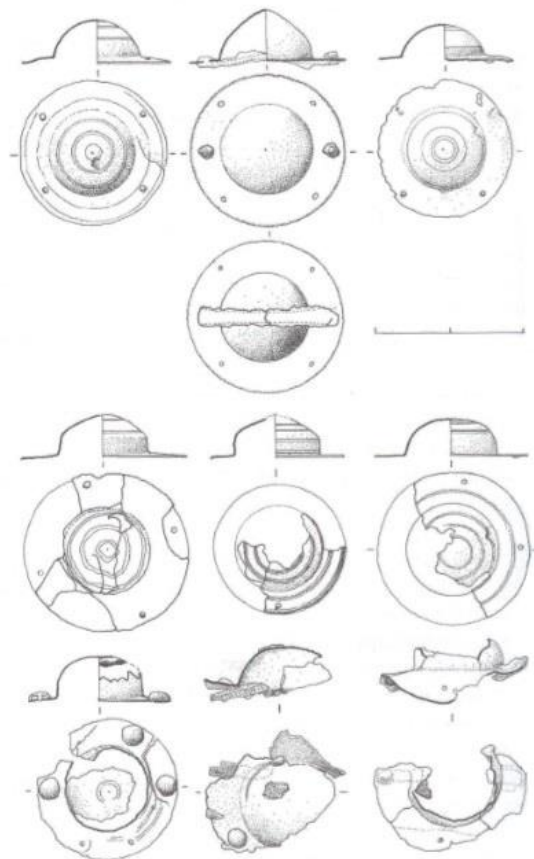
⁶⁰⁹ BISHOP, COULSTON, 1993., 82.; FEUGERE, 2002., 93.

Ukrasi su obično urezani, a sastoje se od životinjskih i ljudskih prikaza, prikaza tropeja, legijskog orla, korone ili mitoloških prizora, likova i bogova, uglavnom vezanih uz ratništvo (sl. 81).⁶¹⁰ Na ravnim augzilijskim štitovima također se koristi umbo hemisferičnog oblika.⁶¹¹ Upravo kroz razvoj umba možemo pratiti i kronološki razvoj tipova štitova. U manjoj mjeri nam to pružaju i nalazi kutnih dijelova rubnog ojačanja štita.⁶¹²

Slika 80. (Desno) Nalazi umba kružnog oblika iz Dura Europosa (preuzeto iz: TRAVIS, 2014(b)., 72.)

Slika 81. (Iznad) Primjer dekoriranog umba (drugi rimski tip) iz South Shieldsa, tzv. „Durham“ umbo (preuzeto iz: TRAVIS, 2014(b)., 73.)

Umbo Doncaster štita (sl. 77) tipičan je primjer hemisferičnog oblika, izrađen od željeza debljine 2 mm sa 20 cm promjera, dok je centralni umbo promjera 144 mm te se diže do 28 mm visine. Preko oboda je spojen na ploču štita sa 4 željezne zakovice raspoređene u obliku slova X. U profilu oboda nije vidljiva nikakva zakrivljenost što bi moglo upućivati da je i sama ploča štita bila ravna.⁶¹³ Buckland je, kako Travis prenosi,

⁶¹⁰ FEUGERE, 2002., 93.; D'AMATO, 2009., 105.; TRAVIS, 2014(b)., 72.-76.

⁶¹¹ BISHOP, COULSTON, 1993., 82.; primjer takvog umba imamo sa lokaliteta Zwammerdam, sa punciranim imenom vlasnika

⁶¹² FEUGERE, 2002., 88.

⁶¹³ FEUGERE, 2002., 89.; TRAVIS, 2014(b)., 74.

primijetio dokaze popravljanja umba,⁶¹⁴ što bi moglo upućivati na raniju dataciju samog štita.

Štit su rimski vojnici koristili kako u defenzivne svrhe tako i u ofenzivne. Tacit spominje kako su se legionari zalijetali u neprijatelje s namjerom da ih izbace iz ravnoteže i bace na tlo. To je bilo moguće zbog same težine štita, ali još i više zbog specifičnog oblika umba.⁶¹⁵ Istovremeno, umbo je štitio dršku štita s unutrašnje strane.⁶¹⁶

Dekoracija štita

Iz antičkih nam je izvora poznato da je dekoracija na štitu imala funkciju identifikacije pojedinih vojnih postrojbi. D'amato spominje jedan Vegecijev navod da je 10 kohorti legije na svojim štitovima imalo neku vrstu obilježja (*digmata* ili *insignia*).⁶¹⁷ Tacit je izvijestio da su dva Vespazijanova vojnika u bitci kod Cremona, noseći neprijateljske štitove sa emblemima Vitelijeve legije, ušli među neprijateljske redove i sabotirali im katapult.⁶¹⁸ Citirajući taj Tacitov navod, Dando-Collins je u svojoj diskusiji naveo da je svaka legija i auxilijarna postrojba imala svoj emblem i rodni znak u funkciji identifikacije pojedinih postrojbi.⁶¹⁹ Kod Cezara⁶²⁰ pronalazimo navod o imenima (*Cn. Pompeius*) upisanim na štitove, a D'amato prenosi navod kod Kvintilijana o opisu vojnika Marijevog doba sa upisanim imenom generala (*C. Marius*) na štitu.⁶²¹ Poznato nam je da su i konjanici na svoje štitove ispisivali ime svojeg zapovjednika.⁶²² Neka četvrtasta umba imaju ugravirano ime zapovjednika, kao na primjercima iz Karnuntuma, ali i ime vlasnika štita.⁶²³ Postoje i primjeri umba i metalnih dijelova oblikovanih poput plamena u funkciji

⁶¹⁴ TRAVIS, 2014(b), 74.

⁶¹⁵ Tacitus, *Histories*, 2.42; COWAN, 2003., 27.

⁶¹⁶ D'AMATO, 2009., 105.

⁶¹⁷ Ammianus, 16.12.6; Claudian, *Bel. Gild.*, 423; Vegetius, 2.18; Caes., *BH*, XXV, 7; FEUGERE, 2002., 90.; GOLDSWORTHY, 2003., 130.; D'AMATO, 2009., 29., 107.; TRAVIS, 2014(b), 80.

⁶¹⁸ Tacitus, *Hist.*, 3.23

⁶¹⁹ D'AMATO, 2009., 29.; DANDO-COLLINS, 2010., 77.; TRAVIS, 2014(b), 80., navodi kako je to bio standard već u doba Cezara kada su vojnici X. legije mogli imati Cezarov emblem, bika, na svojim štitovima

⁶²⁰ Caes., *BAL*, LVIII, 3.

⁶²¹ D'AMATO, 2009., 29.

⁶²² D'AMATO, 2009., 49.

⁶²³ D'AMATO, 2009., 107.

metalnih ojačanja, ali i u dekorativnoj funkciji, kao što vidimo na fragmentima frizeva iz Alesie. Također se pojavljuju metalne aplikacije u obliku gromova i munja, kao što vidimo na spomenicima iz Narbonensisa, te osmerokrakih i petokrakih zvijezda (*sidus Iulium*, simbol Julijevaca), što vidimo na prikazima štitova na novcima cesarovog doba. Čini se da se ovakvi dekorativni elementi pojavljuju u Cezarovo doba jer su popularni elementi na legionarskim štitovima carskog doba.⁶²⁴ Nisu isključivo morali biti u obliku metalnih aplikacija, već su mogli biti i bojani na štit.⁶²⁵ Moguće je da su na štitove bili pridodani i zlatni, srebrni i bakreni dekorativni elementi, kao što Svetonije spominje u knjizi o Cezaru.⁶²⁶ Rossi je predložio da je sistematski pristup identifikaciji postrojbi bio upotrijebljen na Trajanovom stupu na način da je u maloj skupini jednakih vojnika sa različito dekoriranim štitovima svaki vojnik ustvari predstavljao cijelu jednu postrojbu vojnika (sl. 82 i 83). Uz to, klasificirao je pojedine tipove postrojbi: časnike, konjicu, legionare, auxilijarne vojnike, streličare, praćkaše, vojnike gotovo bez ikakve opreme (*symmachiarii*), vojne mornare (*classiarii*) i ostale mornare/veslače (*gubernatores*). Identificirao je dva osnovna oblika štitova: pravokutni, koje su koristile legionarske postrojbe, te ovalni koje su koristile auxilijarne postrojbe. Tada je odredio niz dekorativnih emblema i motiva koji se pojavljuju na štitovima, a koji bi mogli identificirati pojedine jedinice. Neke je embleme i motive odredio kao dominantno legionarske, a neke kao dominantno auxilijarne.⁶²⁷ Iako se danas njegova interpretacija smatra pomalo zastarjelom, još uvijek pruža vrijedan uvid u funkciju dekoracije na rimskim štitovima.⁶²⁸ Mnoge rasprave vode se o dekoracijama na rimskim štitovima, odnosno donose se nove interpretacije u kojoj mjeri je dekoracija štita odraz identifikacije pojedine legije, vojne postrojbe unutar legije, određenog čina, te specifičnije npr. izraz „rodnog“ datuma legije (kada je ona podignuta), te se raspravlja o simbolima korištenim u tim kontekstima.⁶²⁹

⁶²⁴ ROBINSON, 1975., 9.; D'AMATO, 2009., 32., 107.

⁶²⁵ BISHOP, COULSTON, 1993., 82.

⁶²⁶ Suet., *Caes.*, LXVII

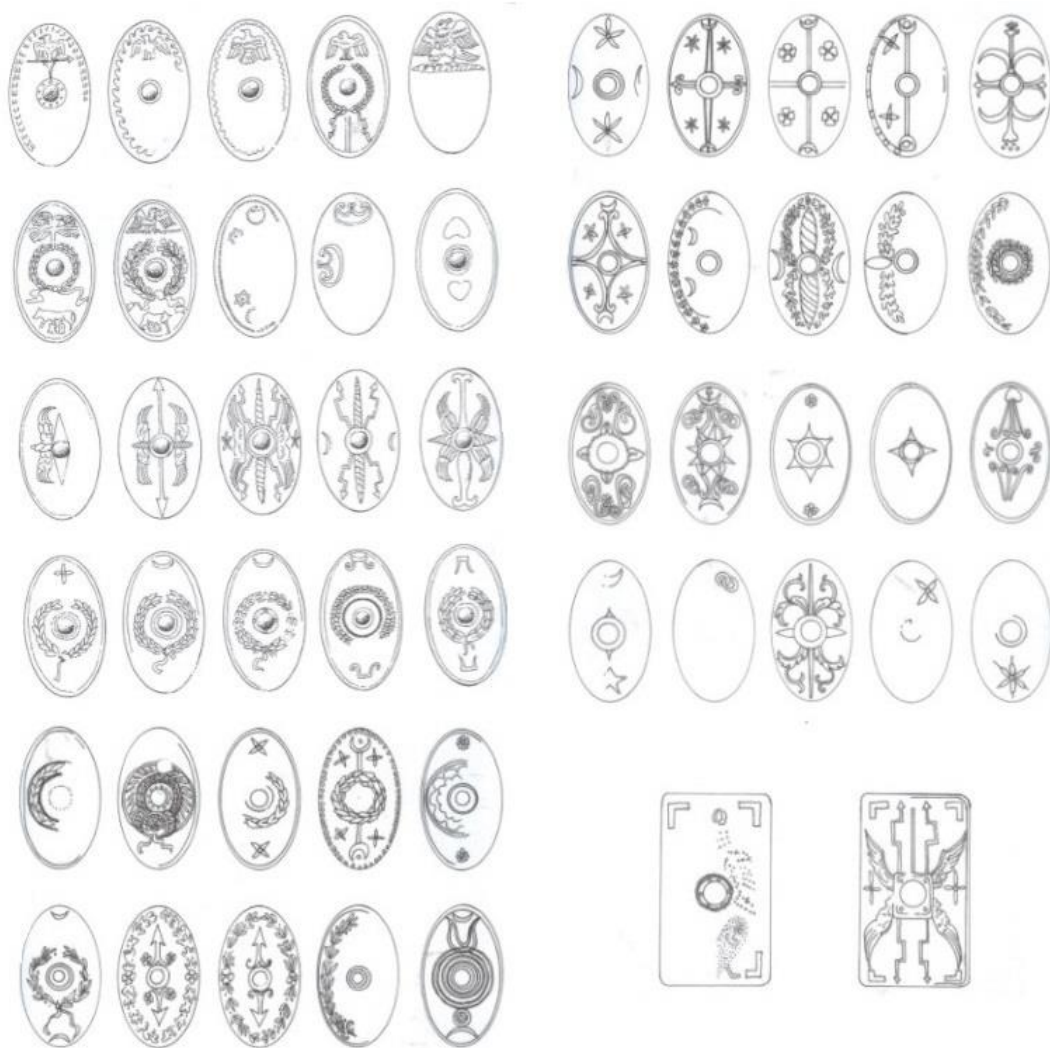
⁶²⁷ ROSSI, 1971., 100.; TRAVIS, 2014(b)., 80.-81.

⁶²⁸ TRAVIS, 2014(b)., 80.

⁶²⁹ ROSSI, 1971.; BISHOP, COULSTON, 1993., 82.; JAMES, 2004.; DANDO-COLLINS, 2010.; TRAVIS, 2014(b)., 81.-88.

Slika 82. Vrste dekoracija na polucilindričnim legionarskim štitovima sa Trajanovog stupa (preuzeto iz: TRAVIS, 2014(b)., 80.-81.)

Slika 83. Vrste dekoracija na ovalnim štitovima augzilijarnih postrojbi sa Trajanovog stupa (preuzeto iz: TRAVIS, 2014(b)., 82.-84.)

Kožne navlake štita

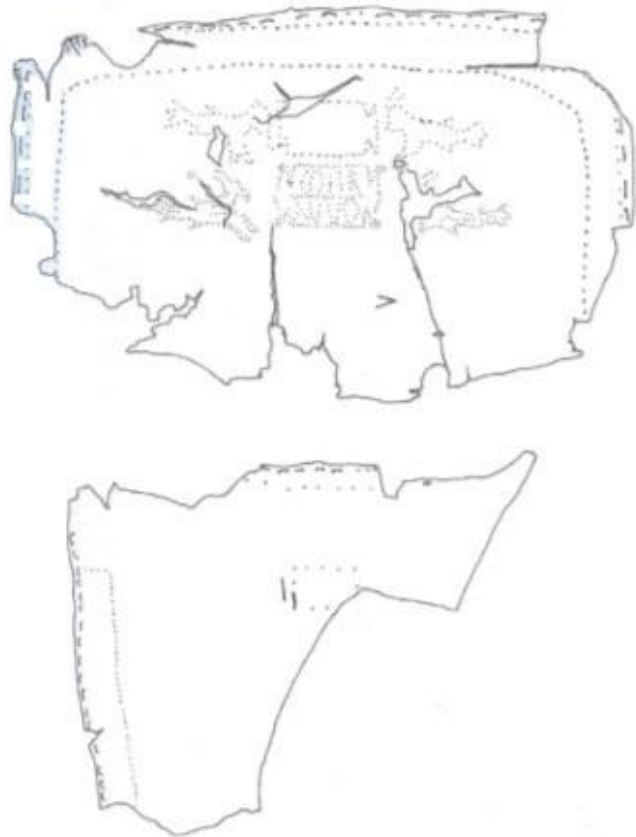
Dekoracija je bila nanošena na sam štit, točnije na sloj premaza po strukturi sličnog gipsu te na sloj osnovne boje. Uz tu dekoraciju, iz literarnih izvora⁶³⁰ i arheoloških nalaza⁶³¹, poznato nam je da je na štitove, izvan borbe, navučena kožna navlaka (*tegumenta*), u svrhu dodatne zaštite štita, primarno od atmosferilija.⁶³² Na temelju analize kožne navlake iz Caerleona predloženo je da je navlaka bila izrađena od kože štavljene na biljnoj bazi te uronjene u ulje bakalara, kako bi pružila kvalitetnu otpornost na vlagu/kišu.

⁶³⁰ Kožne navlake spominje Cezar u svojim Galskim ratovima i Kasije Dio u Povijesti Rima; Caesar, *Bell. Gall.*, 2.21.5; Cassius Dio, *Roman History*, 56.21

⁶³¹ Ostaci kožnih navlaka pronađeni su na cijelom nizu nalazišta na području Britanije, Nizozemske, Danske, Švicarske, obično u preplavljenim kontekstima povoljnim za očuvanje ove vrste materijala

⁶³² BISHOP, COULSTON, 1993., 82.; FEUGERE, 2002., 87., 93.; GOLDSWORTHY, 2003., 129.-130.; D'AMATO, 2009., 105., 108.; TRAVIS, 2014(b)., 90.-91.

Za samu navlaku korištena je koža različitih nijansi. Bila je dekorirana na nekoliko načina. Na nju bi se ušivali motivi u različitim bojama. Također su bili dodani i platneni prišivači polukružnog/ovalnog, pravokutnog oblika ili oblika tabule ansate (sami prišivači nisu sačuvani, kao ni na ostacima navlaka sa drugih lokaliteta, već su sačuvane rupe i tragovi prišivanja), a sadržavale su ime legije, prikaz genija legije ili nekog zaštitničkog božanstva. Van Driel-Murray je predložila da su ti prišivci bili obojani, možda poput lica štitova iz Dura Europosa. Oni su mogli sadržavati naziv i/ili simbol postrojbe vidljiv po tragovima šivanja prišivaka.⁶³³ Kožne navlake pružaju nam indirektno dokaze o oblicima i dimenzijama štitova.⁶³⁴ Zanimljiva je i pojava kožnih navlaka koje bi upućivale na postojanje pravokutnog tipa štita, ravnih strana, ali sa zaobljenim vrhovima. No, iz analize samih navlaka ne možemo saznati da li se radilo o ravnom ili zakrivljenom štitu.⁶³⁵

Slika 84. Kožne navlake štitova ranog principata iz Roomburgha (preuzeto iz: TRAVIS, 2014(b)., 91.)

⁶³³ VAN DRIEL-MURRAY, 1988., 57.; VAN DRIEL-MURRAY, 1989., 18.-19.; BISHOP, COULSTON, 1993., 82.; VAN DRIEL-MURRAY, 1999., 53.; FEUGERE, 2002., 93.; GOLDSWORTHY, 2003., 122., 129.-130.; COWAN, 2003., 27.; D'AMATO, 2009., 108.; TRAVIS, 2014(b)., 93.-94

⁶³⁴ FEUGERE, 2002., 88.

⁶³⁵ BISHOP, COULSTON, 1993., 82.; navlake koje upućuju na takav tip štita zaobljenih vrhova pronađene su u Valkenburgu, Caerleonu i Bonner Bergu.

Konstrukcija štita

Pri otkrivanju kako i od čega su Rimljani izrađivali svoje štitove oslanjamo se primarno na arheološke nalaze. Prema iznesenome, možemo zaključiti da su štitovi bili proizvedeni od 3 osnovna materijala: drva, tkanine, metala te vrste ljepila na biljnoj bazi. Naravno da su korištene razne vrste tih materijala, pa su neke regije vjerojatno prednjačile pri nabavci određene vrste materijala, npr. dostupnost određene vrste drveta ili metala poznatih po svojim kvalitetama sa određenog područja može igrati ulogu u izradi određenog tipa štita ili oklopa.⁶³⁶

Kao što smo vidjeli, drveni dijelovi štitova teško se identificiraju kao dijelovi štita. Još je teže diferencirati ostatke proizvodnje drvenih artefakata, stoga je gotovo nemoguće identificirati radionice drvenih predmeta. Ono čemu se možemo nadati je da će u budućnosti možda biti moguće temeljem analize peludi odrediti velike površine čišćenja šuma te ih datirati i povezati sa periodima intenzivnije proizvodnje. I za ostale je vrste materijala također teško odrediti radionice, malih ili velikih razmjera.⁶³⁷ Bogat repertoar nalaza iz Vindonise, između kojih je drvena pločica s natpisom *scutarius*⁶³⁸ *Valerius*, bi mogao upućivati na radionicu štitova,

Kako nam je danas poznato, Rimljani su imali dva osnovna konstrukcijska tipa štitova:

- a) rađeni od jednog komada drveta/daske
- b) rađeni od više slojeva međusobno spojenih manjih dasaka (sl. 85 i 86)

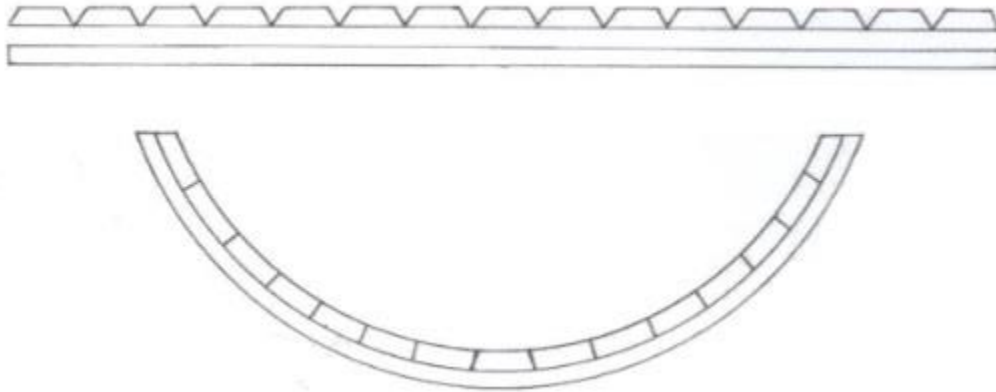
Polibije izvještava da su drvodjelci bili svjesni namjene različitih vrsta drveta. Tako su koristili gusto, tvrdo drveće za čvrstoću i rigidnost dok su mekša i fleksibilnija drveća korištena kako bi lakše oblikovali određene vrste štitova, a takva vrsta drveta je funkcionalnija u obrani od penetrirajućih oružja. Nalazi sa Fayuma, Doncastera i kasnijih iz Dura Europosa govore nam da su drvodjelci ipak najčešće koristili najprikladnije materijale, ali iz lokalnih izvora. Sama kvaliteta štita ovisila je o kvaliteti drveta, ali i načinu rezanja dasaka i iz kojeg je dijela debla daska izrezana. Vanjski sloj drveta

⁶³⁶ TRAVIS, 2014(b),. 100.

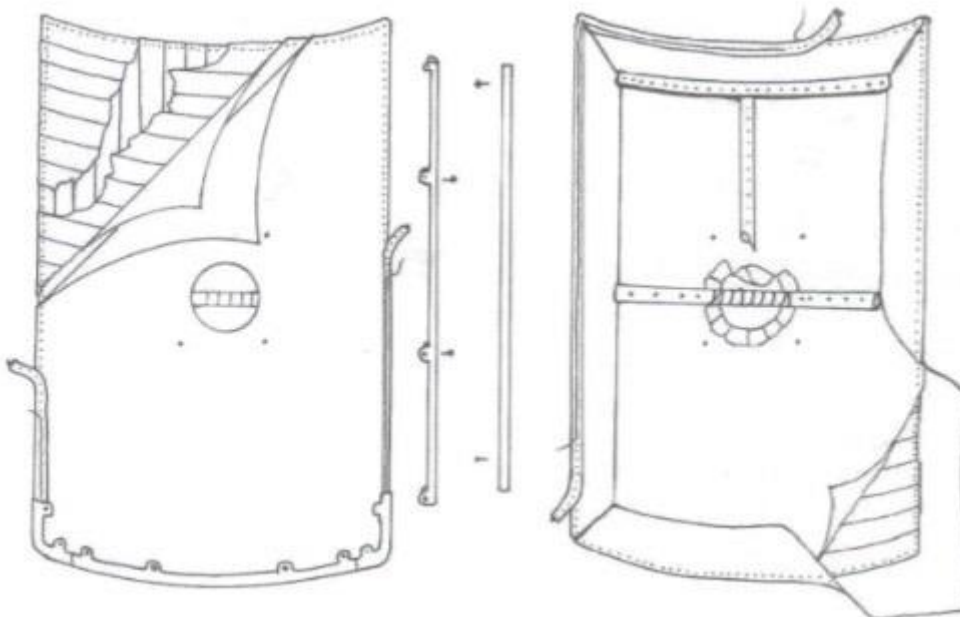
⁶³⁷ TRAVIS, 2014(b),. 100.-101.

⁶³⁸ Proizvođač štitova

(sapanovina) mekši je, vlažniji i fleksibilniji od unutarnjeg (srž), koji je suši i tvrđi pa se vanjski koristio za vanjski sloj štita dok se središnji sloj drveta koristio za središnji i/ili unutarnji sloj štita.⁶³⁹ Bishop i Coulston navode da je legionarski štit za julijevsko-klaudijevske dinastije bio izrađen u tri sloja, sa horizontalnom drškom te da je bio nešto deblji u sredini nego na krajevima (sl. 86).⁶⁴⁰

Slika 85. Konstrukcija konveksne ploče štita (preuzeto iz: TRAVIS, 2014(b)., 103.)

Slika 86. Konstrukcija troslojne ploče polucilindričnog štita (preuzeto iz: TRAVIS, 2014(b)., 104.)

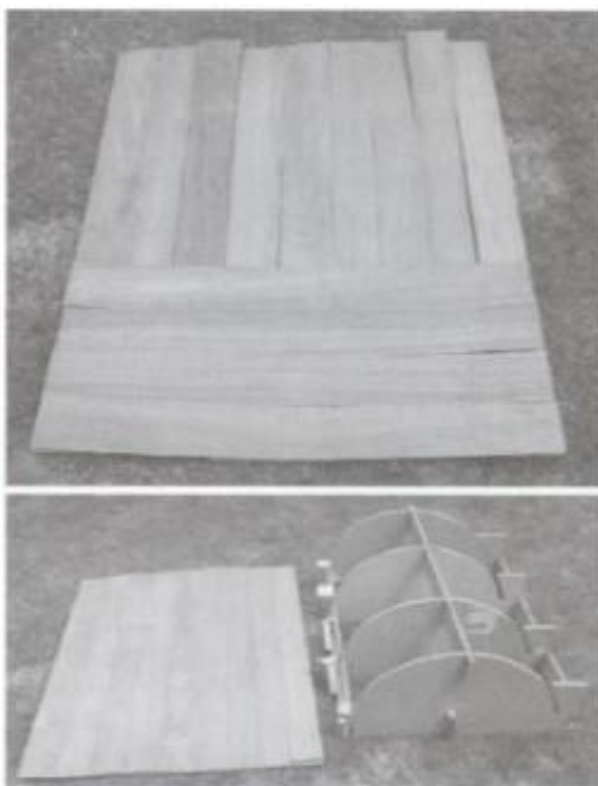
⁶³⁹ SIMKINS, 2000., 22.-23.; FIELDS, 2006., 14.; TRAVIS, 2014(b)., 102.

⁶⁴⁰ BISHOP, COULSTON, 1993., 82.

Problem pri rekonstrukcijama predstavlja postizanje konveksnosti štita.⁶⁴¹ Nije u potpunosti poznato kako su rimski drvodjelci postizali konveksnost osnovnog sloja štita, no Travis je iznio dvije mogućnosti:

- a) postavljanje daske u konkavni kalup
- b) postavljanje daske preko konveksne podloge (sl. 87)

U svakom slučaju, višeslojni štitovi su bili izrađeni od dva ili tri sloja (sl. 87). Za sada nam nije poznat iz arheoloških nalaza štit sa više od tri sloja. Travis je testirao obje metode izrade konveksnog štita te je naišao na mnogobrojne probleme, a prva metoda (slaganje u kalup) pokazala se neuspješnijom, sa visokom stopom rasipanja materijala. Druga metoda pokazala se uspješnijom, jer je zahtijevala da se preko unutrašnje površine postavi mreža šipaka kako bi održala konveksnost samog štita. Također se pokazalo da je, uz lijepilo, bilo lakše međusobno spojiti daske zakovicama ili drvenim klinovima (kao što smo vidjeli na primjeru jednog od štitova iz Masade), pa Travis zaključuje da je takva praksa spajanja dasaka mogla biti uobičajena pri izradi konveksnih štitova. Naposljetku, iako je ova metoda uspješnija od slaganja u kalup, pokazalo se da je izrada spora te nepodobna za masovnu proizvodnju.

Slika 87. Izrada ploče štita: lijepljenje naizmjenično vertikalnih i horizontalnih slojeva (gore), priprema konveksne podloge („preše“) za savijanje ploče štita (dolje) (preuzeto iz: TRAVIS, 2014(b), 105.)

⁶⁴¹ BISHOP, COULSTON, 1993., 206.-208.; upravo je u konveksnosti osnovna razlika između štita legionara i augzilijarnog vojnika

Tako je došao i do treće, hibridne metode prve dvije. Upotrijebio je okvir od vertikalnih polukružnih podupirača na čijim su stranama po jedna ravna daska sa izrezanim utorima u koje su umetane daske slojeva štita (sl. 87). Daske su se premazale ljepilom te slagale na okvir u utore, sloj po sloj. Ova je metoda također dala zadovoljavajući rezultat, ali u manje vremena sa efikasnijom upotrebom okvira. Slojevi štitova bili su veoma tanki (do 3 mm), stoga ih nije bilo teško savijati. Štitovi izrađeni od jednog komada drveta (npr. iz kasnijih stoljeća, kao oni iz Dura Europosa) bili su mnogo tvrđi i rigidniji stoga su najvjerojatnije bili savijani uz pomoć pare.

Važno je napomenuti da ne postoje arheološki dokazi načina izrade štita, pa je moguće da su rimski drvodjelci koristili i neke nepoznate metode. Oni su svakako bili i vrsniji stručnjaci u usporedbi sa današnjim amaterima i entuzijastima, pa rezultat rekonstrukcije može ovisiti i o nedostatku umijeća umjesto o nedostacima u razumijevanju metodologije izrade.⁶⁴²

Rimska ljepila bila su organska,⁶⁴³ iako ne nužno na biljnoj bazi. Kroz povijest su se koristila i ljepila na životinjskoj bazi (dobivena od kuhanja zečje kože, životinjskih kopita i sličnih nejestivih nusproizvoda), koja bi snažnije spojila slojeve štita, ali i samu površinsku tkaninu ili kožnu navlaku. Prilikom izgaranja, ljepilo na životinjskoj bazi, kako kaže Travis, vizualno i kemijski bilo bi slično mjehuričastom talogu pronađenom na Doncaster štitu iako, kao što je prethodno rečeno, nije bilo moguće dokazati radi li se zaista o ljepilu. U slučaju Doncaster štita isti je zaključak iznesen za kožnu navlaku. Kemijska analiza nije ni dokazala ni opovrgnula da se radi o kožnoj navlaci. Osim toga, neki od štitova iz Dura Europosa pronađeni su sa ostacima sloja kože zalijepljene na štit, a neki sa slojem tkanine zalijepljene na štit te premazane supstancom sličnoj gipsu na koju se slikala dekoracija.⁶⁴⁴

Na kraju bi se, kako smo upravo vidjeli, štit prekrpio platnom i kožom.⁶⁴⁵ Potom se na štit pričvrstio umbo pomoću velikih brončanih zakovica ravnih glava koje bi se sa

⁶⁴² TRAVIS, 2014(b), 102.-105.

⁶⁴³ D'AMATO, 2009., 101.

⁶⁴⁴ FIELDS, 2006., 15.; TRAVIS, 2014(b), 105.

⁶⁴⁵ BISHOP, COULSTON, 1993., 82., spominju teorije o postojanju sloja kože zalijepljenog na štit i to preko umba, ali ih odbacuju argumentom da su umba bila izrađivana s namjerom da se vide, a ne prekriju.

unutrašnje strane savinula preko matica, te niz rubnih ojačanja (brončanih ili željeznih) U presjeka pričvršćenih pomoću manjih mesinganih zakovica kružnih glava savinutih s unutrašnje strane.⁶⁴⁶ Neki primjerci zakovica bili su bogato dekorirani.⁶⁴⁷ S unutrašnje strane štita nalazila se horizontalna ili vertikalna drška⁶⁴⁸ (*ansa*), u nekim slučajevima dodatna šipka za ruku (pričvršćena željeznim čavlima diskoidnih glava) te remenje za rame. Dimenzije ranocarskog scutum-a su bile, u prosjeku, 125 cm visine x 78 cm širine, odnosno od koljena do ramena.⁶⁴⁹ S obzirom na sve izneseno, teško je tvrditi da je postojala neka standardizacija u izgledu štitova tijekom 1. st. Feugere navodi da pravokutne štitove vjerojatno nije nosila svaka legija već samo izabrane postrojbe za specijalne operacije.⁶⁵⁰

Časnički štitovi su pratili helenističku tradiciju. Bili su okrugle forme te bogato dekorirani ugraviranim glavama božanstava, kao što vidimo na spomeniku iz Kbor Kliba (*Colonia Zama*) iz 1. st. pr. n. e., ili srebrenim, odnosno brončanim bojama kao što vidimo na nekim pompejanskim freskama, ali i raznim drugim prikazima opisanim u dijelu o dekoraciji štitova.⁶⁵¹

Prema Liviju,⁶⁵² okrugli štit *parma* (presvučen volovskom kožom) bio je osnovni tip konjaničkog štita od 3. st. pr. n. e. Alternativni tip štita je bio *clipeus*, kojeg su nerijetko nosili konjanički časnici. Nalaz jednog takvog štita iz kastruma *Caecilia* (Španjolska) promjera je 42 cm. Uz navedene tipove, neki su konjanici nosili i legionarski pješadijski *scutum*. Tijekom 1. st. pojavljuju se novi oblici štitova, kao posljedica uvođenja keltskih konjanika. To su štitovi trapezoidnog i heksagonalnog oblika, iako su ovalni oblici

To ne mora značiti da ostatak površine vanjske ploče štita zaista nije bio obložen kožom; D'AMATO, 2009., 101.

⁶⁴⁶ BISHOP, COULSTON, 1993., 82.; FEUGERE, 2002., 93.; FIELDS, 2006., 15.; TRAVIS, 2014(b), 105.-106.

⁶⁴⁷ D'AMATO, 2009., 105.

⁶⁴⁸ COWAN, 2003., 27., navodi da je drška uvijek bila horizontalno postavljena, barem na štitovima pješadije; TRAVIS, 2014(b), 62.

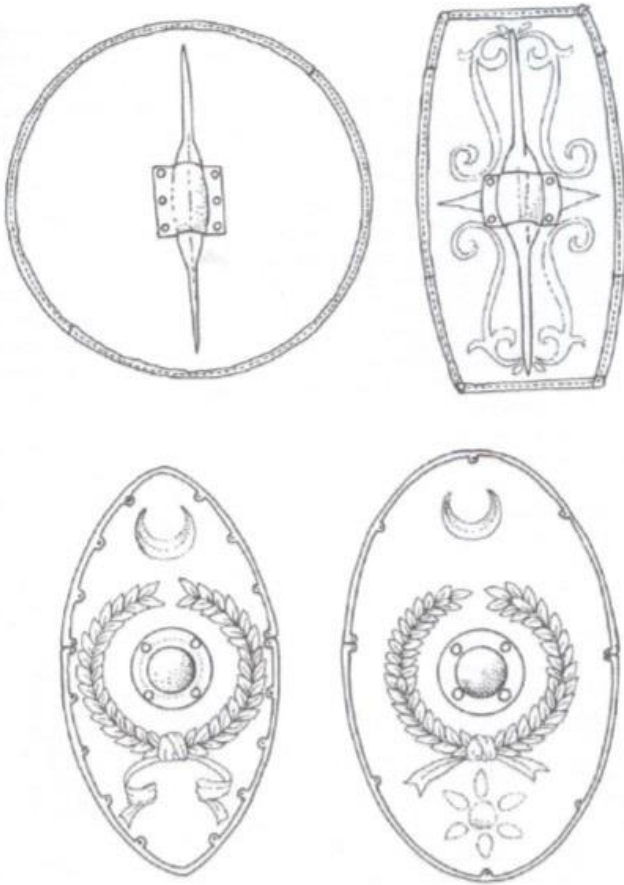
⁶⁴⁹ D'AMATO, 2009., 101., 105.

⁶⁵⁰ FEUGERE, 2002., 90.

⁶⁵¹ D'AMATO, 2009., 32.

⁶⁵² Livy, XXI, 4-5

najčešći, prosječnih dimenzija 114 x 66 cm. Dekoracije se pojavljuju i na ovim štitovima,⁶⁵³ iste kao navedene u odlomku o dekoraciji štitova (sl. 88 i 92).

Slika 88. Razvoj oblika konjaničkih štitova od republikanskog doba do kasne antike (preuzeto iz: TRAVIS, 2014(b), 127.)

Na ranim prikazima auxilijarnih vojnika vidimo da su koristili duguljaste ravne štitove, za razliku od legionara sa pravokutnim zakrivljenim štitovima. Kao i legijski vojnici, i auxilijarni su koristili ovalne štitove (sl. 83). Umba na njihovim štitovima također mogu biti dekorirana istim motivima spomenutim za legijske štitove. Ovalni auxilijarni štit u 1. st. bio bi veličine 92 x 46 cm.⁶⁵⁴ Bishop i Coulston navode da su auxilijarni vojnici (pješaci i konjanici) mogli nositi i heksagonalne štitove, no nosili su i pravokutne štitove.⁶⁵⁵ Nalazi raznih oblika štitova kod auxilijarnih vojnika ne čude stoga

⁶⁵³ BISHOP, COULSTON, 1993., 58.; FIELDS, 2006., 14.; D'AMATO, 2009., 49., 157., 184., Cezar i drugi legati nosili su scutum u borbama, kao i keltski konjanici, iako to nije bilo pravilo. Heksagonalni oblik upućuje na germansko porijeklo.

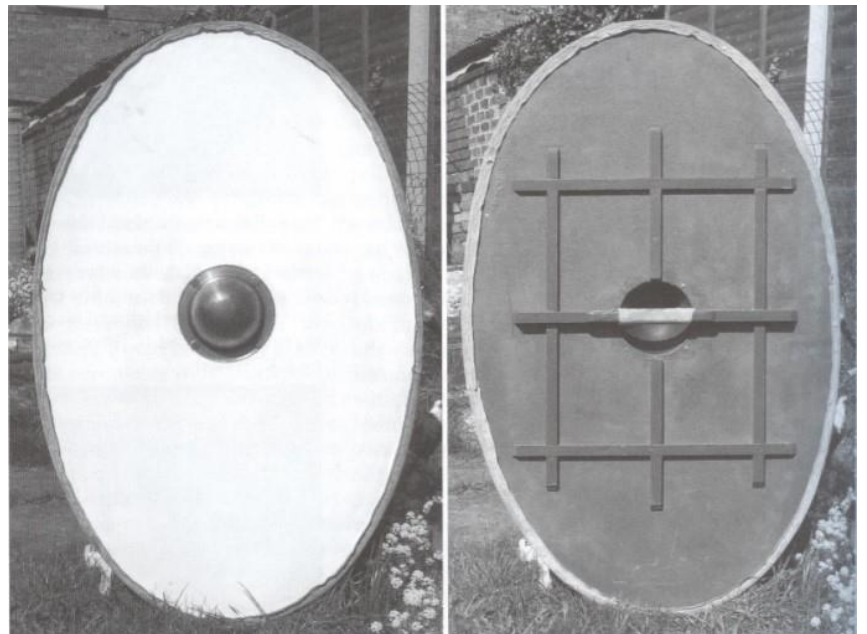
⁶⁵⁴ D'AMATO, 2009., 157., *tegimenta* ovalnog auxilijarnog štita navedenih dimenzija pronađena je u utvrđi u Valkenburgu u Nizozemskoj

⁶⁵⁵ BISHOP, COULSTON, 1993., 82., na reljefu auxilijarnog vojnika Anaja Daverzija (*Annaius Daverzus*) iz ranog 1. st. prikazan je ravan, pravokutni štit; FEUGERE, 2002., 93.; COWAN, 2003., 27.

što su ove postrojbe, posebno u prvo vrijeme ulaska u strukturu rimske vojske, zadržavale svoju tradicionalnu opremu.⁶⁵⁶ Nije u potpunosti riješeno pitanje raširenosti pojedinih tipova štitova među pojedinim vrstama vojnih jedinica, no općenito govoreći, čini se da su u 1. st. auxilijarni vojnici nosili ravne okrugle ili ovalne štitove, a legionari pravokutne zakrivljene, a od 2. st. nadalje pravokutni štitovi postaju rjeđi ustupajući mjesto primarno okruglim štitovima.⁶⁵⁷ Ravne štitove nosili su isključivo auxilijarni vojnici (sl. 89), a zakrivljene isključivo legionari i u tome je osnovna razlika između štitova jednih i drugih.⁶⁵⁸ Cowan napominje kako nema pravila u razlici u težini između štitova legionara i auxilijarnih vojnika.⁶⁵⁹

Slika 90. Rekonstrukcija polucilindričnog legionarskog štita (preuzeto iz: TRAVIS, 2014(b).)

Slika 89. Rekonstrukcija štita auxilijarnog vojnika (preuzeto iz: TRAVIS, 2014(b)., 106.)

⁶⁵⁶ FEUGERE, 2002., 87.

⁶⁵⁷ BISHOP, COULSTON, 1993., 206.-208.; D'AMATO, 2009., 157.-158.

⁶⁵⁸ FEUGERE, 2002., 93.

⁶⁵⁹ COWAN, 2003., 27., navodi primjer auxilijarnog pravokutnog štita iz Hod Hilla, težine 9 kg

lika 91. (*Lijevo*) Rimski vojnik republikanskog doba iz 3./2. st. (preuzeto iz: TRAVIS, 2014(b).)

Slika 92. (*Desno*) Rimski konjanik carskog doba (preuzeto iz: TRAVIS, 2014(b).)

NALAZI ŠTITOVA JULIJEVSKO-KLAUDIJEVSKE DINASTIJE U ILIRIKU

S područja koje je Ivčević obuhvatila (između rijeka Krke i Cetine) imamo nekoliko nalaza dijelova štitova. Radi se o 3 brončana rubna okova štita (kat. br. 113-115),⁶⁶⁰ željeznoj dršci štita (kat. br. 116)⁶⁶¹ i dijelu željeznog umba jednog štita (kat. br. 117)⁶⁶² pronađenih u Tiluriju te o brončanoj zakovici umba štita sa Andetrija (kat. br. 118). Sva tri rubna okova pronađena su sa po jednom brončanom zakovicom s kojom su se okovi spajali sa štitom. Datirani su okvirno u rimsko razdoblje. Drška štita je ustvari željezna šipka polukružnog presjeka koja na krajevima završava sa kružnim proširenjem (na jednom kraju djelomično sačuvanim) i rupicom za zakovicu. Datirana je u 1.-3. st. Umbo je još preciznije datiran, u 1. ili 2. st., a sačuvan je u 4 ulomka, točnije sačuvani su rub i dio središnjeg dijela, no nemoguće je definirati je li središte bilo polukuglastog ili koničnog oblika. Za štit se pričvršćivao zakovicama koje su imale rupicu na trnu kroz koju se s druge strane štita provlačio klin. Na taj bi se način umbo s lakoćom mogao odvojiti od štita. Takvog tipa je zakovica izdužene ovalne i polukuglaste glave iz Andetrija. Ukrašena je urezanim linijama na oba kraja, a zanimljivo je i to što je rupica za klin izdužena pa je u originalnom položaju djelomično bila prekrivena debljinom štita koji je samim time mogao biti veće debljine. Zakovice umba se razlikuju po obliku glave i rupice.⁶⁶³

Sa Burnuma dolazi fragment brončanog okova štita (kat. br. 119) datiranog u prvu polovicu 1. st. Izrađen je od prelomljenog lima s unutrašnjom kružnom istakom za zakovice preko koje se okov prikucavao za štit.⁶⁶⁴

Istočno od kanjona Tribanjska Draga (zapadno od Starigrada Paklenica), slučajno je pronađen paljevinski grob u podnožju gradinskog naselja, na mikrolokaciji Sveta Trojica. Među inventarom groba našao se i jedan umbo rimskog štita (kat. br. 120). Cijeli je grob datiran u prijelazno razdoblje sa stare u novu eru, odnosno augustovsko ili rano

⁶⁶⁰ Najraniji nalaz okova, iz 2005., u: SANADER, TONČINIĆ, 2010., 74., MTK 974, kat. br. 37 i IVČEVIĆ, 2016, 231., GAR 05 PN 431, T. 7. 80., kat. br. 80; slijedeća dva nalaza, iz 2009., u: IVČEVIĆ, 2016, 231.-232., GAR 09 PN 95a, T. 7. 81., kat. br. 81 i GAR 09 PN 95b, T. 8. 82., kat. br. 82

⁶⁶¹ IVČEVIĆ, 2016, 232.-233., GAR 08 PN 62, T. 8. 84., kat. br. 84

⁶⁶² IVČEVIĆ, 2016, 232., GAR 09 PN 184, T. 8. 83., kat. br. 83

⁶⁶³ IVČEVIĆ, 2016, 71.-76., 231.-233., kat. br. 85

⁶⁶⁴ MILETIĆ, 2010., 147., IDN 1014, kat. br. 12

Tiberijevo doba.⁶⁶⁵ Datacija je određena samim nalazima, između kojih i obredno savijen gladius tipa Mainz. Osim o dataciji, ovaj nalaz govori o mogućem keltskom podrijetlu vojnika.⁶⁶⁶ Umbo je koničnog oblika kružne baze na kojoj su vidljive perforacije za pričvršćivanje na štit. Štit je morao biti ravnog oblika koji se povezuje sa auxilijarnim postrojbama augustovog doba, no takve su štitove koristili još i u drugom stoljeću.⁶⁶⁷

⁶⁶⁵ RADMAN-LIVAJA, 2010.(b), 257., AMZ, kat. br. 9; TONC, RADMAN-LIVAJA, DIZDAR, 2010., 245., 249.

⁶⁶⁶ RADMAN-LIVAJA, 2010.(b), 257., kat. br. 9

⁶⁶⁷ TONC, RADMAN-LIVAJA, DIZDAR, 2010., 248.

ZAKLJUČAK

Ovaj rad usmjeren je na prezentiranje zaštitne opreme rimskog vojnika julijevsko-klaudijevskog doba kroz detaljnije opise pojedinih tipova opreme služeći se arheološkim nalazima, skulpturalnim prikazima te rekonstrukcijama opreme tamo gdje je to bilo moguće. Tek je analizom nalaza s područja cijelog Rimskog Carstva moguće rekonstruirati sa većom ili manjom točnošću određeni komad zaštitne opreme. Cilj je rada bio i prezentirati problematiku pri pokušaju rekonstrukcije određene opreme, bilo kacige, oklopa ili štita. Vidjeli smo da su još mnoga pitanja otvorena, kao na primjeru Kalkriese tipa obručnog oklopa.

S obzirom na broj vojnih logora i vojnu povijest područja provincije Ilirik stanje istraženosti, posebno hrvatskog dijela panonoskog limesa, još je uvijek poprilično loše. Broj nalaza dostupnih u literaturi dodatno je smanjen zbog neobjavljenosti materijala. To posebno vrijedi za hercegovački dio nekadašnjeg Ilirika, sa kojeg objavljeni materijal praktički u potpunosti nedostaje. Kao što smo vidjeli, najveći broj predmeta dolazi sa vojnih logora delmatskog limesa (prvenstveno legijskih), Salone te iz Siscije, u kojoj su trupe boravile od Oktavijanovih osvajanja do kraja 1. st., a iz koje dolaze gotovo svi nalazi sa hrvatskog dijela Panonije.

Na području današnje Dalmacije pronađeno je sveukupno 3 kacige julijevsko-klaudijevske datacije, sve tri u legijskom logoru Burnum. Osim kaciga, pronađeno je i objavljeno 5 nosača perjanice kacige te jedna obrazina kacige koja je vrlo vjerojatno pripadala jednoj od 3 Weisenau kaciga. U Tiloriju pronađena je i objavljena jedna obrazina kacige te 2 nosača perjanice. Od oklopa na svim spomenutim vojnim lokalitetima (delmatskog limesa) pronađeno je sveukupno 5 ulomaka karičastog oklopa. Radi se o 4 spojne kuke te jednom ulomku karičastog oklopa. Od ljuskastog oklopa pronađen je i objavljen samo jedan ulomak oklopa od 6 žicom spojenih pločica. Dijelovi obručnog oklopa zastupljeni su u objavljenoj literaturi u sveukupno 31 nalazu različitih dijelova spojnica oklopa. Od štitova pronađena su i objavljena sveukupno 4 rubna okova štita, jedna željezna drška štita, brončana zakovica umba štita te 2 umba štita, jedan u fragmentima, a drugi gotovo cjelovit.

Na hrvatskom dijelu Panonije pronađeno je i objavljeno sveukupno 8 kaciga perioda obuhvaćenog ovim radom. Radi se o jednoj kacigi tipa Buggenum (Montefortino

C), četiri kacige tipa Hagenau (Coolus D-G) te tri kacige tipa Weisenau (Carsko-galske B-C). Od oklopa pronađeno je i objavljeno 3 spojne kuke i dva fragmenta karičastog oklopa, 25 fragmenata ljuskastog oklopa (što pojedinačnih, što grupa pločica) te 24 nalaza obručnog oklopa, od kojih se samo jedan sa sigurnošću može pripisati Kalkriese tipu, a još dva su mogli pripadati i Kalkriese i Corbridge tipu oklopa. Ostali nalazi gotovo sigurno pripadaju Corbridge tipu oklopa, sa malom vjerojatnošću da je 4 nalaza pripadalo Newstead oklopu. Od štitova nije bilo moguće, u objavljenoj literaturi, izdvojiti niti jedan nalaz koji bi mogao pripadati periodu julijevsko-klaudijevske dinastije.

Nalazi karičastog⁶⁶⁸ i ljuskastog oklopa posebno su problematični zbog nemogućnosti uske datacije nalaza u period kojim se ovaj rad bavi, stoga ostaje otvoreno pitanje za navedene nalaze da li zaista pripadaju periodu julijevsko-klaudijevske dinastije. Slična je situacija i sa dijelovima obručnog oklopa, s jedne strane zbog toga što su nalazi spojnice malih dimenzija pa su često fragmentarni, a s druge strane što se neke vrste spojnice koriste kroz duži vremenski period i mogu pripadati bilo kojem od tipova obručnog oklopa (iako većina nalaza pripada Kalkriese ili Corbridge oklopu).

Izuzev ove, uvjetno rečeno, „lokalne“ problematike, pokušao je dat pregled „općenite“ problematike vezane uz zaštitnu opremu rimskog vojnika julijevsko-klaudijevskog doba. To se prije svega odnosi na vizualnu prezentaciju opreme koja je više ili manje idealizirana ili prilagođena mediju prikaza zbog čega je otežana usporedba skulpturalnih prikaza sa realnim izgledom opreme. Iz tog je razloga dodatno otežana vjerna rekonstrukcija određenog komada opreme. Još je teže odrediti razlike u opremi među pojedinim vrstama vojnika unutar hijerarhije, npr. između običnog vojnika i centuriona ili među centurionima različitog ranga. Isti je slučaj sa određivanjem razlika u opremi legionara i auxilijarnih vojnika ili konjanika, iako su te razlike u ovom slučaju evidentnije, kao što je vidljivo na primjeru oblika štitova. Te razlike naslućuju se i u raskošnosti kaciga. Razlike su i funkcionalne, pa tako npr. konjanici gotovo uvijek nose karičasti oklop, dok je za sada još nemoguće odgovoriti na pitanje jesu li koristili obručni oklop i ako jesu, u kojoj mjeri.

⁶⁶⁸ Misli se prije svega na fragmente samog oklopa, a ne na spojne kuke koje se ipak mogu uže datirati u određeno stoljeće

Unatoč svoj problematici vezanoj uz zaštitnu opremu, danas možemo sa velikom dozom sigurnosti rekonstruirati izgled opreme rimskog vojnika tijekom julijevsko-klaudijevske dinastije. Nalaza svih vrste zaštitne opreme, izuzev muskulaturnog oklopa, imamo zastupljene na području Ilirika što i ne čudi s obzirom na bogatu povijest ovog područja. Nesumnjivo će daljnja istraživanja, a možda još više objavljivanje već postojećeg materijala, rasvijetliti nepoznanice i pružiti odgovore na probleme vezane uz zaštitnu opremu, ne samo zbog hrvatske znanosti već zbog sinteze sa cjelokupnim dostupnim znanjem o ovoj temi. Danas je to uslijed tehnologije i globalne povezanosti moguće više nego ikada prije.

KATALOG

TABLICA 1

1

2

3

4

5

6

(preuzeto iz: 1, 5-6 u. RADMAN-LIVAJA, 2010.; 2-4 u RADMAN-LIVAJA, 2001.)

TABLICA 2

7

8

9

10

11

12

(preuzeto iz: 7 u RADMAN-LIVAJA, 2010.; 8-9, 12 u MILETIĆ, 2010.; 10 u BORZIĆ ET ALII, 2014.; 11 u RADMAN-LIVAJA, 2010(b).)

TABLICA 3

13

14

15

16

17

18

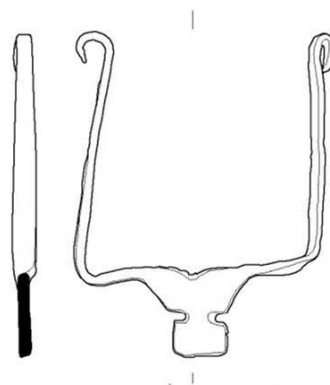
(preuzeto iz: 13 u MILETIĆ, 2010.; 14-17 u BORZIĆ ET ALII, 2014.; 18 u SANADER, TONČINIĆ, 2010.)

TABLICA 4

19

20

21

22

23

24

25

28

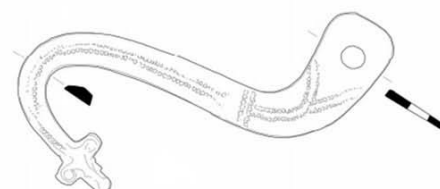
26

27

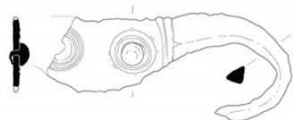
29

(preuzeto iz: 19 u SANADER, TONČINIĆ, 2010.; 29 u IVČEVIĆ, 2016.; 21-27 u MILETIĆ, 2010; 28 u SANADER, TONČINIĆ, 2010.; 29 u IVČEVIĆ, 2016.)

TABLICA 5

30

31

32

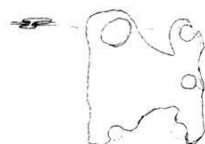
33

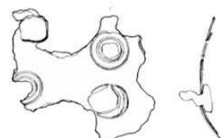
34

35

36

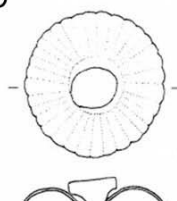
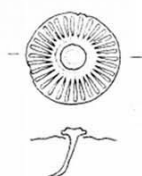
37

38

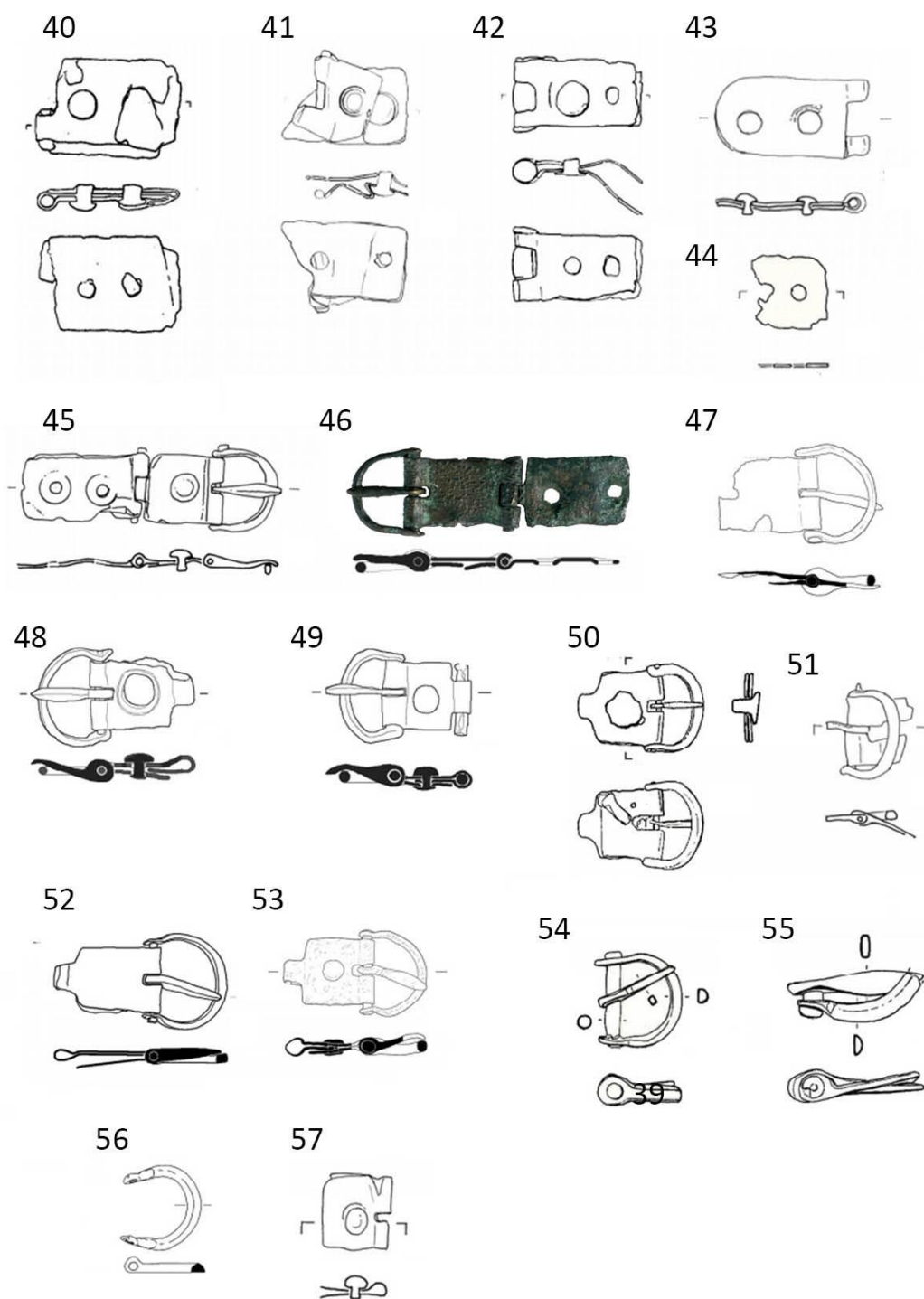

39

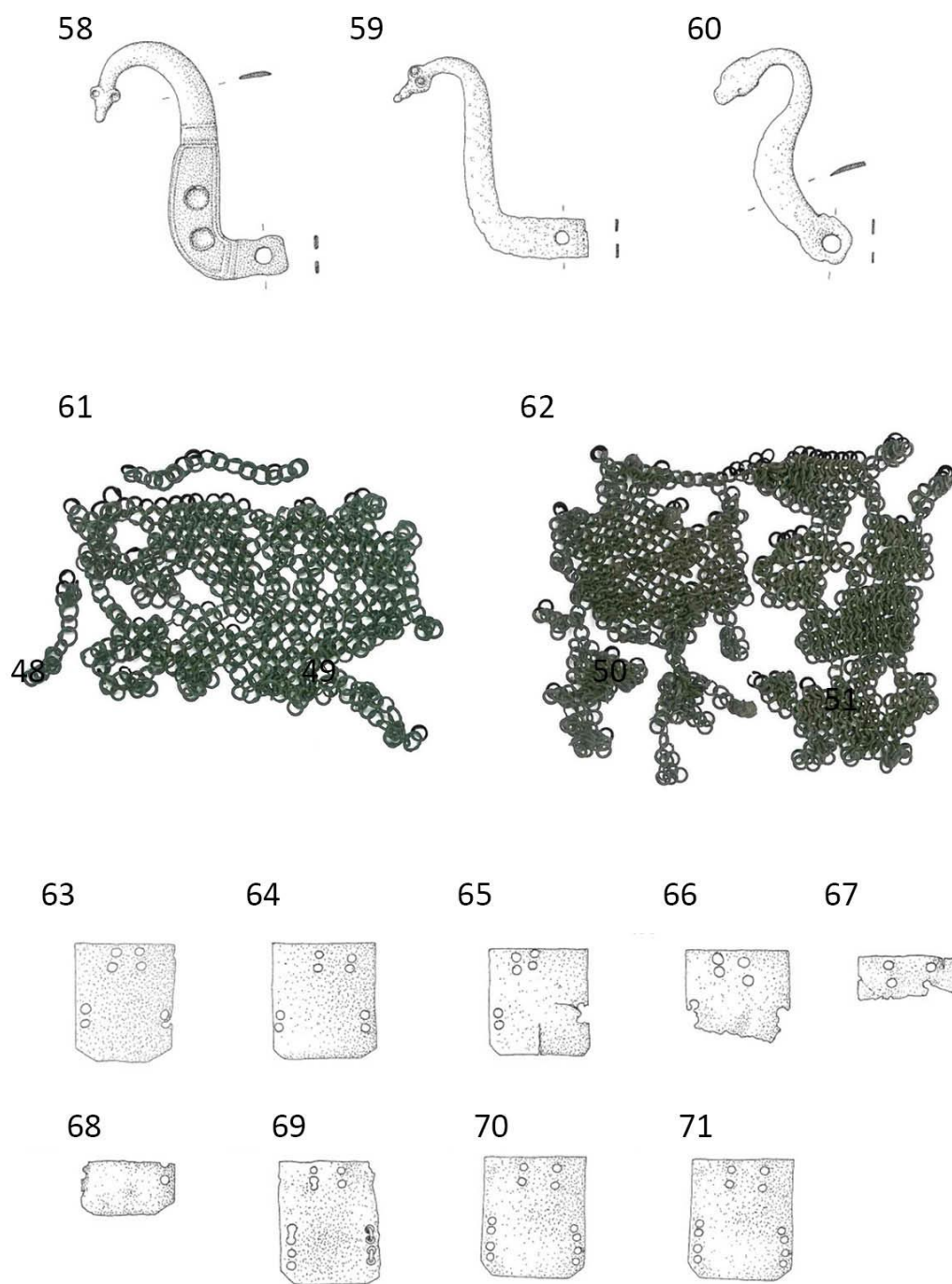
(preuzeto iz: 30-39 u IVČEVIĆ, 2016.; 32, 34, 35 i 38 dodatno u SANADER, TONČINIĆ, 2010.)

TABLICA 6

(preuzeto iz: 40-57 u IVČEVIĆ, 2016.; 46 dodatno u SANADER, TONČINIĆ, 2010.)

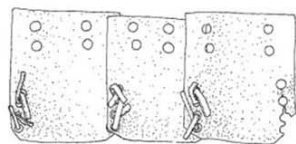
TABLICA 7

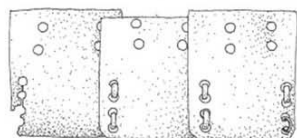
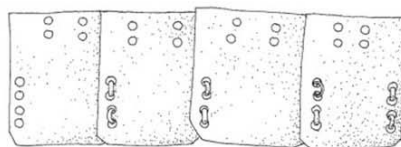
(preuzeto iz: 58-71 u RADMAN-LIVAJA, 2004.)

TABLICA 8

72

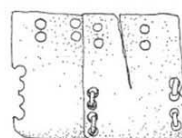
73

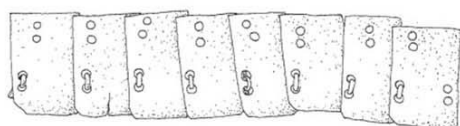
74

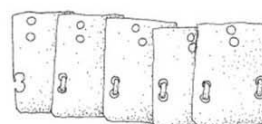
75

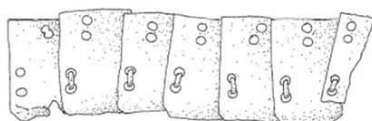
76

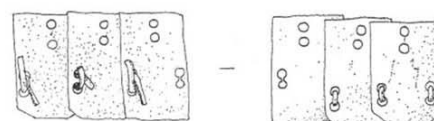
77

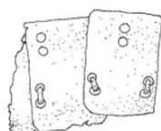
78

79

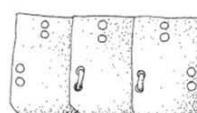
80

81

82

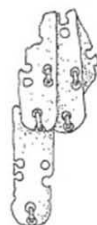
83

84

85

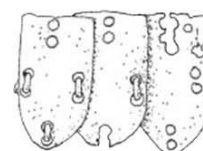
86

87

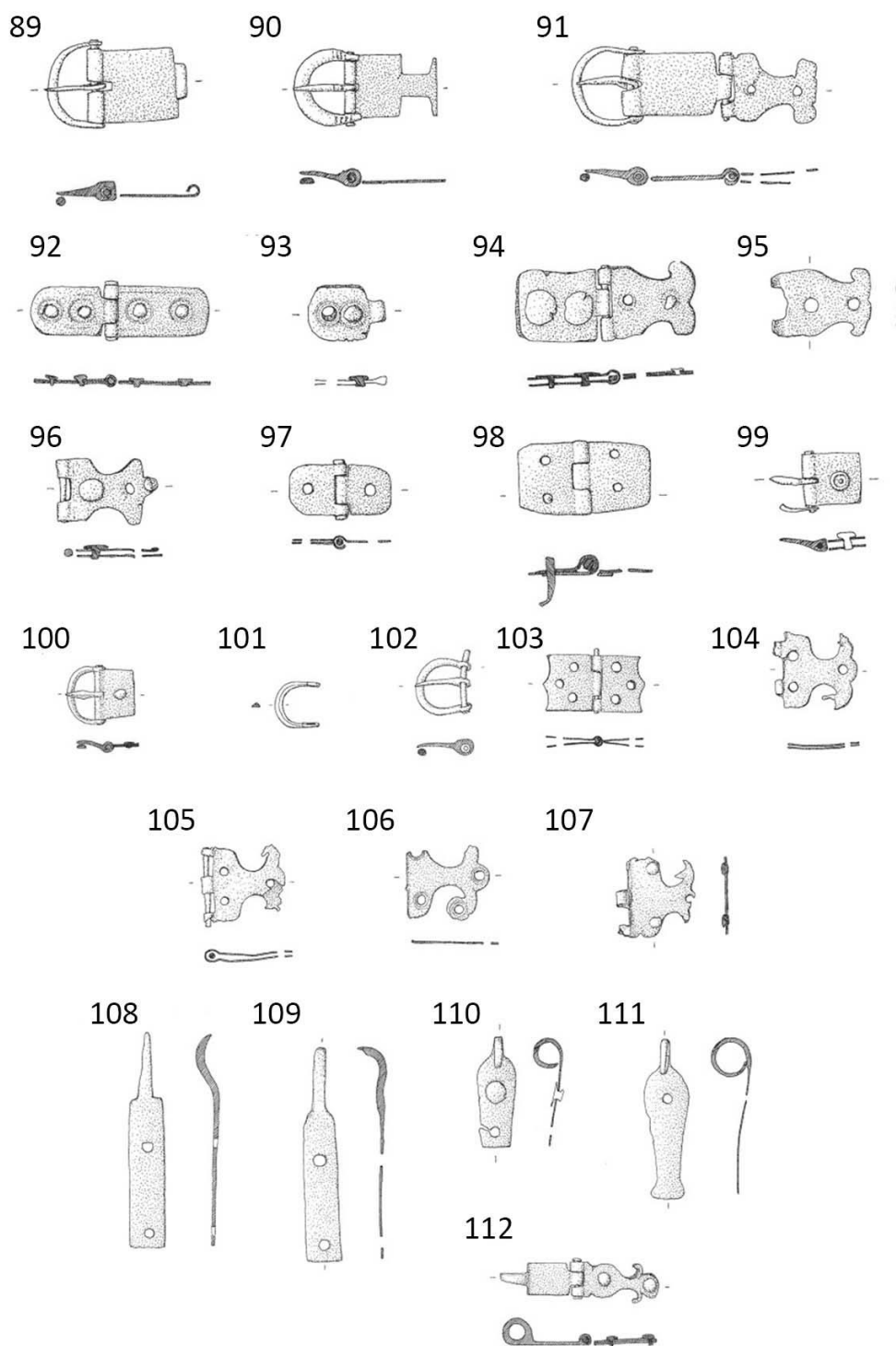

88

(preuzeto iz: 72-88 u RADMAN-LIVAJA, 2004.)

TABLICA 9

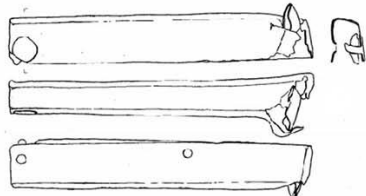
(preuzeto iz: 89-112 u RADMAN-LIVAJA, 2004.)

TABLICA 10

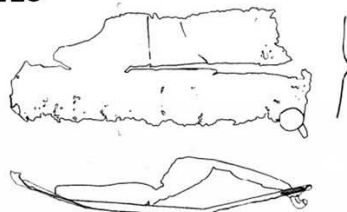
113

114

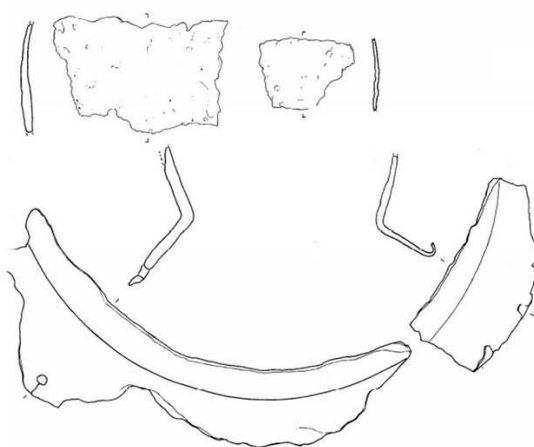
115

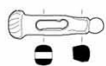
116

117

118

119

120

(preuzeto iz: 113 u SANADER, TONČINIĆ, 2010.; 114-118 u IVČEVIĆ, 2016.;

119 u MILETIĆ, 2010.; 120 u: RADMAN-LIVAJA, 2010(b).)

POPIS LITERATURE

Suvremeni autori

Alföldy, A., 1959., Die Truppenverteilung der Donaulegionen am Ende des 1. Jahrhunderts, *Acta Archaeologica*, 11, Budimpešta, 1959, 113-141.

Bekavac, S., 2010., Jupitrov kult u Burnumu, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 52, 2010, 61-77.

Biek, L., 1978., A first-century shield from Doncaster, Appendix II; Examination of the Shield at the Ancient Monuments Laboratory, *Britannia*, 9, London, 1978., 268-269.

Bishop, M.C., Coulston, J.C.N., 1993., *Roman Military Equipment from the Punic Wars to the fall of Rome*, London: B. T. Batsford, 1993.

Bishop, M.C., 2002., *Lorica Segmentata: A Handbook of Articulated Roman Plate Armour*. I, Chirnside: The Armatura Press. 2002.

Bojanovski, I., 1974., *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Sarajevo, 1974.

Bojanovski, I., 1981., Gračine, Ljubuški – rimski vojni logor, *AP*, 22, Beograd, 1981, 63–66.

Bojanovski, I., 1988., *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Djela Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, LXVI, Centar za balkanološka ispitivanja, 6, Sarajevo, 1988.

Borzić, I., 2008., Ennion čaše iz Burnuma, *Archaeologia Adriatica*, 2(1), 2008, 91-101.

Borzić, I., Cambi, N., Glavičić, M., Miletić, Ž., Jadrić Kučan, I., Zaninović, J., 2014., *Arheološka zbirka Burnum*, Šibenik, 2014.

Boschi, E., Giorgi, F., 2012., The Burnum Project: An Integrated Approach to the Study of a Roman Castrum in Croatia, *Urban Landscapce Survey in Italy and the Mediterranean*, Oxbow Books, 2012., 170-179.

Buckland, P., 1978., A first-century shield from Doncaster, *Britannia*, 9, London, 1978., 247-269.

Bulat, M., 1969., Topografska istraživanja limesa u Slavoniji i Baranji, *Osječki zbornik*, XII, Osijek, 1969, 39-52.

Cambi, N., 2009., Skribonijanova pobuna protiv Klaudija u Dalmaciji godine 42., *RAD HAZU*, 47, 2009, 63-79.

Cambi, N., Glavičić, Maršić, D., Miletić, Ž., Zaninović, J., 2007., *Rimska vojska u Burnumu - L'esercito Romano a Burnum*, Drniš-Šibenik-Zadar, 2007.

- Campedelli, A., 2011., The castrum of Burnum: between old excavations and new researches / kastrum burnum: između starih iskopavanja i novih istraživanja, *Archaeologia Adriatica*, V, 2011, 33-64.
- Clemetson, J.B., 1993., Roman Scale Armour, *Arma*, 5.1., 1993, 8-10.
- Cowan, R., 2003., *Roman Legionary 58 BC – AD 69*, Osprey Publishing Ltd., Oxford, 2003.
- Coulston, J.C.N., 1992., Preliminary Note on Scale Armour from Carpow, Pertshire, *Arma*, 7, 1992, 13-17.
- Croom, A.T., 2001., A ring mail Shirt from South Shields Roman Fort, *The Arbeia Journal*, 6/7, 2001, 55-60.
- D'amato, R., Sumner, G., 2009., *Arms and Armour of the Imperial Roman Soldier: From Marius to Commodus, 112 BC – AD 192*, S. Yorkshire: Frontline Books, 2009.
- Dando-Collins, S., 2010., *Legions of Rome: The Definitive History of Every Imperial Roman Legion*, London, 2010.
- Dodig, R., 2011., Rimski kompleks na Gračinama. Vojni tabor ili...?, *Izdanja HAD-a*, 27, 2011., 327-332.
- Erdkamp, P., ur., 2007., *A companion to the Roman army*, Blackwell publishing, Oxford, 2007.
- Farnum, J.H., 2005., *The Positioning of the Roman Imperial Legions*, BAR International Series 1458, Oxford, 2005.
- Fields, N., 2006., *Roman Auxiliary Cavalryman AD 14-193*, Osprey Publishing Ltd., Oxford, 2006.
- Fitz, J., 1980., Administration and Army, *The Archaeology of Roman Pannonia*, Budimpešta, 1980, 125-140.
- Feugere, M., 2002., *Weapons of the Romans*, Stroud: The Tempus Publishing, 2002.
- Glavaš, I., 2010., Municipij Magnum – raskrižje rimskih cestovnih pravaca i beneficijarska postaja, *Radovi HAZU*, 52, Zadar, 2010, 45-49.
- Glavaš, I., Miletić, Ž., Zaninović, J., 2010., Augzilijarni kaštel kod Kadine glavice, *Obavijesti HAD-a*, 3, XLII/2010, Zagreb, 2010, 71-74.
- Glavičić, M., 2011., Arheološka istraživanja amfiteatra u Burnumu, *Izdanja HAD-a*, 27, 2011, 290-313.

Goldsworthy, A., 2003., *The complete Roman Army*, London: Thames&Hudson Ltd., 2003.

Gunjača, S., 1937., Topografska pitanja na teritoriju stare Cetinske županije s ekskursima o ubikaciji Setovije i Tiluriuma, *Izdanja „Bihaća“ Hrvatskog društva za istraživanje domaće povijesti*, Bihać, 1937, 39-46.

Hoffiller, V., 1911., Oprema rimskog vojnika u prvo doba carstva, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, 11, 1911, 145–240.

Ilkić, M., 2005., Pečati na antičkim opekama i krovnim crepovima iz Sotina (Cornacum), *VAMZ*, 3, XXXVIII, 2005, 19-54.

Ivčević, S., 2004., Dijelovi opreme rimskog vojnika iz Garduna, *Opuscula Archeologica*, 28, 2004, 159-176.

Ivčević, S., 2010., Dijelovi vojničke opreme iz Garduna u Arheološkom muzeju u Splitu, *Opuscula Archeologica*, 34, 2010, 127-144.

Ivčević, S., 2016., *Tipologija i kronologija rimske vojne opreme u doba Principata na području između rijeka Krke i Cetine*, Doktorski rad, Filozofski fakultet sveučilišta u Zagrebu, 2016.

James, S., 2009., *Excavations at Dura Europos 1928-1937: The arms and armour and other military equipment. Final report*, VII, Oxford: Oxbow Books, 2009.

Keppie, L., 2005., *The making of Roman army: From Republic to Empire*, London: B. T. Batsford Ltd, 2005.

Kimming, W., 1940., Ein Keltenschild aus Agypten, *Germania*, 24, 106-11.

Ložnjak Dizdar, D., Dizdar, M., Ilkić, M., Hutinec, M., 2010., Sotin, terenski pregled 2009., *Annales Instituti Archaeologici*, VI(1), 2010., 77-79.

McNab, C. (ur.), 2010, *The Roman Army, The Greatest War Machine of the Ancient World*, Osprey Publishing Ltd., Oxford, 2010

Mesihović, S., 2011., *Rimski vuk i Ilirska zmija. Posljednja borba*, Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu, 2011.

Miletić, Ž., 2010., Burnum - vojničko središte provincije Dalmacije, *Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj*, AmZg, Zagreb, 2010, 113-178.

Móscy, A., 1962., Pannonia, *PWRE (Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft) Suppl*, IX, Stuttgart, 1962, 516-775.

Mócsy, A., 1974., *Pannonia and Upper Moesia: A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, London & Boston: Routledge & Kegan Paul, 1974.

Paddock, J., 1985., Some changes in the manufacture and supply of Roman Bronze helmets under the Late Republic and Early Empire, *The production & distribution of Roman military equipment: proceedings of the second Roman Military Equipment Research Seminar (ROMECS)*, BAR International Series 275, Oxford, 1985, 142-159.

Paškvalin, V., 1986., O utvrđenjima u Bosni i Hercegovini u rimsko doba, Odbrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije, *Materijali*, XXII, Savez arheoloških društava Jugoslavije, Novi Sad, 1986, 153-162.

Patsch, K., 1897., Bigeste, *RE*, III, Stuttgart, 1897, 468-469.

Patsch, K., 1914., Zbirke rimskih i grčkih starina u bos-herc. Zemaljskom muzeju, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XXVI, Sarajevo, 1914, 141-219 + 2 tab.

Periša, D., 2008., Je li delmatsko područje presjekao rimski limes?, *Arheologica Adriatica*, II, 2008, 507-517.

Radman-Livaja, I., 2001., Rimske kacige, *Kacige u Hrvatskoj*, MORH, Zagreb, 2001., 38-59.

Radman-Livaja, I., 2004., *Militaria Sisciensia - Nalazi rimske vojne opreme iz Siska u fundusu Arheološkoga muzeja u Zagrebu*, I, AmZg, Zagreb, 2004.

Radman-Livaja, I., 2005., Finds of roman military equipment from Teutoburgium, *Proceedings of the 19th international congress of Roman frontier studies held in Pécs, Hungary, September 2003*, 2005, 941-953.

Radman-Livaja, I., 2007., In Segestica..., *Pril. Inst. arheol. Zagrebu*, 24, 2007, 153-172.

Radman-Livaja, I., 2010., Siscia kao rimsko vojno uporište, *Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj*, AmZg, Zagreb, 2010, 179-212.

Radman-Livaja, I., 2010(b)., Lokalizacija civilnog karaktera i slučajni nalazi, *Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj*, AmZg, Zagreb, 2010, 247-262.

Radman-Livaja, I., 2012., The Roman Army, *The Archaeology of Roman Southern Pannonia: The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia*, BAR International series, Oxford, 2012, 159-189.

Ritterling, E., 1924./5., Legio, *RE*, 12, Stuttgart, 1924/5, 1211-1829.

- Rossi, L., 1971., *Trajan's Column and the Dacian Wars*, London: Thames and Hudson , 1971.
- Russel-Robinson, H., 1975., *The Armour of Imperial Rome*, London: Scribner, 1975.
- Sanader, M., 2002., Tilurium, Burnum, Bigeste. Novi prilog pitanju datacije delmatskog limesa, *Arheološke studije i ogledi*, Zagreb, 2002, 120-128.
- Sanader, M., 2003., Rimske legije i njihovi logori u hrvatskom dijelu panonskog limesa, *Opuscula Archaeologica*, 27, Zagreb, 2003, 463-468.
- Sanader, M., 2007., O rimskoj vojsci, vojnicima i vojnim taborima, *katalog izložbe Dalmatinska zagora - nepoznata zemlja*, Ministarstvo kulture Republike Hrvatske – Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 2007, 67-75.
- Sanader, M., 2010., O problemima topografije hrvatskog dijela Dunavskog limesa na temelju novijih arheoloških istraživanja, *Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj*, AmZg, Zagreb, 2010, 221-246.
- Sanader, M., Tončinić, D., 2010., Gardun – antički Tilurium, *Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj*, AmZg, 2010, 33-111.
- Sim, D., Kaminski, J., 2012., *Roman imperial armour, the production of early imperial military armour*, Oxford: Oxbow books, 2012.
- Simkins, M., Embleton, R., 2000., *The Roman Army from Caesar to Trajan*, Oxford: Osprey publishing Ltd., 2000.
- Sinobad, M., 2009., Burnum, Rimska vojska i Jupiterov kult, *Titius*, 2(2), 2009, 9-26.
- Stary, P.F., 1981., Ursprung und Ausbreitung auf der Apennin-Halbinsel, *Germania*, 57, 1981, 90-110.
- Stiebel, G.D.J. & Magness, J., 2007., The Military Equipment from Masada, *Masada VIII: The Yigael Yadin Excavations 1963-1965 Final Reports*, Jerusalem, 2007, 1-94.
- Suić, M., 1981., *Zadar u starom vijeku, Prošlost Zadra I*, Zadar, 1981.
- Šašel, J., 1974., Die Limes-Entwicklung in Illyricum, *Actes IXe Congres International d'Etudes sur les Frontieres Romaines*, 1974, 193-199.
- Šašel, J., 1992., Die Limes–Entwicklung in Illyricum, *Opera selecta*, 30, Ljubljana, 1992, 397-403.
- Šašel-Kos, M., 1997., Dalmatae, Dalmatia, *Der Neue Pauly: Enzyklopädie der Antike*, 3, 1997, 282-286.
- Šašel-Kos, M., 2005., *Appian and Illyricum, Situla*, 43, Ljubljana, 2005.

- Thomas, M.D., 2003., *Lorica Segmentata - A catalogue of finds*, Vol. II, Chirnside: The Armatura Press, 2003.
- Tonc, A., Radman-Livaja, I., Dizdar, M., 2010., The warrior grave from Sveta Trojica near Starigrad Paklenica, *ROMECA*, XVII, Zagreb, 2010, 245-258.
- Tončinić, D., 2015., U potrazi za rimskim vojnim logorima u Sisciji, *Ciklus predavanja: Sisak u svjetlu novih arheoloških istraživanja*, Sisak, 2015, 10.
- Travis, H. & J., 2012., *Roman body armour*, Gloucestershire: Amberley Publishing, 2012.
- Travis, H. & J., 2014., *Roman helmets*, Gloucestershire: Amberley Publishing, 2014.
- Travis, H. & J., 2014(b)., *Roman shields*, Gloucestershire: Amberley Publishing, 2014.
- Van Driel-Murray, C., 1988., A fragmentary shield cover from Caerleon, *Military Equipment and the Identity of Roman soldiers, Proceedings of the Fourth Roman Military Equipment Conference*, BAR International Series 394, Oxford, 1988, 51-66.
- Van Driel-Murray, C., 1989., A circular shield cover, *Arma*, 1.2, 1989, 18-19.
- Van Driel-Murray, C., 1999, A Rectangular Shield Cover of the Coh. XV Voluntariorum C.R., *JRMES*, 10, Mainz, 1999, 45-54.
- Von Groller, M., 1901., Das Lager von Carnuntum, *Der Romische Limes in Osterreich*, I, Vienna, 1901.
- Wilkes, J.J., 1969., Dalmatia, *History of the Provinces of the Roman Empire*, Cambridge: Harvard University Press, 1969.
- Wilkes, J.J., 1977., Augustan Limes in Illyricum?, *Studien zu den Militärgrenzen Roms. Vorträge des 10. Internationalen Limeskongresses in der Germania Inferior*, 1977, 245-246.
- Zaninović, M., 1967., Ilirsko pleme Delmati. II. dio, *Godišnjak centra za balkanološka ispitivanja*, V/3, Sarajevo, 1967, 5-101.
- Zaninović, M., 1968., Burnum. Castellum - municipium, *Diadora*, 4, Zadar, 1968, 119-129.
- Zaninović, M., 1968., Rimska vojska u razvitku antike na našoj obali, *Arheološki problemi na jugoslavenskoj obali Jadrana*, Zadar, 1968, 24-27.
- Zaninović, M., 1984., Vojni značaj Tilurija u antici, Cetinska krajina od prehistorije do dolaska Turaka: znanstveni skup, *Izdanja HAD-a*, Split, 1984, 65-75.
- Zaninović, M., 1996., Vojni značaj Tilurija u antici, *Od Helena do Hrvata*, Zagreb, 1996, 280-290.

Antički autori

Livy, *ab Urbe Condita* (English), <http://perseus.uchicago.edu> (posljednja posjeta stranici: 29.1.2018.)

Velleius Paterculus, *The Roman History*,

http://penelope.uchicago.edu/Thayer/e/roman/texts/velleius_paterculus/home.html

(posljednja posjeta stranici: 29.1.2018.)

Suetonius, *The Lives of the Twelve Caesars*,

<http://penelope.uchicago.edu/Thayer/e/roman/texts/suetonius/12caesars/home.html>

(posljednja posjeta stranici: 29.1.2018.)

Pliny the Elder, *The Natural History III*, <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/> (posljednja posjeta stranici: 29.1.2018.)

Caesar, *Alexandrian Wars*,

http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Caesar/Alexandrian_War/D*.html#5

[8](#) (posljednja posjeta stranici: 29.1.2018.)

Caesar, *The Spanish War*,

http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Caesar/Spanish_War/home.html

Tacitus, *Histories*, <http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Tacitus/home.html>

(posljednja posjeta stranici: 29.1.2018.)

Ammianus Marcellinus, *Rerum Gestarum*,

<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/searchresults?q=Ammianus+Marcellinus%2C+Rerum+Gestarum+>

Claudian, *The War Against Gildo*

http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Claudian/De_Bello_Gildonico*.html

[#415](#) (posljednja posjeta stranici: 29.1.2018.)

Vegetius, *Rei Militaris*

<http://www.thelatinlibrary.com/vegetius2.html> (posljednja posjeta stranici: 29.1.2018.)

Cassius Dio, *Roman History*

http://penelope.uchicago.edu/Thayer/e/roman/texts/cassius_dio/home.html (posljednja posjeta stranici: 29.1.2018.)

SAŽETAK

ZAŠTITNA OPREMA RIMSKOG VOJNIKA JULIJEVSKO-KLAUDIJEVSKE DINASTIJE U ILIRIKU

Oprema rimskog vojnika se kroz rimsku povijest neprestano razvijala i mijenjala. Izvorišta zaštitne opreme bila su razna, od Grčkih modela, preko Keltskih (Galskih) do „lokalnih“ italskih (poglavito Etrurskih i Samnitskih). Tijekom 1. st. pr. n. e. rimska vojska je postepeno postajala profesionalna vojska gotovo u modernom smislu. August je reformirao cijelu vojnu strukturu, a njegovi su nasljednici dovršili taj proces. Stoga je za julijevsko-klaudijevske dinastije rimska vojska postala kakvom ju danas najčešće zamišljamo – gotovo uniformno opremljena, sa čvrstom vojnom strukturom i osvajačkim pretenzijama. U radu se prikazuje izvorište i razvoj zaštitne opreme sve do flavijevske dinastije sa katalogom objavljenih nalaza zaštitne opreme julijevsko-klaudijevske dinastije s područja provincije Ilirik (odnosno Republike Hrvatske).

KLJUČNE RIJEČI: zaštitna oprema, kacige, oklop, štit, razvoj opreme, julijevsko-klaudijevska dinastija

SUMMARY

PROTECTIVE EQUIPMENT OF ROMAN SOLDIER DURING THE JULIO- CLAUDIAN DYNASTY IN THE PROVINCE OF ILLYRICUM

Military equipment of roman soldier has been, throughout Roman history, continuously developing and adapting. Sources and inspirations of protective equipment were numerous, from Greek paragons, to Celtic (Gallic) and „local“ italic (mainly Etruscan and Samnite). Throughout the 1. c. BC. roman military was gradually developed into a professional army in an almost modern sense. Augustus then reformed the whole military structure and his predecessors completed the process. In that period (julio-claudian dynasty) roman army became what we think of it today – almost uniformly equipped, with a firm military structure and conquering pretensions. This paper shows an overview of the source and development of protective equipment down to the Flavian dynasty as well as a catalogue of published finds of protective equipment throughout julio-claudian dynasty in the province of Illyricum (respectively Republic of Croatia).

KEY WORDS: protective equipment, helmets, armour, shield, development of equipment, julio-claudian dynasty